

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΛΕΒΑΝΤΗ

*ΤΟ ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΔΑΠΕΔΟ ΤΟΥ ΔΩΜΑΤΙΟΥ Ε
ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ ΤΗΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ
ΚΑΙ
ΤΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ*

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2009

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΛΕΒΑΝΤΗ

ΤΟ ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΔΑΠΕΔΟ ΤΟΥ ΔΩΜΑΤΙΟΥ Ε
ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ ΤΗΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ
ΚΑΙ
ΤΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΜΠ. ΣΜΙΤ-ΔΟΥΝΑ
ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΓΚΡΙΣΗΣ: 10 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2009

Η έγκριση της Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται το Τμήμα τις γνώμες του συγγραφέα.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
1. ΠΡΟΣΕΙΤΙΣΗ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	1
2. ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ.....	5
I. Τα υλικά και η τεχνική κατασκευής των ψηφιδωτών δαπέδων.....	5
II. Καταγωγή και σταθμοί εξέλιξης των ψηφιδωτών δαπέδων.....	10
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:	17
ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΗΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ.....	17
1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ	17
2. ΤΟ ΚΤΗΡΙΟ	19
3Α. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ	23
I. Απλά βοτσαλωτά δάπεδα	24
II. Βοτσαλωτά δάπεδα με φυτικό και εικονιστικό διάκοσμο.....	36
III. Δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια	41
α. Δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια	42
β. Χαμένα δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια	48
IV. Πήλινα Δάπεδα	53
3Β. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	55
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:	57
ΤΟ ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΤΗΣ ΑΙΘΟΥΣΑΣ Ε ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ ΤΗΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ.....	57
1. ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ	57
2. ΤΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ ΔΑΠΕΔΟΥ	64
I. Γεωμετρικά κοσμήματα.....	64
α. Μονόχρωμη ταινία	64
β. Σύνθετος μαιάνδρος	65
γ. Σπειρομαϊάνδρος	68
II. Φυτικά κοσμήματα.....	74
α. Ρόδακας.....	74
β. Σπείρες με έλικες και άνθη.....	78
γ. «Ανθοκόρες»	89
3. ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ: ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ.....	94
4. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΔΑΠΕΔΟΥ	101
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	116
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	121
ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ.....	122
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	123
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	144
ΕΙΚΟΝΕΣ	153

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Προσέγγιση στο θέμα της εργασίας

Η αρχαία πόλη που οικοδομήθηκε λίγα χιλιόμετρα ανατολικότερα του ποταμού Αλιάκμονα, στην περιοχή της σημερινής Βεργίνας, εντυπωσιάζει με τον πλούτο των ευρημάτων και του τοπίου της. Απόλυτα εναρμονισμένο με το φυσικό του περιβάλλον, το ανάκτορο της Βεργίνας διαθέτει, πέρα από τα διασωθέντα αρχιτεκτονικά του στοιχεία, έναν αξιόλογο αριθμό δαπέδων, που παρά την απουσία διακόσμησης στις περισσότερες περιπτώσεις, συνιστούν μια μοναδική μαρτυρία της ζωής και της λειτουργίας του οικοδομήματος.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί ένα από τα σωζόμενα δάπεδα του κτηρίου, το ψηφιδωτό του δωματίου Ε που κοσμείται με πλούσια σύνθεση, όπου μοτίβα παρμένα από τη φύση συνδυάζονται με γεωμετρικά κοσμήματα δημιουργώντας ένα αρμονικό αποτέλεσμα [εικ. 1]. Το ίδιο δάπεδο, από την εποχή της ανεύρεσής του το 1956 μέχρι και τις μέρες μας, προβλήθηκε αρκετές φορές στο κοινό και υπήρξε αντικείμενο αναφορών στην έρευνα. Η έντονη παρουσία του σε δημοσιεύσεις που σχετίζονται με το ανάκτορο και τη Βεργίνα γενικώς, σε αρχαιολογικούς οδηγούς, σε λευκώματα και σε ειδικότερες μελέτες, και η αναφορά του πρωτίστως σε σχέση με άλλα βοτσαλωτά δάπεδα, το καθιστούν σήμα κατατεθέν του ανακτόρου. Παρά το γεγονός της έντονης «δημοσιότητάς» του όμως, το δάπεδο δεν αποτέλεσε ποτέ μέχρι σήμερα αντικείμενο συστηματικής μελέτης.

Αρκετά χρόνια πριν, το 1982, D. Salzmann¹ κατέταξε το δάπεδο στην πληθώρα των βοτσαλωτών δαπέδων που έχουν αποκαλυφθεί στην Ελλάδα και τη Μ. Ασία, χρονολογώντας το ανάμεσα στα έτη 310-290 π.Χ., βασιζόμενος αποκλειστικά σε στιλιστικά κριτήρια. Η πρόταση όμως για τη χρονολόγηση του ανακτόρου των Αιγών στην εποχή του Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.) δημιούργησε την ανάγκη μιας εκ νέου επανεξέτασης και των ψηφιδωτών του δαπέδων².

Οι μέχρι τώρα βιβλιογραφικές αναφορές για το ψηφιδωτό του δωματίου Ε περιορίζονται σε μια σύντομη περιγραφή του και στη χρονική σχέση που έχει με άλλα

---

¹ Salzmann 1982, σ. 19, 30 και 114 αρ. 130, πίν. 39-40.

² Hoepfner 1996, σ. 17. Πιο πρόσφατα, Κοτταρίδη 2007, και η ίδια, στο 22^ο ΑΕΜΘ (2008). Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια κ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη που μου εμπιστεύτηκε τη μελέτη του ψηφιδωτού και την καθηγήτρια κ. Μπ. Σμιτ-Δούνα, που ανέλαβε την επίβλεψη της εργασίας. Τις ευχαριστώ και τις δύο για τις εποικοδομητικές συζητήσεις και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους.

διακοσμημένα βοτσαλωτά δάπεδα³. Παρόμοια είναι και η προσέγγιση του Salzmann, ο οποίος όμως το μελετά μέσα από τη συνολική θεώρηση ορισμένων μοτίβων δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στο μοτίβο της σπείρας⁴. Ύστερα από γενική στιλιστική ανάλυση και σύγκριση, ο ίδιος χρονολογεί το δάπεδο, όπως προαναφέρθηκε, στο τέλος του 4^{ου} – αρχή του 3^{ου} αι. π.Χ., επηρεασμένος πιθανότατα και από τις απόψεις της εποχής του για τη χρονολόγηση του κτηρίου στην εποχή του Κασσάνδρου ή και λίγο αργότερα⁵.

Οψιμότερες ωστόσο της εποχής του Salzmann απόψεις, βασισμένες στη μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών του κτίσματος και σε ιστορικά γεγονότα, ανεβάζουν τη χρονολόγηση του ανακτόρου⁶. Για τους παραπάνω λόγους το δάπεδο χρήζει προσεκτικότερης και αναλυτικότερης θεώρησης.

Πρωταρχικός στόχος της παρούσας μελέτης υπήρξε η χρονολογική ένταξη του ψηφιδωτού στην ομάδα των αποκαλυφθέντων βοτσαλωτών δαπέδων της αρχαιότητας με τα πλέον ασφαλή κριτήρια. Η βασική αιτία, όμως, που οδήγησε στην επανεξέτασή του είναι η απουσία μιας αυτόνομης εργασίας για το πιο γνωστό ψηφιδωτό του οικοδομήματος.

Το μωσαϊκό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, όχι μόνο γιατί αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα από τα ελάχιστα διακοσμημένα δάπεδα του ανακτόρου, αλλά κυρίως γιατί πρόκειται για το ένα και μοναδικό διακοσμημένο ψηφιδωτό του κτηρίου που σώζεται ακέραιο. Εξάλλου, η μελέτη του διακόσμου και της κατασκευής του δαπέδου είναι στοιχεία που χρησιμεύουν με προϋποθέσεις στη χρονολόγηση και των υπολοίπων δαπέδων του κτίσματος και μας πληροφορούν ταυτόχρονα και για τον τρόπο κατασκευής τους στο συγκεκριμένο οικοδόμημα.

Βασική προϋπόθεση όμως για την κατανόηση ενός δαπέδου είναι η αναφορά και σε θέματα καταγωγής, επινόησης και μετάβασης από τη μια τεχνική κατασκευής δαπέδων στην άλλη. Ο τόπος όπου επινοείται μια τεχνική, η χρονική περίοδος που αυτή χρησιμοποιείται και οι λόγοι για τους οποίους προτιμάται ή οι λόγοι για τους οποίους εγκαταλείπεται είναι μερικές από τις προεκτάσεις του θέματος που θίγονται στο εισαγωγικό μέρος της παρούσας μελέτης⁷. Διευκρινίζουμε στο σημείο αυτό ότι ο όρος *ψηφίδα* χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία χωρίς καμία διάκριση τόσο για

³ Βλ. παρακάτω, στη βιβλιογραφία του δαπέδου II.1, σ. 37-38.

⁴ Βλ. πιο πάνω, σ. 1 σημ. 1.

⁵ Salzmann 1982, σ. 30 σημ. 252-253.

⁶ Βλ. παρακάτω, σ. 113-114.

⁷ Για το διαχωρισμό μεταξύ επιδαπέδιου και εντοίχιου ψηφιδωτού, για τεχνικές κατασκευής και ορισμένα ζητήματα ορολογίας βλ. ενδεικτικά Ling 1998, σ. 6-10.

το βότσαλο όσο και για την τεχνητά κομμένη ψηφίδα, μολονότι ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιείται με βεβαιότητα μόνο για τις κομμένες ψηφίδες⁸.

Σε άμεση συνάφεια με το δάπεδο βρίσκεται επίσης και ο χώρος όπου αυτό έχει τοποθετηθεί, δηλαδή το ανάκτορο. Για το λόγο αυτό το πρώτο μέρος της εργασίας αφιερώνεται στο οικοδόμημα. Αρχικά γίνεται μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία των ανασκαφών του κτίσματος, το οποίο στη συνέχεια περιγράφεται περιληπτικά. Η ανασκαφική έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί στο ανάκτορο των Αιγών από το 1861 μέχρι σήμερα έχει φέρει στο φως ένα σημαντικό αριθμό δαπέδων που χρήζουν επίσης ιδιαίτερης μνείας και εξετάζονται στην ίδια ενότητα. Η μελέτη των σωζόμενων δαπέδων του κτηρίου και η δημιουργία ενός καταλόγου, που περιλαμβάνει δάπεδα του ανακτόρου και της δυτικής περίστυλης οικίας, πραγματοποιείται αποκλειστικά και μόνο για μεθοδολογικούς λόγους. Έτσι το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε αποτελεί μια καλή αφορμή για τη μελέτη όλων των δαπέδων του ανακτόρου. Μελετώνται συνολικά είκοσι ένα δάπεδα, εκ των οποίων δεκατέσσερα είναι φτιαγμένα με βότσαλα, έξι με μαρμάρινα πλακίδια και ένα με πήλινα κεραμίδια. Αν και σε αρκετές περιπτώσεις, τα δάπεδα δεν διαθέτουν ατράνταχτες χρονολογικές ενδείξεις, παρατηρήσεις που αφορούν στην τεχνική τους και ο συνδυασμός τους με τα ανασκαφικά δεδομένα του χώρου καθίστανται ιδιαίτερα βοηθητικά για τη χρονολόγηση του υπό συζήτηση δαπέδου. Δεν απουσιάζουν ωστόσο και εκείνες οι περιπτώσεις που τα δάπεδα δεν οδηγούν σε συγκεκριμένα συμπεράσματα.

Το δεύτερο μέρος αποτελεί το κύριο θέμα της παρούσας μελέτης, αφορά δηλαδή αποκλειστικά στο ψηφιδωτό δάπεδο που κοσμεί το δωμάτιο Ε του ανακτόρου [εικ. 2]. Η χρονολόγηση των ευρημάτων του 4^{ου} προχριστιανικού αιώνα, κυρίως του δεύτερου μισού του ίδιου αιώνα, στον οποίο φαίνεται ότι εντάσσεται εξαρχής το δάπεδο βάσει της μορφής του και των μελετών που έχουν προηγηθεί, είναι περίπλοκη, καθώς υπάρχουν λίγα μνημεία ή αντικείμενα με ακριβή χρονολόγηση⁹. Γι' αυτό η χρονολογική απόδοση των μνημείων αυτής της περιόδου βασίζεται κυρίως σε εικονογραφική ανάλυση. Αυτός είναι και ο λόγος, για τον οποίο δίνεται στην παρούσα ενότητα ιδιαίτερη βαρύτητα στην περιγραφή, την αναζήτηση εικονογραφικών παραλλήλων και την τεχνοτροπία των επιμέρους κοσμημάτων του δαπέδου. Για τα εικονογραφικά παράλληλα των μοτίβων του δαπέδου δεν

⁸ Για το θέμα της ορολογίας στα πρώιμα ψηφιδωτά δάπεδα βλ. Salzmann 1982, σ. 3 και 9-10.

⁹ Για την τέχνη του 4^{ου} αι. π.Χ. στη Μακεδονία βλ. ενδεικτικά Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2003, σ. 85-113.

περιοριζόμαστε στα βοτσαλωτά δάπεδα, εξαιτίας του γεγονότος ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις διαθέτουμε ασφαλείς χρονολογικές ενδείξεις για αυτά. Κατά συνέπεια, αναζητούμε παράλληλα εικονογραφικά θέματα σε κάθε μορφής τέχνη, από την αγγειογραφία μέχρι τη χαμένη ζωγραφική και από τη διατηρημένη αρχιτεκτονική διακόσμηση των κτηρίων μέχρι τη σπανίως σωζόμενη διακόσμηση των υφαντών.

Η αναλυτική παράθεση των μοτίβων του δαπέδου και το αποτέλεσμα της αναζήτησης των εικονογραφικών τους παραλλήλων οδηγούν σε προσεγγίσεις ζητημάτων σχετικά με την προέλευση της διακόσμησης και το συμβολισμό της στο δάπεδο, τα οποία και θίγονται σε σχετικό κεφάλαιο.

Στην τελευταία ενότητα ασχολούμαστε με το βασικό ζητούμενο της εργασίας, τη χρονολόγηση του δαπέδου. Ο εντοπισμός όσο το δυνατόν περισσότερων όμοιων εικονογραφικών θεμάτων και η μελέτη της τεχνοτροπίας τους συνδυάζονται με τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων του ανακτόρου και του περιβάλλοντος χώρου. Επίσης, λαμβάνονται υπόψη ιστορικές ενδείξεις, ώστε να αποδώσουν τα πλέον ασφαλή κριτήρια για τη χρονολόγηση του δαπέδου.

Τα νέα δεδομένα για τη χρονολόγηση του ανακτόρου, η άριστη κατάσταση διατήρησης του δαπέδου και του διακόσμου του, αλλά πρωτίστως η ανάγκη για τη δημιουργία μια ολοκληρωμένης και αυτόνομης μελέτης για το ίδιο υπήρξαν, όπως προαναφέρθηκε, οι βασικοί λόγοι συγγραφής της παρούσας εργασίας. Από τη συνολική και συστηματική θεώρηση των δεδομένων προκύπτουν τελικά νέα στοιχεία για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού δαπέδου του δωματίου Ε και, επιπλέον, αποκομίζουμε έναν πλήρη κατάλογο με τα σωζόμενα δάπεδα του ανακτόρου. Γίνεται επομένως σαφές ότι το μωσαϊκό του ανακτόρου των Αιγών με τους κρυμμένους ή φανερούς συμβολισμούς των κοσμημάτων του και την αρτιότητα της μορφής του αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, όχι μόνο γιατί υπήρξε ένα ιδιαίτερο διακοσμητικό είδος για το δωμάτιο που το φιλοξενούσε, αλλά και επειδή ακόμα και σήμερα αποτελεί ένα κόσμημα για το μνημείο, στο οποίο ανήκει.

2. Σύντομη επισκόπηση της τεχνικής και της εξέλιξης των ψηφιδωτών δαπέδων

1. Τα υλικά και η τεχνική κατασκευής των ψηφιδωτών δαπέδων

Η κατασκευή ψηφιδωτών δαπέδων σε εσωτερικούς χώρους υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητή στην αρχαιότητα και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η τέχνη γνώρισε κατά καιρούς μεγάλη ακμή¹⁰. Η παρουσία δαπέδων σε εσωτερικούς χώρους επιβάλλεται καταρχήν από πρακτικούς λόγους, αλλά η μορφή τους εξαρτάται από τη σημασία του κτηρίου ή του δωματίου, στο οποίο τοποθετούνται. Οποσδήποτε σημαντικό ρόλο στη μορφή ενός δαπέδου παίζει η οικονομική ευχέρεια του εντολοδότη. Τα λιγότερο δαπανηρά δάπεδα ήταν και τα πιο απλά και δημιουργούνταν από αργιλόχωμα με ή χωρίς προσθήκη αμμοχάλικου, ή από κάποια είδη κονιάματος με προσθήκη ασβέστου ή γύψου. Αυτά τοποθετούνταν συνήθως πάνω σε συμπαγές χώμα ή σε μια στρώση λίθων, και στη συνέχεια λειαίνονταν. Τα δάπεδα αυτής της μορφής ήταν ευρέως διαδεδομένα από πολύ πρώιμες περιόδους μέχρι σχεδόν και τις μέρες μας και ορισμένες φορές συνδυάζονταν με διάφορα χαλιά ή καλύμματα¹¹.

Πιο δαπανηρή, αλλά ταυτόχρονα πιο εντυπωσιακή υπήρξε η κατασκευή διακοσμημένων δαπέδων, δηλαδή ψηφιδωτών. Με τον όρο *ψηφιδωτό δάπεδο (mosaic floor)* εννοούμε τη στρώση ψηφιδών σε οριζόντια επιφάνεια με τη χρήση συνδετικού υλικού¹². Στην τέχνη του ψηφιδωτού δαπέδου το κύριο μέσο έκφρασης για τον δημιουργό της, τον ψηφοθέτη είναι το υλικό. Έτσι, το διακοσμημένο ψηφιδωτό λειτουργεί ως μια εικόνα που αποτελείται από τη συναρμολόγηση ψηφιδών σε διάφορα χρώματα και από διάφορα υλικά, παρμένα σχεδόν αποκλειστικά από την ίδια τη φύση.

Τα παλαιότερα ψηφιδωτά δάπεδα φτιάχνονταν με βότσαλα, υλικό που προέρχεται απευθείας από το φυσικό περιβάλλον και οι τεχνίτες το προμηθεύονταν συνήθως από τις ακτές των ποταμών και των θαλασσών, που βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση από το χώρο της εργασίας τους. Τα βότσαλα διαθέτουν μια πληθώρα φυσικών χρωματισμών (λευκό, μαύρο, γκρι, κόκκινο, ωχρό, καφέ, κίτρινο, πράσινο,

¹⁰ Για τα ψηφιδωτά δάπεδα γενικά βλ. Ovadiah 1980. Bruneau 1987. Ling 1998. Dunbabin 1999. Andrae 2003. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003.

¹¹ Βιτρούβιος, VII, 4. Πλίνιος, NH, XXXVI, 188. Πρβλ. Bruneau 1972, σ. 14-16, σ. 22-23.

¹² Πρβλ. EAA V (Roma 1963), σ. 209 στο λ. Mosaic (D. Levi). *EWArt X* (New York-Toronto-London 1965), σ. 324 στο λ. Mosaics (E. Kitzinger). *RE XVI.1* (Stuttgart 1933), σ. 328 κ.ε. στο λ. Mosaik (F. v. Lorentz). Salzmann 1982, σ. 3. Dunbabin 1999, σ. 279.

μπλε και διάφορες χρωματικές διαβαθμίσεις), ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν αυτούσια για τη δημιουργία διαφόρων κοσμημάτων. Η διάμετρος για τα βότσαλα που χρησιμοποιούνται στην κατασκευή δαπέδων αυτού του είδους κυμαίνεται συνήθως ανάμεσα σε ένα με δύο εκατοστά, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται μικρότερου ή μεγαλύτερου μεγέθους βότσαλα¹³. Τα πιο περίτεχνα όμως δάπεδα διαθέτουν μεγάλη ποικιλία χρωμάτων σε συνδυασμό με μικρού μεγέθους βότσαλα (διαμέτρου μέχρι πέντε χιλιοστών), αλλά οπωσδήποτε απαραίτητη για τη δημιουργία άρτιου αποτελέσματος είναι και η τεχνογνωσία του ψηφοθέτη¹⁴.

Στην κατασκευή ψηφιδωτών δαπέδων, εκτός από βότσαλα, χρησιμοποιούνταν και λίθινες ψηφίδες που δημιουργούνταν με τεχνητή επεξεργασία. Για τη δημιουργία τεχνητά φτιαγμένων ψηφιδωτών οι ψηφοθέτες μεταχειρίζονταν μάρμαρα ή πετρώματα που επιχωριάζαν σε μια περιοχή. Σε ορισμένες περιπτώσεις πιθανώς να γινόταν εισαγωγή πρωτογενούς υλικού ειδικά για τη δημιουργία ψηφιδωτών, ενώ σε άλλες οι ψηφίδες δημιουργούνταν απευθείας από άχρηστα θραύσματα αρχιτεκτονικής και γλυπτικής¹⁵. Φυσικά δεν απουσιάζουν και οι ψηφίδες από πολυτιμότερα υλικά, όπως για παράδειγμα από υαλόμαζα, φαγεντιανή, χρυσό και όνυχα¹⁶.

Στην αρχαιότητα τα ψηφιδωτά δάπεδα κατασκευάζονταν κατά χώρα. Εξαίρεση αποτελούσαν τα εμβλήματα, τα οποία φτιάχνονταν στα εργαστήρια πάνω σε πίνακες από πηλό ή ξύλο και στη συνέχεια τοποθετούνταν στην τελική τους θέση, στα δάπεδα¹⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εμβλήματος που δεν δημιουργήθηκε κατά χώρα αποτελεί το ψηφιδωτό του Διονύσου με τον πάνθηρα στην οικία των

---

¹³ Για παράδειγμα στην Πέλλα: Petsas 1965, εικ. 1, 11, 19-20. Βλ. και Bruneau 1969, σ. 316-322, όπου γίνεται αναφορά στο μέγεθος των βοτσαλών και αναφέρονται παραδείγματα μωσαϊκών της ελληνιστικής περιόδου που κατασκευάζονται με βότσαλα μεγάλου μεγέθους.

¹⁴ Salzmann 1982, σ. 43-4. Dunbabin 1999, σ. 279.

¹⁵ Για παράδειγμα στην τεχνική του *χοντρού* ψηφιδωτού, σχετικά βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 158-161.

¹⁶ Dunbabin 1999, σ. 279-281. Andreae 2003, σ. 11. Για τη χρήση πολύτιμων υλικών, κυρίως φαγεντιανής βλ. Giannouli – Guimier-Sorbet 1988, σ. 545-568. Guimier-Sorbet 1990, σ. 283-284. Guimier-Sorbet – Nenna 1995, σ. 529-563.

¹⁷ Για την κατασκευή ενός ψηφιδωτού δαπέδου υπάρχουν γενικώς δύο τρόποι για την τοποθέτηση των ψηφιδωτών, η απευθείας ή άμεση ψηφοθέτηση και η έμμεση. Στην άμεση τεχνική οι ψηφίδες τοποθετούνται απευθείας στην επιφάνεια του δαπέδου, ενώ στην έμμεση η ψηφοθέτηση γίνεται στο εργαστήριο. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα της αρχαιότητας η έρευνα υποστηρίζει ότι η ψηφοθέτηση γινόταν κατά χώρα, όπως αποδεικνύεται και από την ανακάλυψη σε γειτονικά δωμάτια των ψηφοθετημένων χώρων καταλοίπων που συνδέονται με την κατασκευή των ψηφιδωτών τους. Η έμμεση ψηφοθέτηση χρησιμοποιείται κυρίως στη σύγχρονη εποχή, αλλά εφαρμόζονταν, όπως προαναφέρθηκε, και σε ορισμένες περιπτώσεις ψηφιδωτών της αρχαιότητας, στην κατασκευή εμβλημάτων. Βλ. Dunbabin 1999, σ. 288-290.

Προσωπείων στη Δήλο [εικ. 3α-γ]. Η λανθασμένη τοποθέτησή του στο δάπεδο φανερώνει ότι έγινε στο εργαστήριο ενός ψηφοθέτη¹⁸.

Πρωταρχικό μέλημα των ψηφοθετών ήταν η σωστή προετοιμασία του χώρου υποδοχής του μωσαϊκού με τη δημιουργία της κατάλληλης υποδομής και την τοποθέτησή του σε μια τέλεια οριζοντιωμένη επιφάνεια. Ο Βιτρούβιος στο έβδομο βιβλίο του έργου του «*Δέκα βιβλία για την αρχιτεκτονική*» αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στις λιθοστρώσεις, όπου δίνει λεπτομερείς οδηγίες για την κατασκευή της υποθεμελίωσης των δαπέδων¹⁹. Με έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί τόσο σε πρωιμότερα της εποχής του Βιτρούβιου δάπεδα, όπως για παράδειγμα στην Πέλλα²⁰ [εικ. 4], όσο και σε μεταγενέστερα διαπιστώνεται ότι η περιγραφή που δίνεται από τον Βιτρούβιο ισχύει με παραλλαγές σε όλες τις τεχνικές κατασκευής δαπέδων²¹. Οι διαφοροποιήσεις όμως που παρατηρούνται από το ένα υπόστρωμα στο άλλο δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζουν μια συγκεκριμένη εποχή και είναι πιθανότερο να οφείλονται στη γεωφυσική κατάσταση του εδάφους.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Βιτρούβιο το κατώτερο στρώμα, πάνω ακριβώς από το έδαφος είναι το *statumen*. Αυτό αποτελεί το στήριγμα του ψηφιδωτού δαπέδου και κατασκευάζεται από χοντρές πέτρες που έχουν το μέγεθος μιας γροθιάς: *Tunc insuper statuminetur ne minore saxo, quam qui possit manum implere*²². Το επόμενο στρώμα ονομάζεται *rudus* και είναι ένα μείγμα χαλικιού με ασβεστοκονίαμα, πάχους είκοσι περίπου εκατοστών: *Statuminationibus iductis, rudus si novum erit, ad tres partes una calcis misceatur, si redivivum fuerit, quinque ad duum mixtiones habeant responsum. Deinde rudus inducatur et vectibus lingeis, decuriis inductis, crebriter pinsatione solidetur, et id non minus pinsum absolutum crassitudine sit dodrantis*²³. Το τελευταίο στρώμα, το *nucleus*, πάχους τουλάχιστον δεκατριών εκατοστών, είναι το σκληρότερο κομμάτι του δαπέδου²⁴ και γίνεται από τριμμένα κεραμίδια ή σπασμένα όστρακα αναμειγμένα με ασβεστοκονίαμα: *Insuper ex testa nucleus inducatur mixtionem habens ad tres partes unam calcis, ne minore crassitudine pavementum*

¹⁸ Για τα εμβλήματα και την τεχνική ψηφοθέτησής τους βλ. Bruneau 1987, σ. 14-15. Πρβλ. και παρακάτω, σ. 14-15.

¹⁹ Βιτρούβιος, VII. 1. 1-3.

²⁰ Τουράτσογλου 1975, εικ. 1, 4, 6, 8. Βλ. επίσης Robinson 1938, σ. 282-283, εικ. 29, όπου παριστάνεται η υποθεμελίωση του ψηφιδωτού δαπέδου του χώρου f στην οικία της Αγαθής Τύχης στην Ολυνθο.

²¹ Dunbabin 1999, σ. 281-282.

²² Βιτρούβιος, VII. 1. 3.

²³ Βιτρούβιος, VII. 1. 3.

²⁴ *Nucleus* σημαίνει κουκούτσι, δηλαδή το πιο σκληρό σημείο ενός πράγματος. Βλ. Στ. Κουμανούδης, Λεξικόν Λατινοελληνικόν, Αθήνα 1999 (6^η ανατύπωση), λ. *nucleus*.

*digitorum senûm*²⁵. Στη συνέχεια η επιφάνεια λειαίνεται και πάνω σ' αυτήν κοσκινίζεται λεπτό κονίαμα, στο οποίο οι ψηφίδες τοποθετούνται τμηματικά όσο το τελευταίο είναι ακόμα υγρό: *Supra nucleum ad regulam et libellam exacta pavimenta struantur sive sectilia seu tessaris*²⁶ [εικ. 5]. Τα δύο ανώτερα τμήματα του υποστρώματος, το *rudus* και το *nucleus*, συναντώνται, με ελάχιστες εξαιρέσεις, σε όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα²⁷.

Για την κατασκευή των κοσμημάτων στα ψηφιδωτά πολλές φορές κρίνεται χρήσιμη από τους ψηφοθέτες η χρήση οδηγών ή η δημιουργία σχεδίων και χαράξεων πάνω στο δάπεδο. Τα σχέδια αυτά γίνονταν πάνω στο *nucleus*, πριν την τοποθέτηση του λεπτού κονιάματος, μέσα στο οποίο τοποθετούνταν στη συνέχεια οι ψηφίδες. Οι ψηφοθέτες, για να αποδώσουν το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα, θα είχαν στη διάθεσή τους ένα σύνολο εργαλείων, όπως για παράδειγμα κανόνες και διαβήτες. Επίσης, για τα μοτίβα των δαπέδων ενδεχομένως να υπήρχαν και να χρησιμοποιούνταν τετράδια σχεδίων, δηλαδή κάποιας μορφής δειγματολόγια. Τα σύνθετα γεωμετρικά μοτίβα των ψηφιδωτών έχουν ιδιαίτερες απαιτήσεις και για τη δημιουργία τους χρησιμοποιούνταν στην ελληνιστική περίοδο μολύβδινα αγνάρια (στένσιλ). Τέτοια είναι και η χρήση ενός μεταλλικού ελάσματος με τη μορφή σπείρας που βρέθηκε στη Δήλο [εικ. 6]²⁸. Στις μεταγενέστερες περιόδους οι οδηγοί αυτής της μορφής εγκαταλείπονται και οι ψηφοθέτες αρκούνται σε προκαταρκτικά σχέδια και χαράξεις πάνω στο κονίαμα. Για τις εικονιστικές σκηνές υπάρχει διαφορετική μεταχείριση του θέματος, με τη δημιουργία προσχεδίων, όμοιων με αυτά που χρησιμοποιούνται στις τοιχογραφίες²⁹ [εικ. 7]. Το πρωιμότερο παράδειγμα προσχεδίου συναντάται σε ένα βοτσαλωτό δάπεδο. Τέτοιας μορφής προκαταρκτικό σχέδιο, για παράδειγμα, αποκαλύφθηκε στο ψηφιδωτό του κυνηγιού του λιονταριού στην οικία του Διονύσου στην Πέλλα. Με την αποκόλληση του ψηφιδωτού εντοπίστηκαν πάνω στο κονίαμα τα περιγράμματα των μορφών αποδομένα με γραμμές κόκκινου χρώματος³⁰ [εικ. 8α-β].

Οι πολύπλοκες εικονιστικές παραστάσεις των ψηφιδωτών καθιστούν πιθανό το ενδεχόμενο της ύπαρξης ζωγράφων στα εργαστήρια των ψηφοθετών. Οι

---

²⁵ Βιτρούβιος, VII. 1. 3.

²⁶ Βιτρούβιος, VII. 1. 3.

²⁷ Salzmann 1982, σ. 42-43. Dunbabin 1999, σ. 281-282 και σ. 286.

²⁸ Bruneau 1975, σ. 306-308.

²⁹ Salzmann 1982, σ. 43. Bruneau 1987, σ. 16-18. Dunbabin 1999, σ. 282-285.

³⁰ Petsas 1965, σ. 44.

επιγραφικές³¹ μαρτυρίες που διαθέτουμε κάνουν λόγο για συνεργασία ψηφοθέτη και ζωγράφου διαχωρίζοντας τα δύο επαγγέλματα. Αυτό φαίνεται να ισχύει για οψιμότερες περιόδους και, τουλάχιστον, για τα καλύτερα εργαστήρια ψηφοθετών³². Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να απορρίψουμε το ενδεχόμενο ο ψηφοθέτης να είναι ταυτόχρονα και ζωγράφος ή να διαθέτει τουλάχιστον ορισμένες γνώσεις ζωγραφικής.

Διαπιστώνει επομένως κανείς από όλα όσα προαναφέρθηκαν ότι η δημιουργία ενός ψηφιδωτού δαπέδου δεν μπορεί να είναι μια μηχανική ή συμπτωματική διαδικασία. Απαιτεί ειδικές τεχνικές γνώσεις, είναι προϊόν ατομικής ή ομαδικής δημιουργίας και μέσω των ψηφίδων εκφράζεται το αισθητικό ιδεώδες του εκάστοτε ψηφοθέτη και παραγγελιοδότη.

---

³¹ Στην πραγματικότητα πρόκειται για υπογραφές καλλιτεχνών πάνω στα ίδια τα ψηφιδωτά δάπεδα. Σχετικά βλ. M. Donderer, *Die Mosaizisten der Antike und ihre wirtschaftliche und soziale Stellung. Eine Quellenstudie*, Erlangen 1989, σ. 94, A64: ex officina Ma[...]ni / pignit Hirinius (Carranque Ισπανίας, 4^{ος} αι. μ.Χ.), σ. 59, A10: Δημήτριος Ἐπιφάνης τε τὸ μουσίον ποιεῖ, / Δημήτριος μὲν ἐννοήσας τὴν γραφήν, / ταύτης δ' ὑπουργὸς Ἐπιφάνης ... (Θήβα, 6^{ος} αι. μ.Χ.), σ. 126, C5: Ὡ Φθόνε καὶ σοῦ τήνδε ὀλοῆς φρενὸς εἰκόνα γράψε / ζωγράφος, ἦν Κράτερος θήκατο λαινέην (Κεφαλονιά, 3^{ος} αι. μ.Χ.) και σ. 129, C8: [Τ]ί[τ]ος Φλάβιος Ἑρμῆς και [Βά]σσος, Ἑρμοῦ [υῖ]οί, ἑαυτοῖς τῶν γ[ρα]φομέν[ων ψη]φοθέτ[αι] (Τρίκαλα), σ. 104-5, A82: [S]abirianus Senurianus pignit et ra<v>imentav<i>t και Sabiniani e manus / sine pictore (Β. Αφρική, Enfidaville, 5^{ος} ή πρώιμος 6^{ος} αι. μ.Χ.). Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις ζωγράφος και ψηφοθέτης ταυτίζονται.

³² Dunbabin 1999, σ. 276-277 και σ. 285-286.

II. Καταγωγή και σταθμοί εξέλιξης των ψηφιδωτών δαπέδων

Η κατασκευή ψηφιδωτών δαπέδων είναι μια πανάρχαια συνήθεια. Για τα πρώτα ψηφιδωτά χρησιμοποιούνταν, όπως προείπαμε, η φυσική ψηφίδα, δηλαδή το βότσαλο. Γι' αυτό και τα δάπεδα αυτής της τεχνικής αποκαλούνται βοτσαλωτά ψηφιδωτά (*Kieselmosaiken*)³³. Η πρώτη μορφή διακόσμησης με ψηφίδες εμφανίζεται στην Ανατολή, όπως δείχνει η ανεύρεση στη Σουμερική πόλη Uruk-Warka κωνικών ψηφιδών από ψημένο πηλό (4^η χιλιετία π.Χ.), όπου όμως οι ψηφίδες χρησιμοποιήθηκαν για εντοίχια και όχι για επιδαπέδια διακόσμηση³⁴.

Τα πρωιμότερα δάπεδα βοτσαλωτής τεχνικής στον ελλαδικό χώρο εμφανίζονται στην ΥΜΠΙ και τη μυκηναϊκή περίοδο. Πρόκειται για αυτά που αποκαλύφθηκαν στα Μάλια³⁵ και στην Τίρυνθα³⁶ και είναι κατασκευασμένα από μικρά βότσαλα που δημιουργούν πολύ απλά γεωμετρικά μοτίβα. Η υποτυπώδης γεωμετρική διακόσμηση των προαναφερθέντων δαπέδων τα διαφοροποιεί από τα εντελώς ακόσμητα βοτσαλωτά δάπεδα των άλλων μινωικών και μυκηναϊκών κτηρίων και, ταυτόχρονα, υποδηλώνει μια σαφή διακοσμητική πρόθεση³⁷ [εικ. 9].

Η περίοδος που ακολουθεί χαρακτηρίζεται από έλλειψη διακοσμημένων βοτσαλωτών δαπέδων, δημιουργώντας ένα κενό στη γνώση μας για την εξέλιξη αυτού του είδους διακοσμητικής τέχνης. Στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. όμως η τεχνική εμφανίζεται σαφέστατα πιο εξελιγμένη, όπως προκύπτει από τα βοτσαλωτά δάπεδα που αποκαλύφθηκαν στη φρυγική πόλη Γόρδιο της Μικράς Ασίας. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της περιοχής αποτελεί το βοτσαλωτό δάπεδο της λεγόμενης «Δυτικής Φρυγικής οικίας», που κοσμείται με πολυάριθμα γεωμετρικά μοτίβα, χωρίς ωστόσο το σχέδιο να διαθέτει οργάνωση. Ανάμεσα στα κοσμήματα που χρησιμοποιούνται, ορισμένα, όπως ο απλός μαϊάνδρος και οι ρόμβοι, απαντούν και αργότερα στο Γόρδιο στο ρεπερτόριο των ψηφοθετών, οι οποίοι φαίνεται να

³³ Το θέμα της ορολογίας και η μελέτη των σχετικών γραπτών πηγών, αν και εξαιρετικά ενδιαφέροντα θέματα, είναι αδύνατο να μελετηθούν στο πλαίσιο μιας μεταπτυχιακής εργασίας. Ενδεικτικά βλ. *RE XVI.1* (Stuttgart 1933), σ. 331 στο λ. *Mosaik* (F. v. Lorentz). Bruneau 1972, σ. 6. Salzmann 1982, σ. 3, σ. 9-10. Andreae 2003, σ. 11-13.

³⁴ *EWArt X* (New York-Toronto-London 1965), σ. 327-328 στο λ. *Mosaics* (G. Garbini). Salzmann 1982, σ. 4. Dunbabin 1999, σ. 5.

³⁵ Farnoux – Driessen 1990, σ. 462, πίν. 230β. Farnoux – Driessen 1991, σ. 736-741, εικ. 28-29.

³⁶ C. Podzuweit – D. Salzmann, *Ein Kiesel-Mosaikfußboden aus Tiryns*, *AA* 1977.2, σ. 123-137.

³⁷ Dunbabin 1999, σ. 5. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 11.

συνεχίζουν την παράδοση αυτή και σε οψιμότερα κτήρια, στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ.³⁸
[εικ. 10].

Η αποκάλυψη των βοτσαλωτών δαπέδων του ύστερου 8^{ου} αι. π.Χ. στο Γόρδιο το 1956 οδήγησε τους ερευνητές στην άποψη ότι οι απαρχές αυτού του διακοσμητικού είδους, δηλαδή η επινόηση της κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων πρέπει να τοποθετηθεί στην Ανατολή, άποψη που ενισχυόταν κατά τη γνώμη τους και από την παρουσία των διακοσμήσεων στην Uruk-Warka, την οποία αναφέραμε παραπάνω. Οι μετέπειτα ανακαλύψεις ωστόσο των ψηφιδωτών δαπέδων στα Μάλια στις αρχές της δεκαετίας του '90 και τα ήδη γνωστά από το 1974 βοτσαλωτά δάπεδα της Τίρυνθας επανέφεραν στο προσκήνιο το ζήτημα της καταγωγής της διακόσμησης των δαπέδων με ψηφιδωτά και κάνουν πιθανότερη την πατρότητα αυτού του είδους στην Ελλάδα παρά στη Μικρά Ασία, όπου τα διασωθέντα βοτσαλωτά ψηφιδωτά είναι 500 περίπου χρόνια οψιμότερα από τα ελλαδικά ευρήματα³⁹.

Διακοσμημένα βοτσαλωτά δάπεδα απαντούν στη συνέχεια στον ελλαδικό χώρο στον 7^ο και 6^ο προχριστιανικό αιώνα, τα οποία κοσμούνται με γεωμετρικά μοτίβα και βρίσκονται σε ναούς και ιερά, όπως για παράδειγμα στο ιερό της Άρτεμης Ορθίας στη Σπάρτη και το ιερό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς⁴⁰. Η πλειοψηφία ωστόσο των διακοσμημένων ψηφιδωτών δαπέδων που έχουν αποκαλυφθεί στον ελλαδικό χώρο ανάγεται σε μεταγενέστερους από την προαναφερθείσα εποχή χρόνους, δηλαδή από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής. Στα δάπεδα αυτής της περιόδου παρατηρείται μια αλλαγή στο ρεπερτόριο των ψηφιδωτών, καθώς αποκτούν πλούσιο φυτικό και εικονιστικό διάκοσμο, με αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται από τα προγενέστερά παραδείγματα, που φέρουν μόνο γεωμετρική διακόσμηση⁴¹.

Παρόλο που είναι δύσκολο να χρονολογήσουμε με ακρίβεια τα βοτσαλωτά ψηφιδωτά δάπεδα μόνο με εσωτερικά στοιχεία, υπάρχουν εντούτοις ψηφιδωτά που διαθέτουν σαφείς χρονολογικές ενδείξεις για την κατασκευή τους, όπως για παράδειγμα το σύνολο των ψηφιδωτών δαπέδων των οικιών της Ολύνθου⁴². Η μακεδονική πόλη Ολύνθος ιδρύθηκε το 432 π.Χ. και καταστράφηκε το 348 π.Χ. από

³⁸ Young 1957, σ. 322-323. Salzmann 1982, σ. 6-7, σ. 93-94 αρ. 46-56, πίν. 2-6.

³⁹ Salzmann 1982, σ. 4-8. Ασημακοπούλου-Ατζάκα 2003, σ. 11-13.

⁴⁰ Dunbabin 1999, σ. 5 σημ. 3. Για άλλα πρώιμα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο και αλλού βλ. Salzmann 1982, σ. 6-7.

⁴¹ Bruneau 1987, σ. 38-39. Ling 1998, σ. 19.

⁴² Salzmann 1982, σ. 10-14. Andreae 2003, σ. 19.

το βασιλιά της Μακεδονίας τον Φίλιππο Β⁴³. Έτσι ορίζεται ως *terminus post quem* για τα δάπεδα των οικιών της το 432 π.Χ. και ως *terminus ante quem* το 348 π.Χ. Κατά συνέπεια και ο τρόπος απόδοσης της διακόσμησης των μωσαϊκών της πόλης αποτελεί σημείο αναφοράς για όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα της βοτσαλωτής τεχνικής⁴⁴.

Με αφητηρία τα ψηφιδωτά της Ολύνθου δημιουργείται μια ομάδα πλούσια διακοσμημένων δαπέδων, η οποία περιλαμβάνει παραδείγματα που χρονολογούνται από τον πρώιμο 4^ο αιώνα π.Χ. έως και περίπου το 340 π.Χ. Αυτά κατασκευάζονται με λεία βότσαλα ποικίλων διαστάσεων, που συνήθως έχουν διάμετρο ενός και δύο εκατοστών, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η διάμετρός τους φτάνει και τα πέντε εκατοστά. Πρόκειται για τα δάπεδα που βρέθηκαν, εκτός από την Ολυνθο, στην Κόρινθο, τη Σικυώνα και αλλού⁴⁵. Τα συγκεκριμένα ψηφιδωτά διακρίνονται μεταξύ άλλων από τεχνική και συνθετική πληρότητα: τα βότσαλα τοποθετούνται μέσα σε στρώμα λεπτού κονιάματος που βρίσκεται πάνω σε πιο τραχύ πεδίο, ενώ αυτό με τη σειρά του πατάει στο στρώμα θεμελίωσης που κατασκευάζεται από μεγάλες πέτρες, όπως συμβαίνει και στα μεταγενέστερα ψηφιδωτά με τις επεξεργασμένες λίθινες κυβικές ψηφίδες (*tesserae*)⁴⁶.

Γενικώς, τα ψηφιδωτά της παραπάνω ομάδας κατασκευάζονται με ανοιχτόχρωμα, κυρίως λευκά, βότσαλα πάνω σε σκουρόχρωμο πεδίο, αν και υπάρχουν ορισμένα παραδείγματα, τα μοτίβα των οποίων δημιουργούνται με μαύρα βότσαλα και τοποθετούνται πάνω στο λευκό φόντο του δαπέδου. Για ορισμένα δίχρωμα μωσαϊκά χρησιμοποιούνται, από άποψη χρωματικής παλέτας, λευκά και μαύρα ή σκούρα μπλε βότσαλα, ενώ συνήθως κίτρινα, κόκκινα και πράσινα βότσαλα σκορπίζονται πάνω στο πεδίο ή χρησιμοποιούνται για λεπτομέρειες μοτίβων⁴⁷. Στα δάπεδα αυτά, επίσης, ολόκληρη η επιφάνεια καλύπτεται συνήθως με θέματα κατανεμημένα σε διάφορες επάλληλες διακοσμητικές ζώνες που πλαισιώνουν ένα κεντρικό θέμα. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται και οι πρώτες κεντρόφυγες συνθέσεις,

---

⁴³ Διόδωρος, XVI, 53 κ.ε. Δημοσθένης, Ολυνθιακός Α, 4-7. Πρβλ. και EAA V (Roma 1963), σ. 661-667 στο λ. Olintho (G. Scichilone). DNP VIII (Stuttgart – Weimar 2000), σ. 1194-1196 στο λ. Olynthos (Zahrnt M.).

⁴⁴ Robinson 1933, σ. 13-14. Robinson 1938, σ. 1-17, σ. 287-289. Salzmann 1982, σ. 11. Dunbabin 1999, σ. 5.

⁴⁵ Salzmann 1982, σ. 21-27.

⁴⁶ Για τα ψηφιδωτά με *tesserae* βλ. πιο κάτω, σ. 14-16. Για την υποθεμελίωση των δαπέδων βλ. αμέσως παραπάνω σ. 7-8. Για την ερμηνεία του όρου *tessera* βλ. Ling 1998, σ. 6. Dunbabin 1999, σ. 343 (γλωσσάριο).

⁴⁷ Bruneau 1987, σ. 41-42. Ling 1998, σ. 19-21. Dunbabin 1978, σ. 1. Dunbabin 1999, σ. 6.

στις οποίες τον πυρήνα αποτελεί συνήθως ένα φυτικό κόσμημα. Σε αυτού του είδους τις συνθέσεις δεν υπάρχει κάποιο προνομιακό σημείο θέασης⁴⁸.

Η επόμενη ομάδα βοτσαλωτών δαπέδων, που αποκαλύφθηκαν σε διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου, αποτελείται από τα ψηφιδωτά του τελευταίου τρίτου του 4^{ου} αι. π.Χ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της περιόδου είναι τα δάπεδα της Πέλλας, που βρίσκονται στο ζενίθ της βοτσαλωτής τεχνικής⁴⁹. Η διακόσμηση αποδίδεται, όπως και στα πρωιμότερα δάπεδα, με βότσαλα λευκού χρώματος πάνω σε σκουρόχρωμο πεδίο. Όμως η απόδοση των επιμέρους εικονιστικών μοτίβων στα δάπεδα αυτής της περιόδου εμφανίζει έντονο νατουραλισμό και επιμονή στην προσπάθεια απόδοσης της τρίτης διάστασης και τη δημιουργία ζωγραφικού αποτελέσματος. Η τελευταία επιτυγχάνεται με τη συστηματική χρήση χρωματιστών βοτσαλών και με τις ενδιάμεσες χρωματικές διαβαθμίσεις τους. Επιπλέον, παρατηρείται περισσότερο ενδιαφέρον για λεπτομερέστερη απόδοση στα μοτίβα⁵⁰. Η ζωγραφικότητα, που αποτελεί για τα περισσότερα ψηφιδωτά της περιόδου βασικό χαρακτηριστικό, ενισχύεται και με τη χρήση μολύβδινων ταινιών ή και ταινιών από ψημένο πηλό, όπως συμβαίνει στα ψηφιδωτά της οικίας του Διονύσου στην Πέλλα [εικ. II]. Η χρήση των επιπρόσθετων υλικών αποτελεί μια ευφυή επινοήση εκ μέρους του ψηφοθέτη για να εισαγάγει ένα συνεχές γραφικό στοιχείο σε ένα υλικό που από τη φύση του είναι διακεκομμένο⁵¹. Επιπλέον, οι συνθέσεις αποκτούν συγκεκριμένη οπτική γωνία θέασης, καθώς επιλέγονται θέματα που έχουν τη μορφή ενός πίνακα και με συγκεκριμένο προσανατολισμό⁵².

Στα βοτσαλωτά ψηφιδωτά δάπεδα του 3^{ου} αι. π.Χ., κυρίως του πρώτου μισού του αιώνα, κυριαρχεί πλέον η δισδιάστατη και γραμμική απόδοση⁵³. Οι παραστάσεις αποδίδονται επίσης με ανοιχτόχρωμα βότσαλα πάνω σε σκούρο φόντο και οι συνθέσεις εξακολουθούν να έχουν την ίδια μορφή με τις προηγούμενες, αλλά η ποιότητα των κοσμημάτων τους εμφανίζει τα πρώτα σημάδια παρακμής. Τα

⁴⁸ Guimier-Sorbets 1990, σ. 279-280. Guimier-Sorbets 1993α, σ. 127 και σ. 129-130. Για τον τρόπο σύνθεσης γενικώς βλ. Bruneau 1987, σ. 43-46 και Salzmann 1982, σ. 44-46. Walter-Καρύδη 1996, σ. 58-59.

⁴⁹ Bruneau 1987, σ. 41-42. Salzmann 1982, σ. 27-31. Ling 1998, σ. 21-24. Dunbabin 1999, σ. 10-16. Andreae 2003, σ. 19-22.

⁵⁰ Dunbabin 1978, σ. 1-2.

⁵¹ Guimier-Sorbets 1993α, σ. 133-136. Ling 1998, σ. 23. Dunbabin 1999, σ. 12-13. Για μολύβδινες ταινίες σε μεταγενέστερα ψηφιδωτά δάπεδα βλ.: Daszewski 1985, σ. 77-80 (Αίγυπτος), Bruneau 1972, σ. 27 κ.ε. (Δήλος), G. Kawerau– Th.Wiegand, Die Paläste der Hochburg, *AvP* 5.1, Berlin 1930, σ. 53-54 (Πέργαμο).

⁵² Guimier-Sorbets 1993α, σ. 127. Bruneau 1987, σ. 43-46.

⁵³ Salzmann 1982, σ. 31-34.

βοτσαλωτά δάπεδα συνεχίζουν να υφίστανται σε όλη τη διάρκεια του 3^{ου}, αλλά και στον 2^ο αι. π.Χ. Το ρεπερτόριό τους διευρύνεται, άλλα η εκτέλεση είναι σπανίως υψηλής ποιότητας⁵⁴. Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η γεωγραφική τους εξάπλωση. Ενώ λοιπόν στον 4^ο αι. π.Χ. τα βοτσαλωτά ψηφιδωτά συναντώνται αποκλειστικά στον κυρίως ελλαδικό χώρο, στην ελληνιστική περίοδο παρατηρείται μια επέκταση της τεχνικής τόσο σε περιοχές του Αιγαίου, της Μ. Ασίας και τη Μαύρης Θάλασσας⁵⁵ όσο και σε περιοχές του δυτικού κόσμου⁵⁶. Δάπεδα ίδιας τεχνικής, αν και εντελώς απλά, ήταν σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, κυρίως σε παραθαλάσσιες περιοχές, όπου το κύριο υλικό κατασκευής τους, το βότσαλο, αφθονεί [εικ. 12]. Στις περιπτώσεις αυτές δεν πρόκειται ασφαλώς για επιλογή που οφείλεται σε συγκεκριμένους αισθητικούς λόγους, αλλά για μια εύκολη και ανέξοδη λύση.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε ότι με τα ψηφιδωτά δάπεδα της Πέλλας οι εικονιστικές δυνατότητες της βοτσαλωτής τεχνικής φαίνεται να έχουν φτάσει στο απόγειό τους. Στην περίοδο που ακολουθεί (3^{ος} αι. π.Χ.) αναζητούνται νέοι εκφραστικοί τρόποι. Έτσι, μαζί με τα βοτσαλωτά δάπεδα, εμφανίζονται οι πρώτες απόπειρες για την κατασκευή δαπέδων με επεξεργασμένες, τεχνητά κομμένες πολυγωνικές ψηφίδες ή δάπεδα που συνδυάζουν βότσαλα με κομμένες ψηφίδες (μεικτή τεχνική)⁵⁷ [εικ. 13α-β]. Ταυτόχρονα εμφανίζεται και η τεχνική του *χοντρού ψηφιδωτού*, στην οποία χρησιμοποιούνται μαρμάρινα ή λίθινα πλακίδια ακανόνιστου σχήματος⁵⁸.

Η τεχνική *opus tessellatum*⁵⁹ αποτελεί το αποτέλεσμα των πειραματισμών και των υψηλών εικονιστικών απαιτήσεων των ψηφοθετών και παραγγελιοδοτών των ψηφιδωτών δαπέδων. Στα δάπεδα αυτής της τεχνικής χρησιμοποιούνται ψηφίδες τετράγωνου σχήματος που κόβονται τεχνητά και φτιάχνονται από πέτρα, γυαλί ή άλλο υλικό. Τα πρωιμότερα ψηφιδωτά δάπεδα με *opus tessellatum* έχουν

---

⁵⁴ Salzmann 1982, σ. 34-35.

⁵⁵ Salzmann 1982, σ. 35-38.

⁵⁶ Salzmann 1982, σ. 38-40.

⁵⁷ Bruneau 1969, σ. 322-332. Bruneau 1987, σ. 61-63. Salzmann 1982, σ. 62-77. Andrae 2003, σ. 11. Για τα δάπεδα μεικτής τεχνικής βλ. επίσης Daszewski 1985, σ. 74-77.

⁵⁸ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 158-161. Πιο αναλυτικά, βλ. παρακάτω σ. 41-42.

⁵⁹ Για τον ορισμό της τεχνικής *opus tessellatum* βλ. EAA V (Roma 1963), σ. 209 στο λ. Mosaic (D. Levi) RE XVI.1 (Stuttgart 1933), σ. 331 στο λ. Mosaik (F.v. Lorentz). Daszewski 1985, σ. 79-80.

αποκαλυφθεί στη Morgantina της Σικελίας (260-250 π.Χ.)⁶⁰ [εικ. 14], αλλά τα καλύτερα δείγματα της ελληνιστικής περιόδου στον ελλαδικό χώρο προέρχονται από τη Δήλο (τέλος 2^{ου}-αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.)⁶¹ [εικ. 15α-δ].

Επιπλέον, στην ελληνιστική περίοδο ιδιαίτερη ακμή γνωρίζει η τεχνική *opus vermiculatum*, στην οποία χρησιμοποιούνται ψηφίδες υπερβολικά μικρού μεγέθους, με διαστάσεις από ένα μέχρι τέσσερα χιλιοστά. Το μέγεθος των ψηφίδων αποτελεί και την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στις τεχνικές *opus tessellatum* και *opus vermiculatum*. Οι δύο τεχνικές είναι αλληλένδετες, καθώς χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα σε ένα δάπεδο, με την τελευταία να προτιμάται σχεδόν αποκλειστικά στην κατασκευή των εμβλημάτων. Τα «εμβλήματα» είναι ανεξάρτητοι ψηφιδωτοί πίνακες συνήθως με μέγεθος 0,50 X 0,50 μ. και τις περισσότερες φορές καταλαμβάνουν το κέντρο ενός ψηφιδωτού δαπέδου. Οι εικονιστικές παραστάσεις που τα κοσμούν με τις μικροσκοπικού μεγέθους ψηφίδες δημιουργούν την εντύπωση ζωγραφικού πίνακα⁶² [εικ. 16α-δ]. Και στις δύο προαναφερθείσες τεχνικές κατασκευής δαπέδων συναντούμε ποικιλοχρωμία που επιτυγχάνεται με τη χρήση νέων υλικών για την κατασκευή των ψηφίδων και τον χρωματισμό τους με τεχνητά μέσα, στοιχεία που ενισχύουν τη δημιουργία ζωγραφικού (*pointilliste*) αποτελέσματος⁶³.

Η τεχνική της κομμένης ψηφίδας δεν εγκαταλείπεται με το πέρας της ελληνιστικής περιόδου. Αντιθέτως η χρήση της γενικεύεται και παραμένει σε πλήρη ακμή, χωρίς κενά και διακοπές, έως το τέλος της όψιμης αρχαιότητας. Η τεχνική διατηρήθηκε σε όλο αυτό το διάστημα αναλλοίωτη ως προς τα βασικά της

⁶⁰ Phillips 1960, σ. 243-262. Bruneau 1987, σ. 59. B. Tsakirgis, «The Decorated Pavements of Morgantina I: The Mosaics», *AJA* 93 (1989), σ. 395-416. Dunbabin 1999, σ. 21-22. Με την ανεύρεση του Πάπυρου του Ζήωνα αρ. 59665 στο Κάιρο, που γράφηκε το 256-246 π.Χ., θεωρήθηκε από τους μελετητές ότι η τεχνική επινοήθηκε στην Αλεξάνδρεια. Για τον Πάπυρο βλ. L. Koenen, «Bemerkungen zu P. Cairo Zenon 59 665 Verlegen eines Mosaikfussbodens», *ZPE* 8 (1971), σ. 276-7, πίν. V. Ph. Bruneau., «Un devis de pose de mosaïques: le papyrus Cairo Zen. 59665. Position du problème: Incertitudes sur l'histoire de la mosaïque au IIIe siècle av. J.-C.», στο: *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980, σ. 134-143. Daszewski 1985, σ. 6-14. Πρβλ. Dunbabin 1999, σ. 278. Για το ζήτημα της καταγωγής και τις σχετικές απόψεις των μελετητών βλ. Salzmann 1982, σ. 59-62 και Daszewski 1985, σ. 6-14. Πρβλ. Bruneau 1987, σ. 61-62 και Dunbabin 1999, σ. 22-23. Η νέα τεχνική φαίνεται τελικά ότι επικρατεί από το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. και έπειτα. Σχετικά βλ. Salzmann 1982, σ. 75-77.

⁶¹ Για τα δάπεδα της Δήλου βλ. Bruneau 1972, σ. 13-36, κυρίως σ. 24-32. Για τα αντίστοιχα ψηφιδωτά στην Αίγυπτο και την τεχνική τους βλ. Daszewski 1985, σ. 79-82.

⁶² Δάπεδα κατασκευασμένα με την τεχνική *opus vermiculatum* έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές του αρχαίου κόσμου, όπως για παράδειγμα στη Δήλο (Bruneau 1972, σ. 32-36 και Dunbabin 1999, σ. 32 κ.ε.), στην Αίγυπτο (Daszewski 1985, σ. 82-86 και Dunbabin 1999, σ. 24-25) και στο Πέργαμο (Dunbabin 1999, σ. 26-30). Για τα εμβλήματα βλ. επίσης Dunbabin 1978, σ. 3-6. Bruneau 1987, σ. 69-71.

⁶³ Dunbabin 1978, σ. 3. Guimier-Sorbet 1990, σ. 282-283.

χαρακτηριστικά, ενώ οι αλλαγές που συντελέστηκαν συνδέονται με τις διαφορετικές αισθητικές αντιλήψεις, που επιβάλλονται σε συγκεκριμένα χρονικά, γεωγραφικά και ιδεολογικά πλαίσια⁶⁴.

Η τεχνική κατασκευής των ψηφιδωτών εμφανίζει επομένως μια σαφή εξελικτική πορεία που ξεκινά από τον ελλαδικό χώρο, ήδη από πολύ νωρίς (2^η χιλιετία π.Χ.), με τη δημιουργία βοτσαλωτών δαπέδων που κοσμούν ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους και καταλήγει στην τεχνική της κομμένης ψηφίδας, που αποτελεί από την επινοήσή της και έπειτα την πλέον αγαπητή τεχνική. Καθ' όλη την πορεία του διακοσμητικού είδους που λέγεται «ψηφιδωτό δάπεδο» ο εκάστοτε ψηφοθέτης καλείται να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του παραγγελιοδότη του, ικανοποιώντας ταυτόχρονα και το προσωπικό αισθητικό ιδεώδες. Η οικονομική άνεση του παραγγελιοδότη και η καλλιτεχνική δεινότητα και τεχνογνωσία του ψηφοθέτη είναι στοιχεία αλληλένδετα και ιδιαίτερα σημαντικά για τη δημιουργία άρτιων έργων, που σε ορισμένες περιπτώσεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και ως έργα ύψιστου αισθητικού αποτελέσματος, δηλαδή αριστουργήματα.

---

⁶⁴ Γενικά βλ. Dunbabin 1999, σ. 53-254.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:

Το ανάκτορο της Βεργίνας

1. *Η ιστορία των ανασκαφών του ανακτόρου*

Στις βόρειες παρυφές των Πιερίων, με τη βόρεια όψη του στραμμένη προς τον απέραντο μακεδονικό κάμπο, σε μια σοφά επιλεγμένη θέση στο πιο επιβλητικό άνδηρο της περιοχής βρίσκεται το ανάκτορο⁶⁵ της αρχαίας πόλης των Αιγών⁶⁶ [εικ. 17 και εικ. 18]. Το 1855 ο Γάλλος περιηγητής L. Heuzey έφτασε στην τουρκοκρατούμενη τότε Μακεδονία και εντόπισε αρχαιολογικά κατάλοιπα. Το ανάκτορο θα του ήταν εντελώς άγνωστο, αν ένας «ευφυής παπάς», όπως αναφέρει ο ίδιος⁶⁷, δεν του επισήμαινε την ύπαρξη των ερειπίων στην περιοχή. Το 1861 ο L. Heuzey επέστρεψε στη Μακεδονία ως επικεφαλής ειδικής ερευνητικής αποστολής μαζί με τον αρχιτέκτονα H. Daumet και εξερεύνησαν την ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου. Στη συνέχεια δημοσίευσαν τα πορίσματα των ερευνών τους σε ένα σπουδαίο μέχρι και τις μέρες μας έργο, το «*Mission archéologique de Macédoine*»⁶⁸.

Η ανασκαφική έρευνα του ανακτόρου συνεχίστηκε ογδόντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1938, από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, υπό τη διεύθυνση του τότε καθηγητή της αρχαιολογίας Κ.Α. Ρωμαίου. Στην περίοδο που

---

⁶⁵ Οι L. Heuzey και H. Daumet, που πρώτοι ερεύνησαν το ανάκτορο το 19^ο αιώνα, το αποκαλούν “prytanée royale” (Heuzey – Daumet 1876, σ. 211 κ.ε.). Τον ίδιο συσχετισμό με τη βασιλική οικογένεια υιοθετούν και οι μετέπειτα ανασκαφείς. Σήμερα επικρατεί η άποψη ότι επρόκειτο για κατοικία της βασιλικής οικογένειας της Μακεδονίας. Συγκεντρωμένες οι απόψεις αναφέρονται στην Saatsoglou-Paliadeli 2001, σ. 201-202.

⁶⁶ Για την ταύτιση της περιοχής με την πρώτη πρωτεύουσα των Μακεδόνων βλ. M.B. Hatzopoulos, «Aigéai: La localisation de la première Capitale Macédonienne», *REG* 109 (1996), σ. 264-269. N.G.L. Hammond, «The location of Aegae», *JHS* 117 (1997), σ. 177-179. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2003, σ. 35. Δρούγου 2005, σ. 4. Μ. Μανωλεδάκης, «Η θέση των Αιγών στη «Γεωγραφία» του Κλαύδιου Πτολεμαίου», *AEMΘ* 19 (2005), σ. 483-494, με την προγενέστερη βιβλιογραφία. Μ. Manoledakis – E. Livieratos, «On the digital placement of Aegae, the first capital of ancient Macedonia, according to Ptolemy’s *Geographia*», *Proceedings of the First International Workshop “Digital Approaches to Cartographic Heritage”*, Thessaloniki 2006, σ. 262-270. Επίσης, στο: *e-Perimetron* 2.1 (2007), σ. 31-41 (ηλεκτρονικό περιοδικό στη διεύθυνση www.e-perimetron.org). Πιο πρόσφατα, Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 43-49. Για αντίθετες απόψεις βλ. P. Faklaris, «Aegae: Determining the Site of the First Capital of the Macedonians», *AJA* 98 (1994), σ. 609-616, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁶⁷ Heuzey – Daumet 1876, σ. 17: «*J’avais passé plusieurs fois à quelques lieues de ce village, sans entendre prononcer même son nom, et sans recevoir des paysans aucun renseignement sur les antiquités qu’il renferme. Ce n’est qu’après avoir quitté l’Olympe, lorsque je parcourais avec M. Delacoulonche la région du bas Vardar, que la conversation d’un pappas intelligent m’en révéla l’existence.*». Για την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή βλ. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 9-19. Ανδρόνικος 1984, σ. 17-24. Επίσης, Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 10. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 50-95. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη – Κυριάκου 2006, σ. 760.

⁶⁸ Heuzey –Daumet 1876, σ. 184 κ.ε.

ακολούθησε, μέχρι και την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η ανασκαφική δραστηριότητα επεκτάθηκε σε διάφορα σημεία του συγκροτήματος του ανακτόρου, στο κεντρικό, στο νότιο και στο δυτικό του τμήμα, ώστε να καθοριστεί η κάτοψη του κτηρίου⁶⁹, δίνοντας έτσι συνέχεια στο έργο των Γάλλων ερευνητών. Μετά τη λήξη του πολέμου, κατά τα έτη 1954-56, η χρηματική εισφορά του ιδρύματος Singer-Polignac συνέβαλε στη συνέχεια της ανασκαφής, που πραγματοποιήθηκε από τον Κ.Α. Ρωμαίο σε συνεργασία με τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Χ. Μακαρόνα. Αποτέλεσμα των ερευνών της παραπάνω περιόδου ήταν η αποκάλυψη ενός ακόμη δωματίου της νότιας πτέρυγας, του περιστυλίου της κεντρικής αυλής και της θεμελίωσης του βόρειου τοίχου του ανακτόρου σε όλο της το μήκος⁷⁰. Το ανάκτορο ξεκίνησε να ανασκάπτεται συστηματικά από το 1959 και εξής με επικεφαλής τον Γ. Μπακαλάκη και τον Μ. Ανδρόνικο⁷¹. Στο τέλος της δεκαετίας του '90 και στην πρώτη δεκαετία του 2000 έλαβαν χώρα σύντομες ανασκαφικές έρευνες στη θόλο του ανακτόρου από την καθηγήτρια του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη⁷². Η πιο πρόσφατη ανασκαφική έρευνα στο ανάκτορο των Αιγών πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 2007-2008 από την ΙΖ΄ ΕΠΚΑ, ενώ ορισμένες εργασίες συντελέστηκαν κατά το ίδιο χρονικό διάστημα και από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης⁷³.

---

⁶⁹ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 11. Για τα αποτελέσματα των ανασκαφών της περιόδου βλ. επίσης, Ρωμαίος 1953/54, σ. 141-150 και Ρωμαίος 1955, σ. 111-116.

⁷⁰ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 11-12. Ανδρόνικος 1984, σ. 21.

⁷¹ Ανδρόνικος 1984, σ. 21. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 24, σημ. 19.

⁷² Για τις έρευνες αυτές βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 541-551. Επίσης, Saatsoglou-Paliadeli 2001, σ. 201-202. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 23-29. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη – Κυριάκου 2006, σ. 760.

⁷³ Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006α, σ. 753-754.

2. Το κτήριο

Η ανασκαφική έρευνα του ανάκτορου της Βεργίνας ξεκίνησε το 19^ο αιώνα και μολονότι κατά τον 20^ο αιώνα ακολούθησε μια μακρά περίοδος έρευνας, θεωρείται ότι το ανάκτορο δεν έχει ακόμα δημοσιευτεί επαρκώς⁷⁴ [εικ. 19]. Πρόκειται ωστόσο για ένα εντυπωσιακό οικοδόμημα χτισμένο σε μια έκταση μεγαλύτερη από 11 στρέμματα, πάνω σε ένα φυσικό πλάτωμα, που παρέχει εξίσου ασφάλεια και εποπτεία, και βρίσκεται σε πολύ κοντινή απόσταση από το θέατρο της αρχαίας πόλης⁷⁵ [εικ. 20]. Το κύριο υλικό δομής του ανακτόρου είναι ο πωρόλιθος, που επιχωριάζει σε αφθονία στην περιοχή και χρησιμοποιήθηκε για τους κατώτερους δόμους, τους κίονες και πολλά στοιχεία της ανωδομής του κτηρίου. Τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά στοιχεία έφεραν λευκό επίχρισμα εξαιρετικής ποιότητας. Οι τοίχοι του οικοδομήματος ήταν λίθινοι μέχρι το ύψος των 1,63 μ., ενώ ψηλότερα κατασκευάστηκαν από ωμές πλίνθους, που επιχρίονταν με κονιάματα λευκού, κόκκινου και μπλε χρώματος. Χρησιμοποιήθηκε επίσης μάρμαρο για τα κατώφλια [εικ. 21] και ξύλο για τις θύρες και το σκελετό που συγκρατούσε τη στέγη⁷⁶. Η τελευταία καλυπτόταν με κεραμίδια λακωνικού και κορινθιακού τύπου⁷⁷.

Η κεντρική είσοδος του ανακτόρου βρίσκεται στα ανατολικά. Είχε τη μορφή ενός μνημειακού τρίχωρου *πρόπυλου* με θύρες και μαρμάρινα κατώφλια, μέσω του οποίου περνούσε κανείς στο εσωτερικό του κτηρίου⁷⁸. Στην ανατολική όψη του κτηρίου διαμορφώνονταν, επίσης, εκατέρωθεν της εισόδου δωρικές στοές. Ολόκληρο

---

⁷⁴ Βλ. Saatsoglou-Paliadeli 2001, σ. 202 σημ. 32-34. Δρούγου 2002/03, σ. 141, σημ.19-20. Εδώ θεωρείται σκόπιμη μια σύντομη περιγραφή του οικοδομήματος, προτού αναφερθούμε στα δάπεδα του οικοδομήματος.

⁷⁵ Για μια σύντομη περιγραφή του οικοδομήματος βλ. πιο πρόσφατα Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 101-123. Για το αρχαίο θέατρο των Αιγών βλ. Στ. Δρούγου, «Το Αρχαίο Θέατρο της Βεργίνας και ο περιβάλλον χώρος του», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 13-20, εικ. 1-5. St. Drougou, «Das antike Theater von Vergina. Bemerkungen zu Gestalt und Funktion des Theaters in der antiken Hauptstadt Makedoniens», *AM* 112 (1997), σ. 281-305, πίν. 37-41 και Δρούγου 2006. Για τον τρόπο και την εξέλιξη της δόμησης της αρχαίας πόλης βλ. Δρούγου 2002/03, σ. 129-163 και Κοτταρίδη 2006, σ. 773-778.

⁷⁶ Ανδρόνικος κ.ά 1961, σ. 27-28. Andronicos 1964β, σ. 7. Saatsoglou-Paliadeli 2001, σ. 209 σημ. 1. Πρβλ. επίσης Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 21. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2003, σ. 87-88. Δρούγου 2006, σ. 45 και Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 110. Για τεχνικές λεπτομέρειες στο ανάκτορο βλ. Βελένης 1997, σ. 25-37.

⁷⁷ Για την κεράμωση του ανακτόρου βλ. Παντερμαλής 1987, σ. 579-613. Επίσης, Καλτσάς 1988, σ. 28-31 και σ. 75-80.

⁷⁸ Heuzyey – Daumet 1876, σ. 184 κ.ε. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 15-16. Ανδρόνικος 1984, σ. 39. Hoerpfner 1996, σ. 15-16. Saatsoglou-Paliadeli 2001, σ. 204-205 με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία.

το οικοδόμημα ακολουθεί τη λογική μιας ιδιωτικής οικίας⁷⁹. Η περίστυλη αυλή, με μήκος πλευράς 44,50 μ., περιβάλλεται από στοές με μονόριχτες στέγες που στηρίζονται σε εξήντα συνολικά δωρικούς κίονες. Αυτή αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα, γύρω από τον οποίο οργανώνονται όλοι οι υπόλοιποι χώροι του ανακτόρου⁸⁰ [εικ. 22].

Δίπλα στην είσοδο του κτηρίου, νότια του πρόπυλου, και με πρόσβαση από την ανατολική στοά βρίσκεται η θόλος, χώρος αφιερωμένος στη λατρεία του Ηρακλή Πατρώου, γενάρχη, σύμφωνα με την παράδοση, της μακεδονικής δυναστείας⁸¹. Νότια της θόλου υπάρχουν δύο τετράγωνοι χώροι με μήκος πλευράς 4,90 μ., που επικοινωνούν με έναν κοινό προθάλαμο στα δυτικά τους⁸². Στα βόρεια της εισόδου υπάρχουν επίσης δύο τετράγωνοι ισομεγέθεις χώροι, τα δωμάτια S και R, καθώς και οι χώροι P και Q⁸³.

Τη βόρεια πλευρά του ανακτόρου καταλαμβάνει ένας εξώστης μήκους 100 μ. περίπου, ο οποίος λειτουργεί ως ισχυρή κρηπίδα και έχει προκύψει κατά πάσα πιθανότητα από την ανάγκη στήριξης του μεγάλου πλατώματος του ανακτόρου⁸⁴.

Στη νότια πτέρυγα του ανακτόρου φαίνεται ότι βρίσκονταν τα επίσημα διαμερίσματα των ενοίκων του, όπως προκύπτει από τα πλούσια ψηφιδωτά που κοσμούσαν τα δάπεδά τους⁸⁵ [εικ. 23]. Πρόκειται για τους χώρους C, D, E, F, G και H [εικ. 22]. Ο χώρος C έχει τη μορφή στενού διαδρόμου και φέρει δύο θύρες, μια στη νότια και μια στη βόρεια πλευρά του. Τα δωμάτια D και H έχουν από μία θύρα στη

⁷⁹ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 15 και σ. 18. Ανδρόνικος 1984, σ. 39 και σ. 44. Παντερμαλής 1987, σ. 579 κ.ε. Hoerpfner 1996, σ. 9-17. Nielsen 1994, σ. 81 κ.ε. Δρούγου 2002/03, σ. 141. Saatsoglou-Paliadeli 2001, σ. 201 με σημ. 2. Για την πρώτη κάτοψη του ανακτόρου βλ. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. 1. Βλ. επίσης, Ανδρόνικος 1984, πίν. 18. Παντερμαλής 1987, σ. 580, σχ. 1. Hoerpfner 2002, σ. 93, εικ. 123. Για μια αναπαράσταση του οικοδομήματος βλ. Παντερμαλής 1987, σ. 601, σχ. 17. Συγκεντρωμένες διάφορες προτάσεις αναπαράστασης του κτηρίου, Schmidt-Dounas 2005, σ. 46-51 και εικ. 13.1-4. Για την άνοψη της στέγης του ανακτόρου βλ. Παντερμαλής 1987, σ. 600, σχ. 16. Για την πιο πρόσφατη σχεδιαστική αναπαράσταση της πρόσοψης του πρόπυλου και τμημάτων της ανατολικής όψης βλ. Νέα, 05/12/08, σ. 6/24. Πρβλ. επίσης Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 19. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2003, σ. 89 και Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 110.

⁸⁰ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 18. Ανδρόνικος 1984, σ. 39 και σ. 42. Hoerpfner 1996, σ. 9.

⁸¹ Για τη θόλο βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 23-29 με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁸² Ο νοτιότερος από τους δύο τετράγωνους χώρους έχει ερμηνευτεί ,λανθασμένα κατά τη γνώμη μας, ως βιβλιοθήκη [εικ. 22: χώρος A2]. Σχετικά βλ. Hoerpfner 2002, σ. 86-96, κυρίως σ. 94-96. Για τον χώρο A βλ. και παρακάτω στον κατάλογο, σ. 24-25.

⁸³ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 17.

⁸⁴ Δεν είναι απολύτως σαφές ποια είναι η ακριβής μορφή των δωματίων σε αυτή την πλευρά του κτίσματος, γιατί έχει υποστεί μεγάλη καταστροφή. Σχετικά βλ. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 20. Hood 1960/61, σ. 19. Δρούγου 2002/03, σ. 138 και σ. 141, σημ. 19. Πρβλ. επίσης Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 20-21. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2003, σ. 89. Δρούγου 2006, σ. 58 και Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 112.

⁸⁵ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 19-24. Πρβλ. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 110-112. Για τα ψηφιδωτά βλ. παρακάτω στον κατάλογο των ψηφιδωτών, σ. 23 κ.ε.

βόρεια πλευρά τους και επικοινωνούν απευθείας με τη νότια στοά της αυλής. Αντιθέτως τα δωμάτια E, F, G αποτελούν μια ενότητα, καθώς οι χώροι E και G επικοινωνούν με τη στοά μόνο μέσω του δωματίου F. Ο χώρος F επικοινωνεί με τη νότια στοά μέσω τεσσάρων ανοιγμάτων, που διαμορφώνονται από τρεις ιωνικούς αμφικίονες⁸⁶ [εικ. 24].

Τη νοτιοδυτική γωνία του ανακτόρου καταλαμβάνουν τρεις ανισομεγέθεις χώροι, τα δωμάτια I, K, L, των οποίων η λειτουργία παραμένει ασαφής, πιθανώς όμως να αποτελούσαν βοηθητικούς χώρους των γειτονικών δωματίων⁸⁷. Το μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου καταλαμβάνουν τα δωμάτια M1, M2 και M3⁸⁸ [εικ. 22]. Πρόκειται για εξαιρετικά μεγάλους χώρους με μήκος πλευράς 16 μ. Τα δωμάτια M1-M3 έχουν την ίδια μορφή με τα δωμάτια E-F-G της νότιας πλευράς, αποτελούν δηλαδή ένα σύνολο δωματίων. Κατά συνέπεια τα δωμάτια M1 και M3 επικοινωνούν μόνο με το δωμάτιο M2 και όχι απευθείας με τη δυτική στοά του ανακτόρου⁸⁹.

Δυτικά του κτηρίου αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός μικρότερου κτίσματος, του οποίου ο ανατολικός του τοίχος είναι κοινός με το δυτικό τοίχο του ανακτόρου⁹⁰ [εικ. 2 και εικ. 25]. Το κτήριο, που συμβατικά αποκαλείται «οικία της ανάγκης»⁹¹, αποτελείται από μια κεντρική περίστυλη αυλή και δωμάτια τοποθετημένα περιμετρικά. Οι κιονοστοιχίες της αυλής αποτελούνταν από ξύλινα στηρίγματα που πατούσαν πάνω σε λίθινες βάσεις. Το βορειότερο τμήμα αυτού του κτηρίου είναι κατεστραμμένο και δεν μπορούμε να αποδώσουμε με βεβαιότητα τη μορφή του. Το σωζόμενο όμως τμήμα του κτηρίου αποτελεί, με αρκετές διαφορές⁹², μια μικρογραφία του ανακτόρου. Αρκετά εντυπωσιακό είναι το δωμάτιο 1969ε που βρίσκεται στη δυτική πλευρά της οικίας, στο εσωτερικό του οποίου εντοπίστηκε μια «ημικυκλική-τοξωτή» κατασκευή, χωρίς ωστόσο να μπορεί να διευκρινιστεί η ακριβής

⁸⁶ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 22. Ανδρόνικος 1984, σ. 42. Για τους ιωνικούς αμφικίονες του δωματίου βλ. πιο πρόσφατα Schmidt-Dounas 2005, σ. 37-39.

⁸⁷ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 24. Ανδρόνικος 1984, σ. 44. Πρβλ. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 112.

⁸⁸ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 24-25. Ανδρόνικος 1984, σ. 44. Πρβλ. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 23 και Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 112.

⁸⁹ Οι πρόσφατες ανασκαφικές εργασίες που έλαβαν χώρα στο ανάκτορο επιβεβαίωσαν αυτή τη μορφή στη δυτική πτέρυγα. Γι' αυτό βλ. Κοτταρίδη 2007. Πρβλ. επίσης Schmidt-Dounas 2005, σ. 39-40.

⁹⁰ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1969, σ. 336-339. Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 390-396. Ανδρόνικος 1971, σ. 411. Ανδρόνικος 1984, σ. 46. Πρβλ. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 123.

⁹¹ Σχετικά βλ. Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1969, σ. 339.

⁹² Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 395.

μορφή και η λειτουργία της⁹³ [εικ. 25]. Το κτίσμα θεωρείται μεταγενέστερο του ανακτόρου. Η χρονολόγησή του όμως δεν είναι εύκολη, γιατί έχει δεχτεί κατά καιρούς πολλές επεμβάσεις. Πρόκειται για μια πρόχειρη κατασκευή, στην οποία έχουν βρεθεί κατώφλια και άλλα μέλη σε δεύτερη χρήση, με κεραμική που χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ. Η δυτική οικία, μολονότι η οικοδόμησή της είναι πιθανό να είχε προβλεφθεί στον αρχικό σχεδιασμό του κτηρίου, δημιουργεί αρκετά ερωτήματα ως προς τη χρήση και τη σημασία της ως βασιλικής οικίας. Τα δωμάτιά της, πάντως, φανερώνουν τη χρηστική λειτουργία του οικοδομήματος⁹⁴.

---

⁹³ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 391, σχ.1. Ανδρόνικος 1971, σ. 411.

⁹⁴ Μπακαλάκης-Ανδρόνικος 1969, σ. 338-339. Ανδρόνικος 1984, σ. 46. Hoepfner 1996, σ. 17. Βελένης 1997, σ. 25-26. Δρούγου 2002/03, σ. 142-143 και σημ.21. Πρβλ. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 123.

3α. Κατάλογος των ψηφιδωτών δαπέδων του ανακτόρου

Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο κτήριο κατά τις προαναφερθείσες ανασκαφικές περιόδους έφερε στο φως έναν αξιοσημείωτο αριθμό δαπέδων. Πρόκειται για δάπεδα κατασκευασμένα ως επί το πλείστον από βότσαλα και με απλή μορφή. Αναφέρονται, ωστόσο, και περιπτώσεις δαπέδων κατασκευασμένων με μάρμαρο και κεραμίδια, ενώ σε ορισμένους χώρους δεν αναφέρονται καθόλου, πιθανώς επειδή καταστράφηκαν. Παρακάτω θα προσπαθήσουμε να τα προσεγγίσουμε στο σύνολό τους από κάθε δυνατή οπτική γωνία. Καταρχήν πρέπει να αναφερθεί ότι τα στοιχεία που διαθέτουμε για τα δάπεδα παρουσιάζουν αρκετές ελλείψεις. Αυτές αφορούν τόσο στην απουσία φωτογραφιών ή εικόνων τους όσο και σε πληροφορίες για το χρώμα και το μέγεθος των ίδιων και των υλικών τους, καθώς και για τα υποστρώματα των περισσότερων από τα δάπεδα, αν όχι όλων. Βέβαια αυτό είναι εύλογο, δεδομένου ότι δεν έχει προηγηθεί μέχρι και τις μέρες μας μια συνολική μελέτη των δαπέδων του οικοδομήματος. Για το λόγο αυτό επιχειρείται εδώ μια πρώτη προσέγγισή τους. Επικουρικά χρησιμοποιήθηκε κάθε άμεση ή έμμεση αναφορά τους και ο,τιδήποτε κατέστη δυνατό να παράσχει πληροφορίες σχετικά με το θέμα. Πρωταρχικό μέλημα υπήρξε η συγκέντρωση όλων των σχετικών δημοσιεύσεων, φωτογραφικού υλικού, και πρωτίστως η αυτοψία.

Οι εργασίες που έλαβαν χώρα στο ανάκτορο της Βεργίνας κατά το έτος 2008⁹⁵, έφεραν στο φως τα 2/3 των αρχαίων δαπέδων του οικοδομήματος. Το μοναδικό τμήμα του ανακτόρου όπου δεν έχουν εντοπιστεί δάπεδα, είναι τα δωμάτια της βόρειας πλευράς..

Στη συνέχεια επιχειρείται μια κατηγοριοποίηση των δαπέδων του ανακτόρου ανάλογα με την τεχνική τους και το αν κοσμούνταν με παραστάσεις. Επίσης, για λόγους μεθοδολογικούς, οφείλουμε να συμπεριλάβουμε στον κατάλογο και τα ψηφιδωτά δάπεδα που καλύπτουν τα δωμάτια της λεγόμενης «οικίας της ανάγκης». Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται ένας σχετικά πλήρης κατάλογος με όλα τα γνωστά ψηφιδωτά του ανακτόρου. Η παράθεση των δαπέδων σε κάθε κατηγορία γίνεται γεωγραφικά και ξεκινά με τα δάπεδα στα ανατολικά, όπου βρίσκεται και η κύρια είσοδος του κτηρίου. Ακολουθούν όσα είναι στα νότια και έπειτα στα δυτικά του

---

⁹⁵ Οι πληροφορίες στηρίζονται σε ανακοίνωση πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο της ΙΖ' ΕΠΚΑ κ. Α. Κοτταρίδη στο 22^ο ΑΕΜΘ (2008), που πραγματοποιήθηκε στις 2-4 Απριλίου 2009. Καμία επιπλέον πληροφορία για τη μορφή και την τεχνική τους δεν δόθηκε

περιστυλίου⁹⁶. Στο τέλος παρατίθενται τα υπόλοιπα δάπεδα. Η ονομασία που δίνεται στο κάθε δάπεδο είναι συμβατική και ορίζεται με βάση την τεχνική και τη διακόσμησή του.

I. Απλά βοτσαλωτά δάπεδα

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται εκείνα τα δάπεδα του ανακτόρου που δεν έχουν εικονιστικό διάκοσμο. Πρόκειται για βοτσαλωτά δάπεδα απλής μορφής. Μολονότι στην κατασκευή ορισμένων χρησιμοποιήθηκαν βότσαλα διαφόρων χρωμάτων, τα δάπεδα παραμένουν απλά στη μορφή και τη σύνθεσή τους, καθώς δεν υπάρχει πρόθεση για οποιασδήποτε μορφής διακόσμηση. Μεταξύ των ψηφιδωτών που περιγράφονται παρακάτω είναι δυνατόν να εντοπίσουμε ορισμένες διαφορές σχετικά με το μέγεθος των βοτσάλων που χρησιμοποιούνται. Αυτή η διαφοροποίηση, όπως είναι λογικό, δεν αποτελεί προϋπόθεση για τη δημιουργία άλλης κατηγορίας δαπέδων στο ανάκτορο. Η προέλευση του υλικού για την κατασκευή των ίδιων, αλλά και των υπολοίπων δαπέδων που φτιάχνονται με βότσαλα, θα πρέπει να είναι ο κοντινός ποταμός Αλιάκμονας⁹⁷ [εικ. 26]. Για αυτή την κατηγορία δαπέδων χρησιμοποιείται συμβατικά η ονομασία *απλό βοτσαλωτό δάπεδο* μαζί με τον αριθμό της ενότητας και τον αύξοντα αριθμό.

I.1 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο

In situ – Τριμερής χώρος Α στην Α πτέρυγα του οικοδομήματος [εικ. 22]

Τα δωμάτια Α1-Α3 βρίσκονται στην ανατολική πλευρά του ανακτόρου και σαφής αναφορά για τα δάπεδα τους έγινε για πρώτη φορά στο 22^ο ΑΕΜΘ τον Απρίλιο του 2009⁹⁸.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο⁹⁹.

Διαστάσεις ψηφιδωτών: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσάλων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Ο χώρος Α αποτελείται από τρεις επιμέρους χώρους, δύο όμορα τετράγωνα δωμάτια με μήκος πλευράς 4,90 μ. στα ανατολικά (Α1 και Α2) και έναν

⁹⁶ Τα δάπεδα της Β πτέρυγας δεν σώζονται.

⁹⁷ Σχετικά βλ. παραπάνω, σ. 5-6.

⁹⁸ Βλ. σ. 23 σημ. 95.

⁹⁹ Σύμφωνα με την ανακοίνωση που πραγματοποιήθηκε στο 22^ο ΑΕΜΘ (βλ. πιο πάνω σ. 23) όλα τα δάπεδα του ανακτόρου είναι θεωρητικά συντηρημένα. Κατά συνέπεια, δεχόμαστε ότι το σύνολο των δαπέδων που παρουσιάζονται έχει συντηρηθεί. Εξαιρούνται τα δάπεδα του δυτικού περιστυλου κτηρίου και όσα χαρακτηρίζονται ως χαμένα.

κοινό προθάλαμο στα δυτικά τους¹⁰⁰. Για τους χώρους του τριμερούς δωματίου Α γνωρίζουμε μόνο ότι έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα¹⁰¹. Δεν αναφέρεται καμία επιπλέον πληροφορία. Είναι πιθανό να πρόκειται για απλά βοτσαλωτά δάπεδα χωρίς παραστάσεις, γεγονός που μας οδηγεί στην κατάταξή τους στην ομάδα των απλών βοτσαλωτών δαπέδων. Όπως συμβαίνει με όλα σχεδόν τα δάπεδα του κτηρίου¹⁰², δεν υπάρχει καμία αναφορά για τις διαστάσεις, το μέγεθος και το χρώμα των βοτσάλων και τα υποστρώματα των δαπέδων των δωματίων Α1-Α3. Αναφορικά με τις διαστάσεις τους, σύμφωνα με υπολογισμούς¹⁰³ μπορούμε να διατυπώσουμε τα ακόλουθα: τα ψηφιδωτά των δύο τετράγωνων αιθουσών στα ανατολικά, δηλαδή τα δωμάτια Α1 και Α2, έχουν διαστάσεις 3,70 X 3,70 μ. το καθένα, αν αφαιρέσουμε το πλάτος του αναβαθμού, που στην προκειμένη περίπτωση είναι ίσο με της αίθουσας Ε, δηλαδή 1,20 μ.¹⁰⁴. Ο κοινός προθάλαμος, το δωμάτιο Α3, στα δυτικά θα πρέπει να καλυπτόταν με ορθογώνιο δάπεδο διαστάσεων 9,80 X 4,90 μ.¹⁰⁵.

Χρονολόγηση: Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τη χρονολόγηση του δαπέδου.

Βιβλιογραφία: Δεν υπάρχει.

I.2 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο [εικ. 27]

In situ – Δωμάτιο S στην Α πτέρυγα του ανακτόρου.

Το δάπεδο αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1961¹⁰⁶.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσάλων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Το δάπεδο του δωματίου S εντάσσεται στην ομάδα των βοτσαλωτών δαπέδων χωρίς παραστάσεις, καθώς υπάρχει σαφής αναφορά για την

---

¹⁰⁰ Hoepfner 2002, σ. 94-95.

¹⁰¹ Γνωρίζουμε ότι εντοπίστηκαν όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα του δωματίου Α.

¹⁰² Αυτό αφορά στην πλειοψηφία των δαπέδων του ανακτόρου, συμπεριλαμβανομένων και αυτών με τα μαρμάρινα πλακίδια και του πήλινου δαπέδου.

¹⁰³ Οι υπολογισμοί βασίζονται στο σχέδιο κάτοψης του W. Hoepfner (Hoepfner 2002, σ. 93 εικ. 123).

¹⁰⁴ Για το δάπεδο του δωματίου Ε βλ. παρακάτω, σ. 36-38.

¹⁰⁵ Ο νοτιότερος χώρος του τριμερούς δωματίου (βλ. εικόνα 22, χώρος Α2) ερμηνεύτηκε από τον W. Hoepfner (Hoepfner 2002, σ. 95) ως βιβλιοθήκη. Η άποψή του για την ταύτιση του συγκεκριμένου χώρου με βιβλιοθήκη δεν μπορεί όμως να γίνει αποδεκτή εξαιτίας της παρουσίας του αναβαθμού στο εσωτερικό του, που χρησίμευε στην τοποθέτηση κλινών.

¹⁰⁶ Daux 1962, σ. 805.

απλότητά του: «une mosaïque sans décor...»¹⁰⁷. Η απουσία αναφοράς στην τεχνική κατασκευής του δαπέδου θα μπορούσε ενδεχομένως να προβληματίσει, αλλά η παράθεση της φωτογραφίας δεν αφήνει καμία αμφιβολία για τη χρήση βοτσάλων στην κατασκευή του. Ωστόσο, δεν είναι καθόλου εύκολο στην ίδια φωτογραφία να προσδιορίσουμε το μέγεθος και τα χρώματα των βοτσάλων του. Δεν διαθέτουμε καμία άλλη πληροφορία για αυτά, όπως και για το υπόστρωμα του δαπέδου. Οποιαδήποτε αναφορά από μέρους μας για τα προαναφερθέντα ζητήματα θα ήταν εντελώς υποθετική και για το λόγο αυτό δεν επιχειρείται. Με σχετική βεβαιότητα, όμως, μπορούμε να κάνουμε λόγο για τις διαστάσεις του ψηφιδωτού δαπέδου. Ολόκληρο το δωμάτιο καταλαμβάνει ένα χώρο διαστάσεων 9 X 9 μ. Επομένως οι διαστάσεις του ψηφιδωτού είναι περίπου 8 X 8 μ.¹⁰⁸. Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι το δωμάτιο S καλύπτεται με τετράγωνο βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο χωρίς εικονιστικές παραστάσεις.

Χρονολόγηση: Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τη χρονολόγηση του δαπέδου.

Βιβλιογραφία: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. XIV, εικ. 2. Daux 1962, σ. 805, εικ. 16.

I.3 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο [εικ. 28]

In situ – Δωμάτιο R στην Α πτέρυγα του ανακτόρου.

Το δάπεδο αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1961¹⁰⁹.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσάλων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Το δωμάτιο R βρίσκεται βόρεια τουωματίου S. Για το δάπεδο τουωματίου R αναφέρεται ότι είναι απλής μορφής χωρίς διακόσμηση¹¹⁰. Η αντιπαραβολή των δύο γειτονικώνωματίων R και S μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι

---

¹⁰⁷ Daux 1962, σ. 805.

¹⁰⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 25, σημ.103.

¹⁰⁹ Daux 1962, σ. 805.

¹¹⁰ Daux 1962, σ. 805· στην πραγματικότητα αναφέρεται ότι αποκαλύφθηκαν δύοωματία (ταωματία R και S) με δάπεδο καλυμμένο με μωσαϊκό χωρίς διακόσμηση: «...M. Andronikos dégagé deux pièces au sol recouvert d'une mosaïque sans décor dans l'aile Nord du côté Est.»

έχουν τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις τόσο τα δωμάτια όσο και τα δάπεδα. Συνεπώς πρόκειται για τετράγωνο βοτσαλωτό ψηφιδωτό χωρίς παραστάσεις, διαστάσεων 8 X 8 μ. Στο πλαίσιο των τελευταίων ανασκαφικών δραστηριοτήτων στο ανάκτορο, δεν εντοπίστηκε (καταστράφηκε;) ένα μικρό τμήμα του δαπέδου κατά μήκος της βόρειας πλευράς του δωματίου R¹¹¹.

Χρονολόγηση: Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τη χρονολόγηση του δαπέδου.

Βιβλιογραφία: Daux 1962, σ. 805, εικ. 16.

I.4 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο [εικ. 29]

In situ – Δωμάτιο D στη Ν πτέρυγα του οικοδομήματος.

Βρέθηκε κατά τη δεύτερη ανασκαφική περίοδο, στα έτη 1938-1940.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσάλων: Διάμετρος μεγαλύτερη του 1 εκ.

Περιγραφή: Το δάπεδο είναι κατασκευασμένο με βότσαλα. Από τους ανασκαφείς αναφέρεται ότι τα βότσαλα είναι πολύχρωμα, αλλά δεν διευκρινίζονται ούτε τα χρώματά τους ούτε το πώς διατάσσονται στο έδαφος¹¹². Σύμφωνα με φωτογραφία που κοινοποιήθηκε πρόσφατα¹¹³, έγινε διακριτό ότι το δάπεδο ήταν στρωμένο με ασπρόμαυρα βότσαλα. Εκτός από λευκά και μαύρα βότσαλα δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε απίθανη και τη χρήση γκριζωπών ή ωχρών βοτσάλων, πράγμα το οποίο θα εξηγούσε και τη χρήση του όρου «πολύχρωμα» των ανασκαφέων. Φαίνεται δε ότι τα ανοιχτόχρωμα – λευκά βότσαλα υπερτερούσαν, ενώ σκουρόχρωμα – μαύρα, καθώς και γαλάζια τοποθετήθηκαν διάσπαρτα πάνω στο ανοιχτό πεδίο, χωρίς ωστόσο να υπάρχει καμία πρόθεση από τον ψηφοθέτη να δημιουργηθεί εικονιστικό αποτέλεσμα¹¹⁴. Καμία περαιτέρω αναφορά δεν γίνεται, ούτε για τις

---

¹¹¹ Η παρατήρηση στηρίζεται σε διαφάνεια που προβλήθηκε στο 22^ο ΑΕΜΘ (2008) που παρουσίαζε το ποσοστό των δαπέδων που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι τις μέρες μας (βλ. σ. 23 σημ. 95).

¹¹² Ρωμαίος 1953/54, σ. 144. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 19. Ανδρόνικος 1972, σ. 17.

¹¹³ Στο 22^ο ΑΕΜΘ (βλ. πιο πάνω σ. 23 σημ. 95).

¹¹⁴ Σε άρθρο σχετικό με την τεχνική και τα υλικά κατασκευής των ψηφιδωτών δαπέδων, η Κ. Dunbabin (Dunbabin 1979, σ. 269), αν και δεν αναφέρεται ξεκάθαρα στο δωμάτιο D, κάνει λόγο για τα απλά βοτσαλωτά δάπεδα που υπάρχουν στη Ν πλευρά του ανακτόρου της Βεργίνας μαζί με τα διακοσμημένα. Αναφέρεται λοιπόν εμμέσως στο δάπεδο του δωματίου D και στην απλή μορφή του. Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε και για το δάπεδο του δωματίου Η (I.5), αμέσως παρακάτω, σ. 28-29.

διαστάσεις του δαπέδου και το μέγεθος των βοτσάλων του ούτε για το υπόστρωμά του. Παρ' όλα αυτά είναι δυνατό να διατυπωθεί μια γενική διαπίστωση για το μέγεθος των βοτσάλων του δωματίου. Τα βότσαλα πρέπει να έχουν διάμετρο μεγαλύτερη από ένα εκατοστό, καθώς έχουν το ίδιο μέγεθος με τα βότσαλα της αίθουσας Η και μεγαλύτερο από αυτά του δωματίου Ε¹¹⁵. Οι διαστάσεις του ψηφιδωτού που κάλυπτε το τετράγωνο δωμάτιο υπολογίζεται ότι ανέρχονται στα 6,70 X 6,70 μ.¹¹⁶. Όπως διακρίνεται στην κάτοψη του κτηρίου [εικ. 22], το δωμάτιο έφερε περιμετρικά αναβαθμό πλάτους περίπου 1 μ.¹¹⁷.

Χρονολόγηση: Μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.(;)¹¹⁸.

Βιβλιογραφία: Μακαρόνας 1940, σ. 488 εικ. 24 και σ. 489. Ρωμαίος 1953/54, σ. 144. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 19, πίν. X, εικ.1. Andronicos 1964β, σ. 7. Ανδρόνικος 1972, σ. 17. Κοτταρίδη 2007.

1.5 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο [εικ. 30]

In situ – Δωμάτιο Η στη Ν πτέρυγα του οικοδομήματος.

Βρέθηκε κατά την τρίτη ανασκαφική περίοδο, μεταξύ των ετών 1954-1961.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσάλων: Διάμετρος μεγαλύτερη του 1 εκ.

Περιγραφή: Για το δάπεδο του δωματίου Η δεν αναφέρεται καμία κατασκευαστική λεπτομέρεια. Η μόνη πληροφορία που δίνεται αφορά στη διακόσμησή του και αναφέρει ότι το δάπεδο δεν είχε παραστάσεις. Άλλωστε, σύμφωνα με τους ανασκαφείς¹¹⁹, αυτός ήταν και ο λόγος, για τον οποίο ίσως το δάπεδο διατηρήθηκε σε πολύ καλή κατάσταση και δεν υπέστη καμία καταστροφή από τον ανθρώπινο παράγοντα κατά τη χριστιανική εποχή. Το μέγεθος των βοτσάλων με τα οποία είναι κατασκευασμένο το ψηφιδωτό είναι όμοιο με εκείνο των βοτσάλων

---

¹¹⁵ Η διαπίστωση έγινε με αυτοψία που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2007. Για το μέγεθος των βοτσάλων του δωματίου Ε βλ. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 21.

¹¹⁶ Οι διαστάσεις του ψηφιδωτού, σύμφωνα με μετρήσεις στην κάτοψη του κτηρίου (βλ. παραπάνω, σ. 25, σημ. 103), είναι ίδιες με το ψηφιδωτό της αίθουσας Ε.

¹¹⁷ Το πλάτος του αναβαθμού, μολονότι δεν αναφέρεται στη δημοσίευση του οικοδομήματος, διαπιστώνεται από μέτρηση στην κάτοψη του ανακτόρου, καθώς είναι ίδιο με της αίθουσας Ε.

¹¹⁸ Ύστερα από την αποκόλληση των δαπέδων του δωματίου D και των δωματίων M1-M3 διαθέτουμε ελάχιστες χρονολογικές ενδείξεις, όπως ένα όστρακο αγγείου του τέλους του 6^{ου} – αρχής 5^{ου} αι. π.Χ. και ένα θραύσμα ληκύθιου των μέσων του 4^{ου} αιώνα. Από τα λεγόμενα της ανασκαφείως (Κοτταρίδη 2007) δεν έγινε σαφές σε ποιο δωμάτιο ακριβώς βρέθηκαν.

¹¹⁹ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 23. Ανδρόνικος 1972, σ. 17.

του δωματίου D, δηλαδή η διάμετρος τους είναι μεγαλύτερη του ενός εκατοστού¹²⁰. Το δωμάτιο έφερε περιμετρικά αναβαθμό πλάτους 1 μ. περίπου για την τοποθέτηση κλινών, όπως διαπιστώνεται και από τη θέση της θύρας, που είναι ελαφρώς μετατοπισμένη από τον κεντρικό άξονα. Την ίδια θέση έχει και η θύρα του δωματίου D. Και τα δύο δωμάτια βρίσκονται εκατέρωθεν – ανατολικά και δυτικά – του συγκροτήματος των δωματίων E-F-G και η ομοιότητά τους θα συνεπαγόταν την ομοιομορφία της Ν πτέρυγας και την προσπάθεια ανάδειξης του συνόλου των τριών χώρων στο κέντρο. Ίδιες με εκείνες του δωματίου D είναι και οι εσωτερικές του διαστάσεις και κατά συνέπεια θα πρέπει να θεωρηθούν όμοιες και οι διαστάσεις του βοτσαλωτού δαπέδου.

Με βάση τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι το δωμάτιο Η ήταν καλυμμένο με βοτσαλωτό δάπεδο διαστάσεων 6,70 X 6,70 μ., χωρίς παραστάσεις, με βότσαλα διαμέτρου μεγαλύτερης του ενός εκατοστού και με αναβαθμό πλάτους περίπου 1 μ. Αδιευκρίνιστη παραμένει η χρωματική κλίμακα των βοτσάλων.

Χρονολόγηση: Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τη χρονολόγηση του δαπέδου.

Βιβλιογραφία: Ανδρόνικος 1961, σ. 23, 24, πίν. IX, εικ. 2. Andronicos 1964β, σ. 7. Ανδρόνικος 1972, σ. 17.

I. 6α-γ Απλό βοτσαλωτό δάπεδο [εικ. 31]

In situ – Δωμάτια M1 – M2 – M3 στη Δ πτέρυγα του ανακτόρου.

Αποκαλύφθηκαν κατά το 1960¹²¹.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Πλάτος περίπου 1 μ.

Διαστάσεις βοτσάλων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Στην κατηγορία των απλών βοτσαλωτών δαπέδων, μολονότι αποτελεί απλώς ένα τμήμα δαπέδου και όχι ολόκληρο δάπεδο, εντάσσεται και το στενό ψηφιδωτό πλαίσιο των αιθουσών M1 – M2 – M3 της δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου, που περιβάλλει και τις τέσσερις πλευρές στις τρεις μεγάλες αίθουσες. Τα βοτσαλωτά δάπεδα I.6α και I.6γ, που κατασκευάστηκαν περιμετρικά των δαπέδων με τα μαρμάρινα πλακίδια στη δυτική πλευρά του κτηρίου, είναι ελαφρώς υπερυψωμένα

¹²⁰ Βλ. πιο πάνω, δάπεδο I.4, σ. 28.

¹²¹ Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 212, 213.

από αυτά και προορίζονταν πιθανώς για την τοποθέτηση των κλινών¹²² αντικαθιστώντας με αυτό τον τρόπο τον απλούστερο αναβαθμό με κονίαμα, που συναντούμε στα άλλα δωμάτια του ανακτόρου. Αντιθέτως, στο δωμάτιο M2 το βοτσαλωτό πλαίσιο δεν υπερυψώνεται¹²³. Από τις λιγοστές πληροφορίες που διαθέτουμε γνωρίζουμε ότι τα δάπεδα Ι.6α-γ κατασκευάστηκαν από βότσαλα μαύρου χρώματος. Το πλάτος κάθε ψηφιδωτού πλαισίου είναι περίπου 1 μ.¹²⁴

Χρονολόγηση: Η χρονολόγηση των ψηφιδωτών πλαισίων των τριών αιθουσών είναι απόλυτα συνυφασμένη με τη χρονολόγηση των δαπέδων από μαρμάρινα πλακίδια (δάπεδα ΙΙα.1-3) που περιβάλλουν και των οποίων αποτελούν τμήμα. Κατά συνέπεια τα ψηφιδωτά πλαίσια θα μπορούσαν να χρονολογηθούν μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.¹²⁵.

Βιβλιογραφία: Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 213. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, 1961, σ. 24-25. Ανδρόνικος 1984, σ. 44. Guimier-Sorbets 1993α, σ. 117.

I.7 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο

In situ (;) – Νότια του χώρου C, στο διάδρομο μεταξύ του νότιου τοίχου του δωματίου και του παράλληλου εξωτερικού «αντηριδωτού» τοίχου του ανακτόρου [εικ. 22].

Βρέθηκε κατά το 1964.

Κατάσταση διατήρησης: Άγνωστη.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσάλων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Το απλό βοτσαλωτό δάπεδο I.7 αποκαλύφθηκε κατά το 1964 στο νότιο τμήμα του οικοδομήματος, νότια του χώρου C, δηλαδή στη νότια-εξωτερική στοά του ανακτόρου¹²⁶. Από τις ελάχιστες πληροφορίες που διαθέτουμε δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν αυτό αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου δαπέδου, πράγμα το οποίο μπορεί να θεωρηθεί αρκετά πιθανό. Επίσης, δεν διευκρινίζεται από τους ανασκαφείς αν πρόκειται για δάπεδο κατασκευασμένο με βότσαλα, αλλά η αναφορά

¹²² Ανδρόνικος 1984, σ. 44.

¹²³ Κοτταρίδη 2007.

¹²⁴ Για το χρώμα των βοτσάλων βλ. Guimier-Sorbets 1993α, σ. 117. Το χρώμα των βοτσάλων επιβεβαιώθηκε με αυτοψία του χώρου κατά το 2007. Το πλάτος του ψηφιδωτού πλαισίου υπολογίζεται στη σχεδιαστική κάτοψη του κτηρίου.

¹²⁵ Βλ. παρακάτω, σ. 42-46 και σ. 43-45 (για τη χρονολόγηση).

¹²⁶ Ανδρόνικος 1964, σ. 367. Για την έρευνα που διενεργήθηκε στο χώρο μεταξύ του νότιου τοίχου του ανακτόρου και του παράλληλου εξωτερικού «αντηριδωτού» τοίχου βλ. Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1966, σ. 357-358, πίν. 381 και Μπακαλάκης-Ανδρόνικος 1969, σ. 336 κ.ε.

«ψηφιδωτό αμελούς κατασκευής»¹²⁷ δεν αφήνει καμία αμφιβολία τόσο για το υλικό όσο και για την απλή του μορφή, γεγονός που μας οδηγεί στην κατάταξή του σε αυτή την κατηγορία δαπέδων. Άλλωστε η λέξη «ψηφιδωτό» χρησιμοποιείται και για όλα τα δάπεδα των δωματίων του ανακτόρου που κατασκευάστηκαν με βότσαλα¹²⁸. Το δάπεδο εντοπίστηκε νότια του επιμήκους χώρου C, στην εξωτερική του πλευρά και καταλάμβανε χώρο αντίστοιχο με το πλάτος του¹²⁹.

Χρονολόγηση: Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τη χρονολόγηση του δαπέδου. Επικουρικά μόνο πρέπει να αναφερθεί ότι το δάπεδο I.7 εντοπίστηκε κάτω από έναν πήλινο αγωγό¹³⁰. Έτσι, το δάπεδο είναι προγενέστερο του πήλινου αγωγού, εφόσον αυτός βρίσκεται ψηλότερα και με την τοποθέτησή του σε αυτό το σημείο το καταργεί σε κάποια άγνωστη, οπωσδήποτε όμως μεταγενέστερη φάση¹³¹. Η εύρεση ενός χάλκινου νομίσματος Φιλίππου Β΄ (359-336 π.Χ.) μαζί με θραύσματα μελαμβαφών αγγείων της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος» σε κοντινό προς το δάπεδο σημείο, τα οποία βρέθηκαν σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του ψηλότερου σημείου του νότιου τοίχου του χώρου C, δεν αποσαφηνίζει τη χρονολόγησή του. Άραγε ποια είναι η υψομετρική σχέση δαπέδου και ευρημάτων; Επιπλέον, το δάπεδο βρισκόταν σε βάθος 0,16 μ. από το Ν κατώφλι του επιμήκους χώρου C¹³², που πιθανόν να είναι σύγχρονο με τη λεγόμενη «οικία της ανάγκης», κτίσμα που φαίνεται ότι αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη¹³³. Δεν διευκρινίζεται, τέλος, αν το δάπεδο I.7 βρίσκεται στο ίδιο ύψος με την επιφάνεια του δαπέδου του χώρου C, στοιχεία που θα συνέβαλλαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στο ζήτημα της χρονολόγησης του δαπέδου. Κατά συνέπεια δεν έχουμε καμία σαφή χρονολογική ένδειξη, ώστε να ορίσουμε έναν terminus για το δάπεδο¹³⁴.

Βιβλιογραφία: Ανδρόνικος 1964, σ. 367.

---

¹²⁷ Ανδρόνικος 1964, σ. 367.

¹²⁸ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, passim.

¹²⁹ Ανδρόνικος 1964, σ. 367.

¹³⁰ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 19 και Ανδρόνικος 1964, σ. 367.

¹³¹ Ανδρόνικος 1964, σ. 367.

¹³² Ανδρόνικος 1964, σ. 367.

¹³³ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1969, σ. 338.

¹³⁴ Ανδρόνικος 1964, σ. 367.

I.8 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο

In situ (;) – Δωμάτιο 1969β στη ΝΔ γωνία της «οικίας της ανάγκης» [εικ. 25].

Βρέθηκε το 1969.

Κατάσταση διατήρησης: Άγνωστη.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσάλων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Το δάπεδο εντοπίστηκε στη ΝΔ γωνία του δυτικού περιστυλου κτηρίου. Κατασκευάστηκε από ψηφίδες μαύρου και ερυθρού χρώματος τοποθετημένες μέσα σε κονίαμα, ενώ διασώθηκε και τμήμα του υποστρώματός του από κροκαλοπαγείς λίθους. Οι ανασκαφείς αναφέρουν ότι το ψηφιδωτό κατασκευάστηκε με «ψηφίδες»¹³⁵, αλλά ο όρος θα πρέπει να θεωρηθεί με μεγάλη πιθανότητα ότι χρησιμοποιείται με την έννοια του «βότσαλου», γιατί βότσαλα χρησιμοποιούνται και σε όλα τα υπόλοιπα δάπεδα του ίδιου κτηρίου¹³⁶. Με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε για το δάπεδο δεν φαίνεται να υπήρχε διακοσμητική πρόθεση από τον ψηφοθέτη και για το λόγο αυτό το δάπεδο I.8 εντάσσεται στη συγκεκριμένη κατηγορία. Επιπλέον, δεν αναφέρεται το μέγεθος των βοτσάλων. Ολόκληρο το δωμάτιο 1969β έχει εσωτερικές διαστάσεις 11 X 7 μ., αλλά από το δάπεδο σώζεται μόνο ένα τμήμα του, για το οποίο δεν διαθέτουμε τις σωζόμενες διαστάσεις του. Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε με σχετική βεβαιότητα ότι το δάπεδο I.8 ήταν κατασκευασμένο με πολύχρωμα βότσαλα, μαύρα και κόκκινα, στερεωμένα μέσα σε κονίαμα και τοποθετημένο πάνω σε στρώμα από κροκάλες.

Χρονολόγηση: Η λεγόμενη «οικία της ανάγκης» θεωρείται από τους μελετητές μεταγενέστερη του ανακτόρου¹³⁷. Τεχνικές λεπτομέρειες στο δυτικό περιστυλο κτήριο, στο σημείο επαφής του με τη ΝΔ γωνία του ανακτόρου, φανερώνουν ότι πρόκειται για επέκταση που προστέθηκε αργότερα, αλλά είχε προβλεφθεί στο αρχικό σχέδιο¹³⁸. Κατά συνέπεια, για όλα τα δάπεδα του δυτικού περιστυλου κτηρίου, με βασική προϋπόθεση την ανυπαρξία διαφορετικών χρονολογικών ενδείξεων που σχετίζονται με τα δάπεδα του, προτείνεται μια χρονολόγηση στον 3^ο προχριστιανικό αιώνα, χωρίς να είμαστε σε θέση να ορίσουμε πιο ακριβή όρια.

¹³⁵ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 390.

¹³⁶ Σχετικά βλ. αμέσως παρακάτω, σ. 33-35.

¹³⁷ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1969, σ. 338-339. Ανδρόνικος 1984, σ. 46. Βελένης 1997, σ. 25-26. Πρβλ. Δρούγου – Σαασόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 123. Τελευταία διατυπώθηκε από την Α. Κοτταρίδη (βλ. πιο πάνω, σ. 23 σημ. 95) η άποψη ότι ίσως τελικά η «οικία της ανάγκης» είναι σύγχρονης κατασκευής με το ανάκτορο, αλλά υπάρχει και δεύτερη χρήση στον 3^ο αι. π.Χ.

¹³⁸ Βελένης 1997, σ. 26.

Βιβλιογραφία: Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 390, σ. 391, σχ. 1 και πίν. 328.

I.9 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο

In situ (;) – Δωμάτιο 1969γ2 στο Δ τμήμα της «οικίας της ανάγκης» [εικ. 25].

Βρέθηκε το 1969.

Κατάσταση διατήρησης: Άγνωστη.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσάλων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Το απλό βοτσαλωτό δάπεδο I.9 βρίσκεται στο δωμάτιο 1969γ2 στο δυτικό τμήμα του δυτικού περίστυλου κτηρίου και οι διαστάσεις του πιθανόν να είναι ίσες με τις διαστάσεις του δωματίου, του οποίου το δάπεδο καλύπτει (2,50 X 6,75 μ.). Με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε ότι το ψηφιδωτό ήταν απλής μορφής και κατασκευάστηκε από μαύρα βότσαλα¹³⁹.

Χρονολόγηση: 3^{ος} αιώνας π.Χ.(;)¹⁴⁰.

Βιβλιογραφία: Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 391 με σχ. 1, σ. 392, πίν. 329β.

I.10 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο

In situ (;) – Δωμάτιο 1969δ στο Δ τμήμα της «οικίας της ανάγκης» [εικ. 25].

Βρέθηκε το 1969.

Κατάσταση διατήρησης: Άγνωστη.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσάλων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Για το δωμάτιο 1969δ γνωρίζουμε μόνο ότι διέθετε μωσαϊκό δάπεδο χωρίς να δίνεται καμία επιπλέον πληροφορία για τη μορφή του¹⁴¹. Με βάση τις αναφορές στα άλλα δάπεδα του δυτικού περίστυλου κτίσματος¹⁴² θεωρούμε ότι το δάπεδο ανήκει στην ομάδα των απλών βοτσαλωτών δαπέδων χωρίς παραστάσεις. Ωστόσο, αγνοούμε τις διαστάσεις του, το μέγεθος και το χρώμα των βοτσάλων, όπως επίσης και τη μορφή του υποστρώματός του.

¹³⁹ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 392: «Το μωσαϊκό δάπεδο αποτελείται από κ. μελανό χαλίκων.»

¹⁴⁰ Για τη χρονολόγηση βλ. πιο πάνω, σ. 32.

¹⁴¹ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 392.

¹⁴² Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 390-395.

Χρονολόγηση: 3^{ος} αιώνας π.Χ.(;) ¹⁴³.

Βιβλιογραφία: Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 391 με σχ. 1, σ. 392, πίν. 330 α.

I.11 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο

In situ (;) – Δωμάτιο 1969ε στο Δ τμήμα της «οικίας της ανάγκης» [εικ. 25].

Βρέθηκε το 1969.

Κατάσταση διατήρησης: Άγνωστη.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσαλών: Άγνωστες.

Περιγραφή: Το εσωτερικό του δωματίου 1969ε ήταν καλυμμένο με απλό βοτσαλωτό δάπεδο. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν βότσαλα διαφόρων χρωμάτων¹⁴⁴, δεν γνωρίζουμε όμως ποια είναι η χρωματική τους κλίμακα. Το βοτσαλωτό δάπεδο ήταν τοποθετημένο πάνω σε υπόστρωμα που αποτελούνταν από κροκαλοπαγείς λίθους, όπως ακριβώς και του απλού βοτσαλωτού δαπέδου I.8 του ίδιου κτηρίου¹⁴⁵.

Χρονολόγηση: 3^{ος} αιώνας π.Χ.(;) ¹⁴⁶.

Βιβλιογραφία: Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 391 με σχ. 1, σ. 392, πίν. 330 β.

I.12 Απλό βοτσαλωτό δάπεδο

In situ (;) – Δωμάτιο 1969α στο Β τμήμα της «οικίας της ανάγκης» [εικόνα 25].

Βρέθηκε το 1969.

Κατάσταση διατήρησης: Άγνωστη.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις βοτσαλών: Άγνωστες.

Περιγραφή: Το δάπεδο του δωματίου 1969α ήταν κοσμημένο με ψηφιδωτό κατασκευασμένο με βότσαλα μαύρου χρώματος¹⁴⁷. Έφερε περιμετρικά ταινία κατασκευασμένη από κονίαμα κιτρινωπού-φαιού χρώματος, που μας θυμίζει, για παράδειγμα, την υπερυψωμένη ταινία του δωματίου Ε της Ν πτέρυγας του

¹⁴³ Για τη χρονολόγηση βλ. πιο πάνω, σ. 32.

¹⁴⁴ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 392.

¹⁴⁵ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 392.

¹⁴⁶ Για τη χρονολόγηση βλ. πιο πάνω, σ. 32.

¹⁴⁷ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 392.

ανακτόρου, που προοριζόταν για την τοποθέτηση των κλινών¹⁴⁸. Στην προκειμένη βέβαια περίπτωση δεν αναφέρεται υψομετρική διαφορά μεταξύ βοτσαλωτού δαπέδου και ταινίας.

Χρονολόγηση: 3^{ος} αιώνας π.Χ. (;)¹⁴⁹.

Βιβλιογραφία: Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 391 σχ. 1, σ. 393.

---

¹⁴⁸ Σχετικά βλ. παρακάτω, σ. 37.

¹⁴⁹ Για τη χρονολόγηση βλ. πιο πάνω, σ. 32.

II. Βοτσαλωτά δάπεδα με φυτικό και εικονιστικό διάκοσμο

Τα μοναδικά διακοσμημένα ψηφιδωτά δάπεδα που συναντούμε στο ανάκτορο είναι τα δάπεδα που αποκαλύφθηκαν στη Ν πτέρυγα του ανακτόρου στα δωμάτια Ε και Γ [εικ. 22]. Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσε ενδεχομένως να ενταχθεί και το δάπεδο του δωματίου F [εικ. 32] εξαιτίας της αρχιτεκτονικής του μορφής και της σχέσης του με τα διπλανά δωμάτια¹⁵⁰. Από το δάπεδο αυτού του δωματίου σώθηκε μόνο το στρώμα της υποθεμελίωσής του (*statumen*) κατασκευασμένο από κροκάλες. Η διατήρηση του κροκαλοπαγούς στρώματος επιβεβαιώνει την ύπαρξη ψηφιδωτού δαπέδου, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποια είναι η τεχνική του, ενώ θεωρήθηκαν ως αιτία καταστροφής του ψηφιδωτού οι παγανιστικές μορφές που πιθανώς το κοσμούσαν¹⁵¹. Όσο για το θέμα του δαπέδου του δωματίου F, αυτό δεν πρόκειται μάλλον να διευκρινιστεί ποτέ.

Αναφορικά με το υλικό κατασκευής των δαπέδων αυτής της κατηγορίας επισημαίνουμε ότι δεν διαφέρει καθόλου από τα προηγούμενα. Η διαφορά έγκειται μόνο στο γεγονός ότι τα πολύχρωμα βότσαλα τοποθετούνται στην επιφάνεια του δαπέδου με τέτοια διάταξη και συνδυασμούς χρωμάτων, ώστε να δημιουργούν διάφορα διακοσμητικά σχέδια. Για τα δάπεδα αυτής της κατηγορίας χρησιμοποιείται ο περιφραστικός όρος *σύνθετο βοτσαλωτό δάπεδο* μαζί με τον αριθμό της ενότητας και τον αύξοντα αριθμό.

II.1 Σύνθετο βοτσαλωτό δάπεδο [εικ. 1]

In situ – Στο δωμάτιο Ε στη Ν πτέρυγα του οικοδομήματος.

Βρέθηκε το 1956¹⁵².

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο¹⁵³.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: 6,70 X 6,70 μ.¹⁵⁴.

---

¹⁵⁰ Βλ. εδώ πιο πάνω σ. 20.

¹⁵¹ Για το δάπεδο του δωματίου F βλ. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 22-23 και πίν. XI, όπου διακρίνεται το κροκαλοπαγές υπόστρωμα. Ανδρόνικος 1972, σ. 17-18 και Andronicos 1964β, σ. 7.

¹⁵² Hood 1956, σ. 18-19, εικ. 16-17. Vanderpool 1957, σ. 284-285, πίν. 86, εικ. 14-16. BCH 1957, σ. 601-604, εικ. 10-12. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 20.

¹⁵³ Ανδρόνικος 1971, σ. 406. Ρωμιοπούλου 1972, σ. 515. Aupert 1976, σ. 659. Σε δημοσίευμα εφημερίδας (*Ελευθεροτυπία*, 16/01/07, σ. 32-33) η αρχαιολόγος της ΙΖ' ΕΠΚΑ Α. Κοτταρίδη κάνει λόγο για τη συντήρηση όλων των δαπέδων του ανακτόρου και η ίδια αργότερα (σε ανακοίνωση στο 22^ο ΑΕΜΘ (2008)) αναφέρει ότι η συντήρηση έχει ολοκληρωθεί για ένα μεγάλο αριθμό δαπέδων του κτηρίου.

¹⁵⁴ Salzmann 1982, σ. 114, αρ. 130.

Διαστάσεις βοτσάλων: Μεγ. μήκος 0,01 μ.¹⁵⁵.

Περιγραφή¹⁵⁶: Ολόκληρο το εσωτερικό του δωματίου Ε κοσμείται με σύνθετο βοτσαλωτό δάπεδο που καταλαμβάνει μια έκταση διαστάσεων 6,70 X 6,70 μ. Το ψηφιδωτό της αίθουσας περιβάλλεται από αναβαθμό, που προοριζόταν για την τοποθέτηση των κλινών. Ο αναβαθμός, πλάτους 1,20 μ., που κατασκευάστηκε από ερυθρό κονίαμα και υπερυψωνόταν ελαφρά από το δάπεδο, διακόπτεται στη δυτική του πλευρά μπροστά από την είσοδο με δάπεδο εν είδει κατωφλιού κατασκευασμένο με μαρμάρινα πλακίδια ακανόνιστου σχήματος¹⁵⁷. Το ψηφιδωτό τοποθετήθηκε πάνω σε τρία επιμέρους στρώματα: α) φυσικό έδαφος, β) ποταμίσιες κροκάλες (πάχος 0,05 μ.) και γ) ροδόχρωμο υδραυλικό κονίαμα (πάχος 0,08 μ.)¹⁵⁸. Για την κατασκευή του δαπέδου που κοσμεί το δωμάτιο Ε χρησιμοποιήθηκαν βότσαλα διαφόρων χρωμάτων, λευκά, μαύρα, γκρι, κόκκινα, κίτρινα που το μέγεθός τους δεν ξεπερνά το ένα εκατοστό¹⁵⁹. Πρόκειται για μια κυκλική φυτική σύνθεση εγγεγραμμένη σε τετράγωνο. Τον κεντρικό πυρήνα καταλαμβάνει ένας ρόδακας αποτελούμενος από οκτώ πέταλα και ισάριθμα σέπαλα. Από την κορυφή κάθε πετάλου εκφύονται ισάριθμα ζεύγη βλαστών που συμπλέκονται και ελίσσονται γύρω από τον ρόδακα και κοσμούνται με άνθη, φύλλα και σπειροειδείς ή ταινιωτές, απλές ή διπλές έλικες. Ολόκληρη η φυτική σύνθεση περιβάλλεται από σύνθετο μαϊάνδρο και σπειρομαϊάνδρο. Οι τέσσερις γωνίες που απομένουν μεταξύ της κυκλικής σύνθεσης και του τετράγωνου κοσμούνται με όμοιες γυναικείες μορφές που το κατώτερο τμήμα του σώματός τους απολήγει σε ανθέμιο, από το οποίο εκφύονται άνθη, βλαστοί, φύλλα και έλικες.

Χρονολόγηση: Περίπου τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (340-320 π.Χ.)¹⁶⁰.

Βιβλιογραφία: Hood 1956, σ. 18-19, εικ. 16-17. Vanderpool 1957, σ. 284-285, πίν. 86, εικ. 14-16. BCH 1957, σ. 601-604, εικ. 10-12. Hood 1959/60, σ. 15, εικ. 15. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 21-23, πίν. 10, 16-17. Daux 1961, σ. 369, εικ. 3. Laws 1961, σ. 33 σημ. 24. Lavin 1963, σ. 194 σημ. 17. Andronicos 1964α, σ. 292-293, πίν. IV εικ. 5. Andronicos 1964β, σ. 7, σ. 11 εικ. 14. Lehmann 1964, σ. 194 σημ. 20.

¹⁵⁵ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 21.

¹⁵⁶ Για λόγους πληρότητας του καταλόγου γίνεται μόνο μια σύντομη περιγραφή του ψηφιδωτού. Για αναλυτικότερη περιγραφή βλ. παρακάτω σ. 57-63.

¹⁵⁷ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 21. Για το δάπεδο μπροστά στην είσοδο του δωματίου βλ. δάπεδο IIIα.4, σ. 46-47.

¹⁵⁸ Ρωμιοπούλου 1972, σ. 515.

¹⁵⁹ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 21. Ο D. Salzmann (Salzmann 1982, σ. 114, αρ. 130) δεν αναφέρει το μέγεθος των βοτσάλων.

¹⁶⁰ Η χρονολόγηση του δαπέδου θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο. Σχετικά βλ. πιο κάτω, σ. 101-115.

Donaldson 1965, σ. 86, σημ. 54. Robertson 1965, σ. 84-85, σημ. 65. Ανδρόνικος 1971, σ. 406. Ανδρόνικος 1972, σ. 17-18, σ. 15-16. Ρωμιοπούλου 1972, σ. 515, πίν. 448β. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Δ', Αθήνα 1973, σ. 427 εικ. Aupert 1976, σ. 659. Dunbabin 1979, σ. 269 σημ. 31. Griffin 1982, σ. 156. Robertson 1982, σ. 245-246. Salzmann 1982, σ. 114, αρ. 130, πίν. 39-40. Ανδρόνικος 1984, σ. 42-44, εικ. 19-20. Ανδρόνικος 1987, σ. 364. Guimier-Sorbets 1993α, σ. 117, σ. 118 εικ. 103, σ. 119 εικ. 104, σ. 130 εικ. 115. Guimier-Sorbets 1993β, σ. 140, εικ. 11-12. Τουράτσογλου 1995, σ. 218-219, εικ. 280-281. Δρούγου –Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 19-20, εικ. 13-14. Balmelle 2002, σ. 82-83, πίν. 282h. Hoerpfner 2002, σ. 94. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2003, σ. 89 και σ. 91 εικ. 76. Σ. Δρούγου 2006, σ. 42-44, σ. 53. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 112, σ. 123. Valeva 2006, σ. 466, σ. 467 εικ. 31. *Ελευθεροτυπία*, 16/01/07, σ. 32-33. Κοτταρίδη 2007. *Ελευθεροτυπία*, 14/03/08, σ. 28.

Π.2 Σύνθετο βοτσαλωτό δάπεδο [εικόνα 33α-β]

In situ – Στο δωμάτιο G στη Ν πτέρυγα του οικοδομήματος.

Βρέθηκε το 1959.

Κατάσταση διατήρησης: Αποσπασματική. Συντηρημένο¹⁶¹.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: 6,70 X 6,70 μ.

Διαστάσεις βοτσάλων: Μέγ. μήκος 0,01 μ.

Περιγραφή: Το δάπεδο που κοσμούσε το δωμάτιο G της Ν πλευράς του ανακτόρου είναι, δυστυχώς, σήμερα στο μεγαλύτερο τμήμα του κατεστραμμένο. Στο κέντρο διακρίνεται το statumen της υποθεμελίωσης του δαπέδου, που είναι κατασκευασμένο από μεγάλο μεγέθους βότσαλα, δηλαδή κροκάλες. Εκτός από το κροκαλοπαγές στρώμα που πατούσε πάνω στο φυσικό έδαφος υπάρχει και στρώμα από ροδόχρωμο κονίαμα, όπως ακριβώς και στο ψηφιδωτό του δωματίου E¹⁶². Ένα ακόμη κοινό στοιχείο είναι ο υπερυψωμένος αναβαθμός πλάτους 1,20 μ. που περιβάλλει το ψηφιδωτό¹⁶³. Οι διαστάσεις του δαπέδου είναι όμοιες με αυτές του ψηφιδωτού του δωματίου E, ενώ ίδιες παραμένουν και οι διαστάσεις των βοτσάλων του, όπως διαπιστώνει κανείς στο σωζόμενο κομμάτι του δαπέδου¹⁶⁴. Πρωτότυπη

¹⁶¹ Σε φωτογραφίες που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες (*Ελευθεροτυπία*, 14/03/08, σ. 28 και *Νέα*, 05/12/08, σ. 6/24) βλέπουμε ομάδα συντηρητών επί τω έργω.

¹⁶² Η γνώση για τη μορφή του υποστρώματος πραγματοποιήθηκε ύστερα από αυτοψία στο χώρο και παρατήρηση της στρωματογραφίας του.

¹⁶³ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 23. Ανδρόνικος 1984, σ. 42.

¹⁶⁴ Βλ. τα δύο δωμάτια στην κάτωψη του κτηρίου (εικ. 22). Το μέγεθος των βοτσάλων ύστερα από αυτοψία.

είναι η χρήση μπλε βοτσάλων για το φόντο του δαπέδου. Κατά την αποκάλυψη του δαπέδου το 1959 οι ανασκαφείς επεσήμαναν στο σωζόμενο κομμάτι του την ύπαρξη Ερώτων και Τριτώνων πάνω σε δελφίνια στις γωνίες της παράστασης¹⁶⁵. Οι πρόσφατες έρευνες στο ανάκτορο των Αιγών ήρθαν να εμπλουτίσουν τη γνώση μας για την χαμένη παράσταση του δαπέδου¹⁶⁶. Σύμφωνα με αυτές στην κεντρική παράσταση του δαπέδου εικονιζόταν ένα μυθολογικό επεισόδιο. Από την εύρεση βοτσάλων που σχηματίζουν οπλές ταύρου το μυθολογικό επεισόδιο ταυτίστηκε με την αρπαγή της Ευρώπης από τον Δία, ενώ οι μορφές στις γωνίες της παράστασης ερμηνεύτηκαν ως μικροί Έρωτες πάνω σε θαλάσσια τέρατα¹⁶⁷. Η εντύπωση του θαλάσσιου τοπίου δημιουργείται από τη χρήση μπλε βοτσάλων για το βάθος. Η μυθολογική παράσταση του δαπέδου πλαισιώνεται από σπειρομαϊάνδρο¹⁶⁸, ενώ για το εξωτερικό πλαίσιο του ψηφιδωτού χρησιμοποιείται το γεωμετρικό μοτίβο του σύνθετου διπλού μαϊάνδρου που διαμορφώνεται με σβάστικες που περικλείουν τετράγωνα. Πιο συγκεκριμένα, το ένα σκέλος της μιας σβάστικας στην πρώτη σειρά επεκτείνεται και αποτελεί σκέλος άλλης στη δεύτερη σειρά. Έτσι δεν υπάρχει μονοτονία, καθώς στη μια σειρά διαμορφώνεται σβάστικα και στην άλλη τετράγωνο [εικ. 33β]. Το πιο κοντινό παράλληλο για το μαϊάνδρο του δωματίου G στην τέχνη του ψηφιδωτού αποτελεί το σωζόμενο τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου που βρέθηκε σε οικία στην οδό Μενάνδρου 7 στην Αθήνα, όπου όμως έχει και τρίτη σειρά μαϊάνδρου με τετράγωνα που διαμορφώνουν ζατρίκιο¹⁶⁹ [εικόνα 34]. Την ίδια ακριβώς μορφή έχει ο μαϊάνδρος στο ψηφιδωτό του Τρίτωνα στον πρόναο του ναού του Δία στην

¹⁶⁵ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 23, Andronicos 1964β, σ. 7. Ανδρόνικος 1972, σ. 18. Salzmann 1982, σ. 115, αρ. 131.

¹⁶⁶ Σχετικά βλ. Κοτταρίδη 2007. *Αγγελιοφόρος*, 9/11/07, σ. 30. Φωτογραφίες τμήματος του δαπέδου δημοσιεύονται στις εφημερίδες *Ελευθεροτυπία*, 14/03/08 και *Νέα*, 05/12/08, σ. 6/24. Ωστόσο δεν έχουν δημοσιευτεί λεπτομέρειες της εικονιστικής του παράστασης, οι οποίες θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες για περαιτέρω παρατηρήσεις.

¹⁶⁷ Για το θέμα της αρπαγής της Ευρώπης στην τέχνη βλ. *LIMC IV.1* (Zürich – München 1988), σ. 76-92 στο λ. Europe (M. Robertson).

¹⁶⁸ Ovadiah 1980, σ. 114, αρ. 18 (B7-8) και Balmelle 1985, σ. 156, πίν. 101b.

¹⁶⁹ Salzmann 1982, σ. 87 αρ. 23, πίν. 43. 1-2. Πρβλ. Αλεξανδρή 1967, σ. 98-100 πίν. 91, 92. Αλεξανδρή 1975, σ. 24-27, σχ. 5. Votsis 1976, σ. 584, εικ. 13, 14. Salzmann 1982, σ. 87 αρ. 21-22, πίν. 42, 43. 3 και Walter-Καρύδη 1996, σ. 23-24. Τα δάπεδα, που ανασκάφηκαν τμηματικά, προέρχονται από τον ανδρώνα και τον προθάλαμο της ίδιας οικίας και πρέπει μάλλον να χρονολογηθούν γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Η άποψη ενισχύεται από την επίπεδη απόδοση των κοσμημάτων και τον χρωματισμό, εφόσον απουσιάζουν οι αποχρώσεις, και κυρίως η ομοιότητα στις ομάδες των ζώων με τις αντίστοιχες των ψηφιδωτών της Ολύμπου. Η όψιμη χρονολόγηση του δαπέδου (310-300 π.Χ.) από τον Salzmann στηρίζεται στην, κατά τη γνώμη του, στενότερη τοποθέτηση των ζώων στα ψηφιδωτά της Αθήνας σε σχέση με αυτά της Ολύμπου (Salzmann 1982, σ. 30). Το επιχείρημα δεν ευσταθεί. Ο χώρος που απομένει μεταξύ των ζώων είναι και στις δύο περιπτώσεις ο ίδιος. Για τις διάφορες απόψεις χρονολόγησης βλ. Salzmann 1982, σ. 30-31 σημ. 255 και Walter-Καρύδη 1996, σ. 23-24, κυρίως σ. 100-101 σημ. 16.

Ολυμπία, που είναι κατασκευασμένο με τη μεικτή τεχνική, δηλαδή με φυσικές και τεχνητά κομμένες πολυγωνικές ψηφίδες¹⁷⁰ (εικ. 35-36]. Όμοια μορφή μαϊάνδρου, αλλά με τετράγωνες ψηφίδες και ως πλαίσιο κυκλικής παράστασης συναντούμε σε δάπεδο λουτρικής εγκατάστασης του ύστερου 3^{ου} αιώνα π.Χ. στις Φθιώτιδες Θήβες, όπου η μια σειρά του μαϊάνδρου είναι μικρότερη σε μέγεθος, επινόηση του ψηφοθέτη, που οφείλεται πιθανώς στην κυκλική του διάταξη¹⁷¹ [εικ. 37].

Τέλος, τον τύπο μαϊάνδρου του σύνθετου βοτσαλωτού δαπέδου Π.2 συναντούμε σε ένα τραπέζι από σχιστόλιθο που βρέθηκε στην Πέλλα¹⁷² [εικ. 38]. Εκεί ο διπλός μαϊάνδρος χαράσσεται πάνω στο λίθο ευρισκόμενος σε μια από τις ενδιάμεσες ζώνες που κοσμούν την κυκλική επιφάνεια του τραπεζιού μαζί με άλλων ειδών κοσμήματα.

Χρονολόγηση: Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τη χρονολόγηση του δαπέδου. Από τα γεωμετρικά μοτίβα μόνο είναι δύσκολο να υποστηρίξουμε συγκεκριμένη χρονολόγηση, αλλά προτείνεται σύγχρονη ή σχεδόν σύγχρονη κατασκευή με το δάπεδο του δωματίου Ε (γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.). Αν λάβουμε υπόψη μας την αρχιτεκτονική μορφή του δωματίου G και την ένταξή του στην ενότητα των δωματίων Ε – F – G, τότε ενισχύεται η άποψη ότι τα δάπεδα ανήκουν σε ένα κοινό πρόγραμμα κατασκευής και δεν μπορεί να απέχουν χρονικά πολύ μεταξύ τους¹⁷³.

Βιβλιογραφία: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 23. Andronicos 1964β, σ. 7. Ανδρόνικος 1972, σ. 17-18. Salzmann 1982, σ. 115, αρ. 131. Κοτταρίδη 2007. Αγγελιοφόρος, 09/11/07, σ. 30. *Ελευθεροτυπία*, 14/03/08, σ. 28. *Νέα*, 05/12/08, σ. 6/24.

¹⁷⁰ W. Dörpfeld– P. Graef, *Olympia* II, Berlin 1892, σ. 10, 180-181, πίν. 105. Robinson 1930, σ. 82. Lorenz 1937, σ. 167-168 αρ. XII. Donaldson 1965, σ. 87, σημ. 57. Robertson 1965, σ. 85 κ.ε., σημ. 69. Robinson 1946, σ. 326. Lehmann 1964, σ. 192, σημ. 12, εικ. 8. Dunbabin 1979, σ. 275. Salzmann 1982, σ. 63, σ. 117-118, αρ. 138, πίν. 71. 5-6, 72. 1-2. Dunbabin 1999, σ. 18. Το δάπεδο χρονολογείται από την εύρεση τριών νομισμάτων από τον Ν. Γιαλούρη (Yalouris 1968, σ. 78-82) και τον D. Salzmann (Salzmann 1982, σ. 63, σημ. 544) στα μέσα ή στο δεύτερο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ η K. Dunbabin (Dunbabin 1999, σ. 18, σημ. 2) θεωρεί πιθανή και μια χρονολόγηση στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.

¹⁷¹ Το δάπεδο χρονολογείται βάσει ιστορικών γεγονότων πριν την καταστροφή της πόλης το 217 π.Χ. που λαμβάνεται ως *terminus ante quem* για το ίδιο. Βλ. Salzmann 1982, σ. 77 με σημ. 673-674, πίν. 94. 2-3.

¹⁷² Μακαρόνας 1960, σ. 80, πίν. 65. β. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2003, σ. 20 εικ. 9.

¹⁷³ Βλ. εικ. 22. Για τη χρονολόγηση του δαπέδου αίθουσας Ε βλ. σ. 101-115.

III. Δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια

Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται όλα εκείνα τα δάπεδα του ανακτόρου που καλύπτονται με πλακίδια μαρμάρου ακανόνιστου σχήματος και ποικίλων διαστάσεων. Συμπεριλαμβάνεται επίσης και ένα μικρό τμήμα δαπέδου ίδιας τεχνικής, που βρίσκεται στην είσοδο δωματίου στη θέση κατωφλιού. Τα δάπεδα αυτά σώζονται μέχρι και τις μέρες μας και απαρτίζουν μια πρώτη υποομάδα, που στην παρούσα μελέτη αποκαλείται *δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια*. Την δεύτερη υποομάδα, που αποκαλούμε εδώ *χαμένα δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια*, αποτελούν δύο ιδιαίτερες περιπτώσεις δαπέδων του ανακτόρου, τα οποία έχουν κατασκευαστεί με μαρμάρινες πλάκες ή πλακίδια, χωρίς ωστόσο να είμαστε απόλυτα βέβαιοι για τη μορφή τους, και τα γνωρίζουμε μόνο από τις περιγραφές των Γάλλων περιηγητών.

Πριν την παράθεση των δαπέδων αυτής της κατηγορίας επιβάλλεται ο προσδιορισμός της, καθώς συχνά για τα δάπεδα του ανακτόρου αναφέρεται λανθασμένα ο όρος *μαρμαροθέτημα*¹⁷⁴. Μολονότι τα δάπεδα κατασκευάζονται με πλακίδια μαρμάρου και είναι λογικό επακόλουθο η χρήση του όρου, υπάρχει ωστόσο μια ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στην τεχνική που συναντάται στο ανάκτορο και σε αυτό που αποκαλείται *μαρμαροθέτημα*¹⁷⁵. Για να αποσαφηνίσουμε την κατάσταση αρκεί να ορίσουμε την τεχνική του παραθετικού μαρμαροθετήματος: το παραθετικό μαρμαροθέτημα, δηλαδή η τεχνική *opus sectile*, κατασκευάζεται από μαρμάρινα πλακίδια κομμένα σε κανονικά γεωμετρικά σχήματα, τα οποία αποκαλούνται κρούστες (από το λατινικό *crusta*), και όχι από πλακίδια ακανόνιστου σχήματος¹⁷⁶.

Εκτός αυτού υπάρχει σύγχυση του μαρμαροθετήματος με μια άλλη τεχνική, που συμβατικά αποκαλείται «*χοντρό ψηφιδωτό*»¹⁷⁷. Για να αποφευχθεί οποιαδήποτε

¹⁷⁴ Ήδη από του πρώτους ανασκαφείς, όπως για παράδειγμα «Τα εκ μαρμαροθετημάτων δάπεδα» (Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 212), «μαρμαροθετημένο δάπεδο» (Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 24), αλλά και πολύ πρόσφατα σε ανακοινώσεις αρχαιολογικού συνεδρίου (Κοτταρίδη 2007 και η ίδια στο 22^ο *AEMΘ* (2008)) και σε δημοσιεύματα εφημερίδων (*Ελευθεροτυπία*, 16/01/07, σ. 32-33 και *Τα Νέα*, 5/12/08, σ. 6/24), όπου γίνεται λόγος για αποκάλυψη και συντήρηση ψηφιδωτών και μαρμαροθετημάτων.

¹⁷⁵ Ως προς αυτή την διαπίστωση σημαντική υπήρξε η παρακολούθηση από την υπογράφουσα μαθημάτων ειδίκευσης, που πραγματοποιήθηκαν από την κ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών κατά το ακαδημαϊκό έτος 2007-08 με θέμα «Ζητήματα ορολογίας και τεχνικής». Στο σημείο αυτό θα ήθελα να την ευχαριστήσω για τις γόνιμες συζητήσεις και την πολύτιμη βοήθειά της επί του θέματος.

¹⁷⁶ Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Η τεχνική opus sectile στην εντοίχια διακόσμηση*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 3-4. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 160. Dunbabin 1999, σ. 254 σημ.1. Γενικά για την τεχνική *opus sectile* βλ. Dunbabin 1999, σ. 254-268 και στο γενικό γλωσσάριο του ίδιου έργου σ. 342, λ. *crusta* και σ. 343, λ. *opus sectile*.

¹⁷⁷ Για το θέμα βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 160.

λανθασμένη ανάγνωση της τεχνικής που χρησιμοποιείται στο ανάκτορο χρειάζεται να εντοπίσουμε τις διαφορές ανάμεσα στην τεχνική των δαπέδων του ανακτόρου και την τεχνική του χοντρού ψηφιδωτού¹⁷⁸. Τα χοντρά ψηφιδωτά δάπεδα κατασκευάζονται επίσης με μαρμάρινα ή λίθινα πλακίδια με ασύμμετρο σχήμα. Τα πλακίδια προέρχονται από τον τεμαχισμό άχρηστων κομματιών που πλεονάζουν από την κατασκευή μαρμάρινων εσωτερικών διακοσμήσεων των κτηρίων και, κατά κανόνα, έχουν λειασμένη μόνο την ορατή τους πλευρά. Το μέγεθός τους κυμαίνεται ανάμεσα σε 3 και 8 εκ., αλλά συχνά περιλαμβάνονται μεγαλύτερα και μικρότερα πλακίδια. Μερικές φορές συναντούμε ανάμεσά τους και σπασμένα κομμάτια από αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές που έχουν περιέλθει σε αχρηστία. Ένα άλλο χαρακτηριστικό των χοντρών ψηφιδωτών είναι η απουσία πολυχρωμίας και σύνθετων παραστάσεων.

Αν και αρχικά διακρίνει κανείς ομοιότητα ανάμεσα στα δάπεδα του ανακτόρου και στα λεγόμενα χοντρά ψηφιδωτά, που είναι και στις δύο περιπτώσεις η κατασκευή τους με μαρμάρινα πλακίδια ακανόνιστου σχήματος, υπάρχει εντούτοις μια βασική διαφορά, αυτή του μεγέθους των πλακιδίων (ανάκτορο: $\geq 0,08$ εκ. $\neq$ χοντρά ψηφιδωτά: 0,03 – 0,08 εκ.).

Συμπεραίνει επομένως κανείς ότι τα μαρμάρινα πλακίδια των δαπέδων του ανακτόρου, των οποίων το μέγεθος είναι μεγαλύτερο των 8 εκ., τουλάχιστον 10 ή και παραπάνω εκατοστά, δεν είναι κατασκευασμένα ούτε με την τεχνική του μαρμαροθετήματος ούτε με την τεχνική του χοντρού ψηφιδωτού. Από ορισμένους μελετητές χρησιμοποιείται για την τεχνική των δαπέδων του ανακτόρου ο όρος *opus segmentatum*¹⁷⁹, που όμως αποτελεί σύγχρονη επινόηση, χρησιμοποιείται από άλλους μελετητές και για την τεχνική του χοντρού ψηφιδωτού, αλλά ταυτόχρονα η εγκυρότητά του αμφισβητείται από ειδικούς ερευνητές¹⁸⁰. Για το λόγο αυτό αποφεύγεται στην παρούσα μελέτη η χρήση του όρου *opus segmentatum* και χρησιμοποιείται ο περιφραστικός όρος «δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια», που θεωρείται ο σωστότερος.

α. Δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια

IIIα.1 Δάπεδο από μαρμάρινα πλακίδια [εικ. 39]

In situ – Δωμάτιο M1 στη Δ πτέρυγα του ανακτόρου.

¹⁷⁸ Για τα χαρακτηριστικά, τον ορισμό και την ορολογία των χοντρών ψηφιδωτών βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 158-161.

¹⁷⁹ Guimier-Sorbets 1993α, σ. 117.

¹⁸⁰ Bruneau 1972, σ. 20· Dunbabin 1978, σ. 16. Πρβλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 160.

Αποκαλύφθηκε κατά το 1960¹⁸¹.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Περίπου 15 X 15 μ.

Διαστάσεις πλακιδίων: Μήκος πλευράς $\geq 0,08$ μ.

Περιγραφή: Το δάπεδο που αποκαλύφθηκε στην αίθουσα M1 του ανακτόρου καταλαμβάνει μια έκταση περίπου 15 X 15 μ. και είναι απλό στη μορφή του. Για τη δημιουργία του χρησιμοποιήθηκαν πλακίδια από λεπτόκοκκο μάρμαρο, τα οποία δεν έχουν συγκεκριμένο γεωμετρικό σχήμα, αλλά ακανόνιστο. Ποικίλες είναι και οι διαστάσεις τους, οπωσδήποτε μεγαλύτερες των 8 εκατοστών. Το υπόστρωμα του δαπέδου αποτελείται από ένα στρώμα μεγάλων λίθων (κροκάλες), που πατά πάνω στο φυσικό έδαφος, και από ένα υπερκείμενο στρώμα που αποτελείται από κονίαμα κιτρινωπού χρώματος¹⁸². Πάνω σε αυτό τοποθετήθηκαν τα μονόχρωμα πλακίδια δημιουργώντας ακόσμητες στρώσεις. Ολόκληρο το δωμάτιο έχει διαστάσεις 16 X 16 μ.¹⁸³. Επίσης, το δάπεδο έφερε περιμετρικά ταινία, ελαφρώς υπερυψωμένη και κατασκευασμένη από βότσαλα μαύρου χρώματος¹⁸⁴. Είναι εύλογο, επομένως, να θεωρήσουμε τη χρήση δύο διαφορετικών τεχνικών σε έναν χώρο ως μια ευφυή επιλογή εκ μέρους του ψηφοθέτη. Άλλωστε το μάρμαρο που χρησιμοποιείται στην κατασκευή των δαπέδων θα πρέπει να θεωρηθεί ως πολυτελές υλικό. Ας μην ξεχνούμε ότι η χρήση του σπανίζει στο ανάκτορο, γεγονός το οποίο προσδίδει και στα δωμάτια που χρησιμοποιείται μεγαλύτερη πολυτέλεια. Τη χρήση δύο διαφορετικών υλικών για την κατασκευή επιμέρους τμημάτων του δαπέδου συναντούμε και στο δωμάτιο E του ανακτόρου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η χρήση δύο τεχνικών κατασκευής ταυτοχρόνως εμφανίζεται σε συγκροτήματα δωματίων, των M1 – M3 (δυτική πλευρά) και E – F – G (νότια πλευρά), που φαίνεται πως αποτελούσαν τα επίσημα δωμάτια του κτηρίου.

Χρονολόγηση: Το δάπεδο του δωματίου M1 δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί ανεξάρτητα από τις δύο πανομοιότυπες αίθουσες της ίδιας πλευράς του κτηρίου, την

---

¹⁸¹ Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 212. Στα χρονικά των *Μακεδονικών* για το έτος 1939 (Μακαρόνας 1940, σ. 489) αναφέρεται η αποκάλυψη δύο αιθουσών με «μαρμαροθέτημα» στη δυτική πλευρά του ανακτόρου, αλλά συστηματικότερη έρευνα έγινε κατά το 1960. Εξάλλου δεν επισημαίνεται ποιες αίθουσες ακριβώς αποκαλύφθηκαν.

¹⁸² Στη βιβλιογραφία αναφέρεται μόνο το ανώτερο στρώμα. Σχετικά βλ. Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 213. Η παρατήρηση σύμφωνα με αυτοψία. Σε αυτοψία βασίζεται και το μέγεθος των πλακιδίων.

¹⁸³ Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 212.

¹⁸⁴ Βλ. παραπάνω, απλό βοτσαλωτό δάπεδο I. 6α-γ, σ. 29-30.

M2 και M3. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα των τελευταίων χρόνων¹⁸⁵, επιβεβαιώνεται η πεποίθηση των πρώτων ανασκαφών¹⁸⁶ ότι τα δωμάτια M1 – M3 της δυτικής πλευράς του ανακτόρου της Βεργίνας αποτελούν μια ενότητα, και επιπλέον γίνεται σαφές ότι πρόκειται για ένα ενιαίο συγκρότημα όμοιο με το συγκρότημα E – F – G της νότιας πλευράς του κτηρίου. Ως προς αυτή την κατεύθυνση καθοριστικές είναι και οι κοινές τεχνικές που χρησιμοποιούνται στην κατασκευή των δαπέδων στα προαναφερθέντα δωμάτια της δυτικής πλευράς.

Για τους λόγους που εξηγήσαμε παραπάνω, τα δάπεδα των δωματίων M1 – M3 αποτελούν ένα σύνολο που θεωρείται ότι ανήκει στα πρωιμότερα παραδείγματα της τεχνικής με ακανόνιστα μαρμάρινα πλακίδια στον ελλαδικό χώρο¹⁸⁷. Οι ενδείξεις που έχουμε στη διάθεσή μας από τα ανασκαφικά δεδομένα του χώρου δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές ως προς το θέμα της χρονολόγησης. Ωστόσο η εύρεση ενός χάλκινου νομίσματος Αμφιπολιτών των μέσων του 2^{ου} προχριστιανικού αιώνα πάνω στο δάπεδο της αίθουσας M2¹⁸⁸ αποτελεί ένα *terminus ante quem* για την κατασκευή των δαπέδων. Τα δάπεδα του ανακτόρου M1 – M3 χρονολογούνται από τους μελετητές στον 4^ο π.Χ. αιώνα¹⁸⁹, ενώ παράλληλά τους συναντούμε στη Δήλο¹⁹⁰, στην Όλυνθο¹⁹¹, στην Αθήνα¹⁹² και στην Πέλλα¹⁹³. Το δάπεδο που αποκαλύφθηκε πρόσφατα σε εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής Δ του ιερού της Αφροδίτης στην Πέλλα, ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση του κτηρίου και βάσει κεραμικής μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος του 4^{ου} – αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁴ [εικ. 40]. Καθοριστικής σημασίας όμως για τη χρονολόγηση των δαπέδων M1 – M3 του ανακτόρου είναι ένα άλλο δάπεδο από μαρμάρινα πλακίδια που αποκαλύφθηκε στην Βεργίνα και χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Το δάπεδο βρέθηκε στον ΒΔ τομέα της αρχαίας πόλης στο κτήριο KV στον χώρο X5 [εικ. 41]. Το κτήριο

¹⁸⁵ Κοτταρίδη 2007. Πρβλ. Schmidt-Dounas 2005, σ. 39-40.

¹⁸⁶ Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 213.

¹⁸⁷ Salzmann 1982, σ. 62. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 161 σημ. 528-529.

¹⁸⁸ Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 213. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 25.

¹⁸⁹ Bruneau 1972, σ. 20. Dunbabin 1979, σ. 269 με σημ. 31. Salzmann 1982, σ. 62. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 161.

¹⁹⁰ Τα συγκεκριμένα δάπεδα της Δήλου χρονολογούνται στον 4^ο αιώνα π.Χ. Σχετικά βλ. Bruneau 1972, σ. 20, σ. 203 (αρ. κατ. 148, εικ. 120), σ. 208 (αρ. κατ. 159) και σ. 230 (αρ. κατ. 203).

¹⁹¹ Robinson 1946, σ. 56 κ.ε., εγχρ. πίν. I, εικ. 156-160.

¹⁹² W. Hoerpfner, *Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten*, *Kerameikos X*, Berlin 1976, σ. 51, εικ. 72.

¹⁹³ Μακαρόνας 1960, σ. 79, πίν. 62α, Petsas 1965, σ. 45 αρ. 4. Πρόσφατα αποκαλύφθηκε και νέο δάπεδο παρόμοιας μορφής. Σχετικά βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, σ. 171-182.

¹⁹⁴ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, σ. 171-182, κυρίως σ. 171, σημ. 4 και σχ. 2 (δάπεδο). Για το ιερό της Αφροδίτης στην Πέλλα βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*, Θεσσαλονίκη 2000.

KV χρονολογείται από την ανασκαφέα στην ίδια περίπου περίοδο με το παρακείμενο προς τα Α κτήριο KI, δηλαδή στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁵. Φαίνεται λοιπόν ότι η τεχνική ήταν γνωστή στον 4^ο προχριστιανικό αιώνα, όχι μόνο σε γειτονικές περιοχές, αλλά και σε κτήρια της ίδιας πόλης. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να προτείνουμε για τα δάπεδα M1 – M3 ως χρονολογία κατασκευής τους χρόνους μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Ελλείψει όμως ξεκάθαρων χρονολογικών ενδείξεων από τα ίδια τα δάπεδα, είτε ανασκαφικών είτε στιλιστικών, η εξέταση του ψηφιδωτού δαπέδου του δωματίου Ε θα μπορούσε να συμβάλει σε μια πιο βέβαιη χρονολόγηση των δαπέδων M1 – M3, με δύο προϋποθέσεις: πρώτον, αν θεωρήσουμε ότι τα περισσότερα δάπεδα του ανακτόρου ανήκουν σε ένα κοινό πρόγραμμα κατασκευής, πράγμα το οποίο φαίνεται πιθανό, και δεύτερον, αν λάβουμε υπόψη μας και αρχιτεκτονικά κριτήρια. Η σκέψη αυτή πιθανώς να συμβάλει και στη χρονολόγηση των ακόσμητων βοτσαλωτών δαπέδων που ανήκουν στο ανάκτορο.

Βιβλιογραφία: Μακαρόνας 1940, σ. 489. Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 212-214. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 24, πίν. XIV, εικ.1 και πίν. XV, εικ. 2. Andronicos 1964β, σ. 7, εικ. 15. Ανδρόνικος 1972, σ. 18. Dunbabin 1979, σ. 269. Salzmann 1982, σ. 62, σημ. 542. Guimier-Sorbets 1993α, σ. 117. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 161.

III.2 Δάπεδο από μαρμάρινα πλακίδια [εικ. 42]

In situ – Δωμάτιο M2 στη Δ πτέρυγα του ανακτόρου.

Αποκαλύφθηκε κατά το 1960.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Περίπου 15 X 15 μ.

Διαστάσεις πλακιδίων: Μήκος πλευράς $\geq 0,08$ μ.

Περιγραφή: Το δάπεδο του δωματίου M2 του ανακτόρου κατασκευάστηκε, όπως και το παρακείμενο δάπεδο του δωματίου M1, με ακανόνιστα μαρμάρινα πλακίδια. Μια τεχνική λεπτομέρεια, η απουσία αναβαθμού για την τοποθέτηση κλινών στο δωμάτιο M2, δείχνει ότι μάλλον πρόκειται για ανοιχτό χώρο¹⁹⁶. Οι διαστάσεις του δαπέδου είναι 15 X 15 μ. και έφερε περιμετρικά διακοσμητική

¹⁹⁵ Κοτταρίδου 1992, σ. 68-70 και σ. 77 εικ. 5.

¹⁹⁶ Κοτταρίδη 2007. Πρβλ. Schmidt-Dounas 2005, σ. 40.

βοτσαλωτή ταινία¹⁹⁷. Τα μαρμάρινα πλακίδια του δαπέδου τοποθετήθηκαν πάνω σε κονίαμα ερυθρού χρώματος, που πατούσε σε κροκαλοπαγές στρώμα¹⁹⁸.

Χρονολόγηση: Μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁹⁹.

Βιβλιογραφία: Μακαρόνας 1940, σ. 489. Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 212-213. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 24-26, πίν. XV, εικ. 1 και πίν. XIV, εικ. 1 (διακρίνεται μικρό τμήμα του δωματίου M2). Andronicos 1964β, σ. 7, εικ. 15. Ανδρόνικος 1972, σ. 18. Dunbabin 1979, σ. 269. Salzmann 1982, σ. 62 με σημ. 542. Guimier-Sorbets 1993α, σ. 117. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 161.

III.3 Δάπεδο από μαρμάρινα πλακίδια

In situ – Δωμάτιο M3 στη Δ πτέρυγα του ανακτόρου [εικ. 22].

Αποκαλύφθηκε κατά το 1960.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Περίπου 15 X 15 μ.

Διαστάσεις πλακιδίων: Μήκος πλευράς $\geq 0,08$ μ.

Περιγραφή: Το δάπεδο του δωματίου M3 καλύπτεται με ακανόνιστα πλακίδια από λεπτόκοκκο μάρμαρο, τοποθετημένα πάνω σε κονίαμα ερυθρού χρώματος και κροκαλοπαγές στρώμα²⁰⁰. Περιμετρικά του δαπέδου με τα μαρμάρινα πλακίδια εντοπίστηκε υπερυψωμένο δάπεδο, πλάτους 1 μ. περίπου, κατασκευασμένο από βότσαλα μαύρου χρώματος²⁰¹. Η μορφή του δαπέδου είναι όμοια με το δάπεδο του δωματίου M1 του ανακτόρου.

Χρονολόγηση: Μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²⁰².

Βιβλιογραφία: Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 213. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 24-26. Andronicos 1964β, σ. 7, εικ. 15. Ανδρόνικος 1972, σ. 18. Dunbabin, 1979, σ. 269. Salzmann 1982, σ. 62, σημ. 542. Guimier-Sorbets 1993α, σ. 117. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 161.

III.4 Δάπεδο από μαρμάρινα πλακίδια [εικ. 43 – 44α-β]

In situ – Δωμάτιο E στη Ν πτέρυγα του ανακτόρου.

Κατάσταση διατήρησης: Συντηρημένο.

¹⁹⁷ Βλ. πιο πάνω, δάπεδο Ι6α-γ, σ. 29-30.

¹⁹⁸ Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 213. Το κροκαλοπαγές στρώμα σύμφωνα με αυτοψία.

¹⁹⁹ Βλ. πιο πάνω, στη χρονολόγηση του δαπέδου III.1, σ. 43-45.

²⁰⁰ Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 213. Το κροκαλοπαγές στρώμα σύμφωνα με αυτοψία.

²⁰¹ Βλ. παραπάνω, δάπεδο Ι6α-γ, σ. 29-30.

²⁰² Βλ. πιο πάνω, σ. 43-45.

Αποκαλύφθηκε το 1956²⁰³.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Δεν αναφέρονται. Με υπολογισμούς όμως συμπεραίνουμε ότι το μήκος του είναι περίπου 2 μ. και το πλάτος του, αντίστοιχο με το πλάτος του αναβαθμού της αίθουσας Ε, περίπου 1 μ.

Διαστάσεις πλακιδίων: Όμοιες με εκείνες των δωματίων Μ, δηλαδή μήκος πλευράς $\geq 0,08$ μ.

Περιγραφή: Το δάπεδο βρίσκεται στο δωμάτιο Ε της νότιας πλευράς του κτηρίου και καταλαμβάνει το τμήμα της εισόδου ανατολικά από το μαρμάρινο κατώφλι που οδηγεί στο εσωτερικό του δωματίου. Στην πραγματικότητα διακόπτει τον αναβαθμό του δωματίου στην πλευρά της εισόδου, στη δυτική δηλαδή πλευρά του. Η Κ. Dunbabin²⁰⁴ αναφέρει το παρόν δάπεδο μαζί με τα δάπεδα των δωματίων Μ1 – Μ3 της δυτικής πλευράς. Και πράγματι πρόκειται για όμοιο δάπεδο, όπως διαπιστώθηκε και από αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στο χώρο [εικ. 44α-β]. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν δηλαδή ακανόνιστου σχήματος μαρμάρινα πλακίδια, λευκού χρώματος. Ψηφιδωτά στο κατώφλι του δωματίου²⁰⁵ συναντούμε σε πολλά άλλα δάπεδα, όπως για παράδειγμα στην Όλυνθο, στη Σικύωνα και στην Πέλλα, αλλά σε αυτές τις περιπτώσεις τόσο το ψηφιδωτό του κατωφλιού όσο και του χώρου, στον οποίο ανήκουν, είναι κατασκευασμένα από το ίδιο υλικό, δηλαδή από βότσαλα²⁰⁶. Η επιλογή του μαρμάρου στην κατασκευή του δαπέδου, ενός υλικού που χρησιμοποιείται στο ανάκτορο σε λιγιστές περιπτώσεις, είναι πιθανώς μια συνειδητή επιλογή του παραγγελιοδότη ως ένα είδος πολυτέλειας.

Χρονολόγηση: Θα μπορούσε ενδεχομένως να χρονολογηθεί μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., όπως και τα δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια IIIα.1-3²⁰⁷, εφόσον χρησιμοποιείται η ίδια ακριβώς τεχνική.

Βιβλιογραφία: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. XII.1. Dunbabin 1979, σ. 269. Salzmänn 1982, σ. 114, αρ. 130. Κοτταρίδου 1992, σ. 69 σημ. 3.

---

²⁰³ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 20.

²⁰⁴ Dunbabin 1979, σ. 269.

²⁰⁵ Το συγκεκριμένο αποκαλείται «*threshold panel*». Βλ. Dunbabin 1979, σ. 269.

²⁰⁶ Salzmänn 1982, σ. 99 αρ. 78, πίν. 13, σ. 112 αρ. 118, πίν.20, σ. 107-108 αρ. 103, πίν. 29.

²⁰⁷ Βλ. πιο πάνω, σ. 42-46.

β. Χαμένα δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια

IIIβ.1 Δάπεδο από μαρμάρινα πλακίδια [εικ. 45]

Στο ΒΑ τμήμα του ανακτόρου (δωμάτιο R).

Αποκαλύφθηκε κατά την περίοδο των ανασκαφών από τους L. Heuzey και H. Daumet²⁰⁸.

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις πλακιδίων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Σήμερα το δάπεδο είναι χαμένο. Οι Γάλλοι περιηγητές αναφέρουν ότι βόρεια της εισόδου και συγκεκριμένα στο δεύτερο δωμάτιο, δηλαδή στον ίδιο περίπου χώρο με αυτόν που καταλαμβάνει το δωμάτιο R στην κάτοψη του κτηρίου [εικ. 22], εντοπίστηκε δάπεδο κατασκευασμένο με κονίαμα, στη δυτική πλευρά του οποίου υπήρχε το παρόν ψηφιδωτό²⁰⁹. Η μοναδική περιγραφή του ψηφιδωτού ανήκει στους ίδιους τους Γάλλους: «*La seconde division, en se rapprochant du passage central, était occupée par une cour carrée de 10 mètres de côté, dont le sol, enduit en ciment, a été retrouvé dans un état parfait de conservation : il offre quatre pentes légère nient inclinées vers le centre et se réunissant a un orifice pratique pour l'écoulement des eaux. Le tout est soigneusement encadré d'une moulure faite avec le même enduit. Vers l'ouest règne un seuil en fragments de marbre de diverses couleurs, plus grands que ceux composent aujourd'hui le pavage appelé mosaïque vénitienne, mais formant de même sorte de brèche artificielle*»²¹⁰. Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να εξάγουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Πρόκειται για κατώφλι κατασκευασμένο με θραύσματα μαρμάρου και όχι για δάπεδο μεγάλων διαστάσεων που καλύπτει τον εσωτερικό χώρο δωματίου: «*un seuil en fragments de marbre*»²¹¹.

2. Το δάπεδο IIIβ.1 διαφοροποιείται από τα δάπεδα των αιθουσών M1 – M3 και το δάπεδο IIIα.4, εξαιτίας του ότι για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινα θραύσματα διαφόρων χρωμάτων: «*de marbre de diverses couleurs*»²¹². Στο ανάκτορο της Βεργίνας αυτό αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα.

²⁰⁸ Heuzey – Daumet 1876, σ. 189-190.

²⁰⁹ Heuzey – Daumet 1876, σ. 189. Πρβλ. Dunbabin 1979, σ. 269 σημ. 31.

²¹⁰ Heuzey – Daumet 1876, σ. 189.

²¹¹ Heuzey – Daumet 1876, σ. 189.

²¹² Heuzey – Daumet 1876, σ. 189.

3. Το μέγεθος των μαρμάρινων θραυσμάτων του δαπέδου είναι μεγαλύτερο από αυτό που στην εποχή των L. Heuzey και H. Daumet, δηλαδή στο 19^ο αιώνα, αποκαλούσαν ενετικό μωσαϊκό: «*plus grands que ceux composent aujourd'hui le pavage appelé mosaïque vénitienne*»²¹³. Το τι ακριβώς εννοούν οι Γάλλοι ερευνητές με τη φράση «*mosaïque vénitienne*» δεν είναι εύκολο να διευκρινιστεί. Ίσως πρόκειται για μια τεχνική όμοια με την τεχνική *opus sectile*. Ίσως, δηλαδή, να εννοείται η λεγόμενη τεχνική των Cosmati, μορφή της τεχνικής *opus sectile*, που πήρε το όνομά της από την ομώνυμη οικογένεια²¹⁴. Στη συγκεκριμένη τεχνική χρησιμοποιούνται μικρά κομμάτια έγχρωμων λίθων κομμένων σε γεωμετρικά σχήματα, όπως στην τεχνική του παραθετικού μαρμαροθετήματος, αλλά σε πολύ μικρότερο μέγεθος, και συνδυάζονται με απλά μαρμάρινα πλακίδια για να κοσμήσουν όχι μόνο δάπεδα αλλά και αρχιτεκτονικά μέλη [εικ. 46]. Δεν είναι καθόλου απίθανο επομένως οι Γάλλοι περιηγητές ως δυτικοευρωπαίοι να γνωρίζουν τα περίφημα έργα που έφτιαξαν οι Cosmati το 13^ο αιώνα στη Βόρεια Ιταλία²¹⁵. Αυτή η τεχνική συνεπώς αποτελεί και σημείο αναφοράς τους για το δάπεδο που περιγράφουν.

4. Τέλος, δεν διευκρινίζεται αν τα μαρμάρινα πλακίδια κόπηκαν σε κανονικά ή ακανόνιστα γεωμετρικά σχήματα, αναφέρεται όμως ότι έχουν υποστεί τεχνητή επεξεργασία, όπως στο ενετικό μωσαϊκό: «*mais formant de même sorte de brèche artificielle*»²¹⁶.

Η ένταξη επομένως του δαπέδου στην κατηγορία των δαπέδων από μαρμάρινα πλακίδια παραμένει προβληματική και γίνεται με κάθε επιφύλαξη. Άραγε η θέση του είναι όμοια με του δαπέδου Πα.4; Συνδέεται με την πρωταρχική κατασκευή του ανακτόρου ή είναι μεταγενέστερο; Αυτά είναι ορισμένα από τα ερωτήματα που προκύπτουν και για τα οποία δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις απαντήσεις. Η παρουσία χρώματος στα μαρμάρινα θραύσματα, που απουσιάζει πλήρως από τα υπόλοιπα σωζόμενα δάπεδα με μαρμάρινα πλακίδια του ανακτόρου, η δυσκολία της

²¹³ Heuzey – Daumet 1876, σ. 189.

²¹⁴ Για την πιθανή ερμηνεία του «*mosaïque vénitienne*» ως «τεχνική των Cosmati» οφείλω θερμές ευχαριστίες στην κ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, που μου παρέιχε την πληροφορία για την ύπαρξη της συγκεκριμένης τεχνικής.

²¹⁵ Για την οικογένεια των Cosmati και το έργο τους βλ. G.B. De Rossi, *Delle altre famiglie di marmorarii romani*, Rome 1870. C. Coleman, Cosmati Mosaicin, *The Architectural Record* XII, New York 1902. P. Pajarez-Ayuela, *Cosmatesque Ornament: Flat Polychrome Geometric Patterns in Architecture*, London – New York 2001. L. Grand– R. Mortimer (εκδ.), *Westminster Abbey: The Cosmati Pavements*, Courtauld Institute Research Papers, 3 (2002). Και ενδεικτικά στην ιστοσελίδα «<http://en.wikipedia.org/wiki/Cosmati>».

²¹⁶ Heuzey – Daumet 1876, σ. 189.

ερμηνείας της φράσης «*mosaïque vénitienne*» και η παρατήρηση της επεξεργασίας που έχουν δεχτεί παραμένουν οι πιο βασικοί λόγοι προβληματισμού για την ένταξη του δαπέδου στη συγκεκριμένη κατηγορία.

Χρονολόγηση: Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τη χρονολόγηση του δαπέδου. Η αδυναμία μάλιστα ένταξής του με απόλυτη βεβαιότητα στην παρούσα κατηγορία περιπλέκει το θέμα, ώστε δεν είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε αν το δάπεδο είναι σύγχρονο ή όχι με τα υπόλοιπα και με ποια ακριβώς. Επομένως και η χρονολόγησή του από την K. Dunbabin²¹⁷ στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο είναι προβληματική. Ωστόσο με βεβαιότητα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το ψηφιδωτό ΠΙβ.1 συνδέεται με το επικλινές δάπεδο από κονίαμα που είδαν και περιέγραψαν οι Γάλλοι στον ίδιο χώρο. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το παρόν ψηφιδωτό είναι μεταγενέστερο από το βοτσαλωτό δάπεδο I.3, που σώζεται στο δωμάτιο R. Έτσι προτείνεται μια χρονολόγηση οψιμότερη από αυτήν της K. Dunbabin. Η όψιμη χρονολόγηση ισχυροποιείται από την ύπαρξη ενός παρόμοιου δαπέδου στη θόλο του κτηρίου που θεωρείται ότι κατασκευάστηκε μετά τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ.²¹⁸. Η άποψη ενισχύεται και από την εύρεση στη ΒΑ γωνία του οικοδομήματος ενός στρώματος με ίχνη έντονης καταστροφής²¹⁹. Στρώμα με έντονα ίχνη καταστροφής αποκαλύφθηκε και μέσα στη θόλο και πάνω από αυτό υπήρχε κάποτε το μαρμάρινο δάπεδο ΠΙβ.2 που αναφέραμε παραπάνω²²⁰. Στην ανατολική πλευρά του ανακτόρου διαπιστώνεται μια έντονη αναταραχή και η καταστροφή που εντοπίζεται ανασκαφικά αποτελεί πιθανή αιτία μετασκευών σε αυτό το κομμάτι του κτηρίου. Στο πλαίσιο των μετασκευών πιθανώς να ανήκουν και τα δύο δάπεδα με μαρμάρινα πλακίδια που αναφέρουν οι Γάλλοι περιηγητές.

Βιβλιογραφία: Heuzey – Daumet 1876, σ. 189. Dunbabin 1979, σ. 269 σημ. 31.

ΠΙβ.2 Δάπεδο από μαρμάρινα πλακίδια

Στη θόλο του ανακτόρου²²¹.

---

²¹⁷ Η K. Dunbabin (Dunbabin 1979, σ. 269 σημ. 31) αναφέρει το δάπεδο στην ίδια κατηγορία με τα δάπεδα των αιθουσών M1-M3 και το κατώφλι της αίθουσας E, αλλά το δάπεδο ΠΙβ.1 φαίνεται πως κατασκευάστηκε με διαφορετική τεχνική. Επιπλέον, η αναφορά στο χρώμα και στην πιθανή επεξεργασία των θραυσμάτων αποτελεί ουσιαστική διαφορά από τα δάπεδα των αιθουσών M1-M3 και E και καθιστά δύσκολα αποδεκτή μια σύγχρονη κατασκευή τους.

²¹⁸ Βλ. αμέσως παρακάτω, σ. 50-52.

²¹⁹ Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960, σ. 213-214.

²²⁰ Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 25-26. Για το δάπεδο βλ. αμέσως παρακάτω, σ. 50-52.

²²¹ Για τη θόλο βλ. πιο πάνω, σ. 20, σημ. 81.

Αποκαλύφθηκε κατά την περίοδο των ανασκαφών από τους Γάλλους²²².

Διαστάσεις ψηφιδωτού: Άγνωστες.

Διαστάσεις πλακιδίων: Άγνωστες.

Περιγραφή: Το δάπεδο από μαρμάρινα πλακίδια ΙΙβ.2 αποτελεί παρόμοια περίπτωση με το προαναφερθέν δάπεδο από μαρμάρινα πλακίδια ΙΙβ.1. Αποκαλύφθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα από τους Γάλλους ερευνητές, ο οποίοι και έδωσαν μια σύντομη περιγραφή του²²³. Όταν όμως ξεκίνησαν οι συστηματικές ανασκαφές στο ανάκτορο από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης²²⁴, το δάπεδο είχε χαθεί. Έτσι, μοναδική μαρτυρία του σήμερα αποτελεί η σύντομη περιγραφή από τους L. Heuzey – H. Daumet: «*Le sol est revêtu de ce pavage antique en grands éclats de marbre empâtés dans du ciment dont la tradition a été conservé, comme nous l'avons dit, dans le mosaïque vénitienne*»²²⁵.

Η περιγραφή που δίνεται από τους Γάλλους ερευνητές δεν είναι καθόλου διαφωτιστική ως προς τη μορφή του δαπέδου. Μπορούμε όμως να πούμε με βεβαιότητα ότι πρόκειται για δάπεδο κατασκευασμένο με μεγάλα κομμάτια μαρμάρου τοποθετημένα και στερεωμένα σε κονίαμα. Με ποια ακριβώς τεχνική έχει κατασκευαστεί το συγκεκριμένο δάπεδο δεν το γνωρίζουμε. Θα πρέπει όμως να θεωρήσουμε δεδομένη την ομοιότητά του με δάπεδα της τεχνικής που αποκαλείται από τους Γάλλους «*mosaïque vénitienne*». Ίσως μάλιστα να έχει αρκετές ομοιότητες, όπως το προαναφερθέν δάπεδο ΙΙβ.1, με την τεχνική *opus sectile* ή την τεχνική των *Cosmati*. Σωστά θεωρείται ότι πρόκειται για δάπεδο διαφορετικής μορφής από τα δάπεδα των αιθουσών Μ1 – Μ3 της δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου²²⁶. Ωστόσο, εξαιτίας της απώλειάς του, η κατάταξή του στη συγκεκριμένη κατηγορία γίνεται με επιφύλαξη.

Χρονολόγηση: Καταρχήν πρέπει να σημειωθεί ότι το δάπεδο ΙΙβ.2 χαρακτηρίζεται από τους ίδιους τους Γάλλους ως αρχαίο. Από την περιγραφή του κυκλικού χώρου, ύστερα από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1969, αμέσως μετά την ανεύρεση της αναθηματικής επιγραφής στον Ηρακλή Πατρώο, διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο των Γάλλων ερευνητών είχε τοποθετηθεί πάνω σε ανομοιογενή επίχωση με έντονα ίχνη καταστροφής, καταργώντας ταυτόχρονα ένα

²²² Heuzey – Daumet 1876, σ. 190.

²²³ Heuzey – Daumet 1876, σ. 190.

²²⁴ Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 23, σ. 24

²²⁵ Heuzey – Daumet 1876, σ. 190.

²²⁶ Heermann 1980, σ. 252 σημ. 724. Πρβλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 27-28 σημ. 11.

προγενέστερο δάπεδο. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να ανήκε σε κάποια από τις μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις της θόλου, σε μια όψιμη μετασκευή και όχι στην αρχική οικοδομική φάση. Επίσης, το δάπεδο θα πρέπει να θεωρηθεί σύγχρονης κατασκευής με τη μαρμάρινη «εξέδρα» που βρισκόταν στο ΒΑ τμήμα της θόλου²²⁷. Ο συνδυασμός των ανασκαφικών δεδομένων οδήγησε την ανασκαφέα Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη σε μια χρονολόγηση της εξέδρας και συνεπώς και του δαπέδου μετά τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ.²²⁸.

Βιβλιογραφία: Heuzey – Daumet 1876, σ. 190. Saatsoglou-Paliadeli 2001, σ. 204 σημ. 48. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, passim.

---

²²⁷ Από την «εξέδρα» που είδαν και περιέγραψαν οι Γάλλοι ερευνητές (Heuzey – Daumet 1876, σ. 190-191) σώζεται σήμερα μόνο η πόρινη υποθεμελίωσή της. Για την «εξέδρα» στη θόλο του ανακτόρου της Βεργίνας βλ. Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 394. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 548-550. Saatsoglou-Paliadeli 2001, σ. 202-204 και Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 23-29.

²²⁸ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 394. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 25-26.

IV. Πήλινα Δάπεδα

Σε αυτή την κατηγορία δαπέδων του ανακτόρου εντάσσεται το δάπεδο, για την κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδια που τοποθετήθηκαν επίπεδα πάνω στο έδαφος. Για αυτό χρησιμοποιείται η συμβατική ονομασία *πήλινο δάπεδο* μαζί με τον αριθμό της ενότητας και τον αύξοντα αριθμό.

IV.1 Πήλινο δάπεδο [εικ. 47]

Στη θόλο του ανακτόρου²²⁹.

Αποκαλύφθηκε κατά το 1969²³⁰.

Διαστάσεις δαπέδου: Άγνωστες.

Διαστάσεις κεραμιδιών: Πλάτος 0,580 – 0,592 μ. / μήκος 0,693 – 0,710 μ.²³¹.

Περιγραφή: Το πήλινο δάπεδο IV.1 είναι το μοναδικό δείγμα αυτής της κατηγορίας που απαντά στο κτήριο²³². Εντοπίστηκε κατά την περίοδο των πανεπιστημιακών ανασκαφών του 1969 ανατολικά της «εξέδρας» της θόλου και είναι κατασκευασμένο με επίπεδες κεραμίδες κορινθιακού τύπου²³³. Οι σωζόμενες διαστάσεις του δαπέδου δεν αναφέρονται. Από τις περιγραφές των ανασκαφών φαίνεται μάλιστα ότι το δάπεδο κάλυπτε μόνο το τμήμα στα ανατολικά της «εξέδρας» [εικ. 47], η υπόλοιπη επιφάνειά του καλυπτόταν με «παχύ στρώμα κ λεπτόν χαλίκων» (0,12-0,15 μ.), ενώ πάνω από αυτό υπήρχε στρώμα τέφρας²³⁴. Η περιγραφή που δίνεται από τους ανασκαφείς φαίνεται προβληματική. Καταρχήν, δεν αποσαφηνίζεται αν το στρώμα των χαλικιών εκτεινόταν και πάνω από το πήλινο δάπεδο. Προβληματική είναι και η απουσία συνδετικού υλικού στο παχύ στρώμα των χαλικιών. Σε περίπτωση που υπήρχε συνδετικό υλικό θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το «παχύ στρώμα» αποτελεί τμήμα ενός άλλου δαπέδου. Ωστόσο αυτό δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα. Επιπλέον, σε μια σύντομη ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη θόλο του ανακτόρου το καλοκαίρι του 2006 εντοπίζονταν κοντά στη πόρινη θεμελίωση της «εξέδρας», αλλά και πλησίον των κεράμων του δαπέδου μικρού μεγέθους βότσαλα, τα οποία προέρχονται πιθανόν από το ίδιο παχύ

²²⁹ Για τη θόλο βλ. πιο πάνω, σ. 20 σημ. 81.

²³⁰ Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 394.

²³¹ Οι διαστάσεις που δίνονται από τον κ. Δ. Παντερμαλή (Παντερμαλής 1987, σ. 581) αφορούν όλες τις επίπεδες κεραμίδες του ανακτόρου και κατά συνέπεια και αυτές που καλύπτουν το δάπεδο της θόλου.

²³² Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 394.

²³³ Ορισμένες από τις κεράμους του ανακτόρου φέρουν σφραγίσματα. Πιθανώς τα κεραμίδια του πήλινου δαπέδου δεν φέρουν σφράγισμα. Για τα σφραγίσματα των κεράμων του κτηρίου βλ. Παντερμαλής 1987, σ. 591-595.

²³⁴ Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 24-25.

στρώμα. Πρέπει, τελικά, να αποσυνδέσουμε το στρώμα των χαλικιών που περιέγραψαν οι ανασκαφείς το 1969 από το πήλινο δάπεδο ή να το συνδέσουμε με αυτό; Το ερώτημα είναι αδύνατο να απαντηθεί. Το πήλινο δάπεδο της θόλου παραμένει τελικά προβληματικό, εξαιτίας των σωζόμενων διαστάσεών του και της ανεύρεσης του στρώματος των χαλικιών. Συμπερασματικά, μπορούμε να δεχτούμε με βεβαιότητα την ύπαρξη ενός πήλινου δαπέδου κατασκευασμένου με κορινθιακά κεραμίδια που τοποθετήθηκαν επίπεδα και κάλυψαν ένα τμήμα στα ανατολικά της «εξέδρας» της θόλου.

Χρονολόγηση: Το πήλινο δάπεδο στη θόλο του ανακτόρου της Βεργίνας δεν αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα δαπέδου αυτής της τεχνικής. Παρόμοια δάπεδα έχουν βρεθεί και στη Δήλο [εικ. 48] σε χώρους που χρονολογούνται με βάση αρχιτεκτονικά κριτήρια στο τέλος του 2^{ου} – αρχή του 1^{ου} αιώνα π.Χ.²³⁵. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα πήλινα δάπεδα της Δήλου βρίσκονται στις τρεις από τις τέσσερις περιπτώσεις σε κυκλικούς χώρους. Τα δάπεδα της Δήλου φαίνεται πως είναι οψιμότερα από το δάπεδο IV.1. Για τη χρονολόγηση του πήλινου δαπέδου της θόλου αποφασιστικής σημασίας είναι η ύπαρξη ενός στρώματος τέφρας, που χρονολογείται μετά τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ.²³⁶, και πάνω στο οποίο τοποθετήθηκε η «εξέδρα» σε κάποια μεταγενέστερη φάση²³⁷. Βασιζόμενοι σ' αυτό χρονολογούμε το δάπεδο IV.1, που βρέθηκε κάτω από το στρώμα τέφρας, πριν τα μέσα του 2^{ου} προχριστιανικού αιώνα. Έτσι το πήλινο δάπεδο που αποκάλυψαν οι πανεπιστημιακοί ανασκαφείς στη θόλο θα πρέπει να αναχθεί με βεβαιότητα σε μια περίοδο χρήσης του ανακτόρου που προηγείται της καταστροφής του²³⁸. Ίσως, τελικά, να πρόκειται για μια ενδιάμεση μετασκευή που έπεται της πρωταρχικής κατασκευής του κτηρίου και προηγείται της καταστροφής του.

Βιβλιογραφία: Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 394. Παντερμαλής 1987, πίν. 112.1 στη σ. 607.

²³⁵ Bruneau 1972, σ. 16 (αρ. 20-22, αρ. 56). Το δάπεδο με τον αρ. 103 στη Δήλο, προέρχεται από τα δωμάτια D και E του γυμνασίου της Δήλου. Στην πραγματικότητα βρέθηκε στα δωμάτια ένας μεγάλος αριθμός κεραμιδιών που πιθανόν να ανήκε στην πλακόστρωσή τους. Για το γυμνάσιο της Δήλου βλ. J. Audiat, *Le Gymnase, EAD XXVIII*, Paris 1970.

²³⁶ Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 26.

²³⁷ Βλ. εδώ πιο πάνω, σ. 50.

²³⁸ Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 28 σημ. 28.

3β. Συμπεράσματα

Η συνολική θεώρηση των δαπέδων του ανακτόρου παρέχει σημαντικά στοιχεία και οδηγεί σε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Η πλειοψηφία των δαπέδων του οικοδομήματος κατασκευάζεται με βότσαλα [*Παράρτημα II.α*], ενώ για ορισμένα χρησιμοποιούνται μαρμάρινα πλακίδια και κεραμίδια [*Παράρτημα II.β – γ*].

Από τη μελέτη που προηγήθηκε διαπιστώνει κανείς ότι τα δάπεδα του οικοδομήματος ανήκουν σε διάφορες χρονικές περιόδους, που δύσκολα μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια [*Παράρτημα I*]. Η χρονική περίοδος στην οποία κατασκευάζονται τα πρώτα ψηφιδωτά δάπεδα στο ανάκτορο έχει πιθανώς ως αφετηρία τα μέσα του 4^{ου} προχριστιανικού αιώνα και διαρκεί περίπου ως το τέλος του ίδιου αιώνα. Αυτή η περίοδος ενδεχομένως να αντιστοιχεί στην πρωταρχική οικοδομική φάση του κτηρίου, η κατασκευή του οποίου όμως δεν είμαστε βέβαιοι πόσα χρόνια διήρκεσε. Σε αυτό το χρονικό διάστημα πιθανώς να ανήκουν και ορισμένες μετασκευές δαπέδων, που όμως δεν θα πρέπει να απέχουν χρονικά πολύ από την πρώτη φάση οικοδόμησης του κτηρίου. Για την κατασκευή των δαπέδων του ανακτόρου χρησιμοποιούνται σε αυτή τη φάση δύο διαφορετικές τεχνικές: στην πρώτη, το κύριο υλικό είναι οι φυσικές ψηφίδες, δηλαδή τα βότσαλα, και στη δεύτερη, τα μαρμάρινα πλακίδια. Τα βοτσαλωτά ψηφιδωτά του κτηρίου είναι στις περισσότερες περιπτώσεις απλά στη μορφή τους (δάπεδα I.1 – I.7), δεν παρουσιάζουν δηλαδή διακοσμητικά θέματα. Εξαίρεση αποτελούν τα δωμάτια E και G που βρίσκονται στη νότια πλευρά του κτηρίου (δάπεδα II.1 – II.2). Τα ψηφιδωτά των παραπάνω δωματίων κοσμούνται με πλούσιες φυτικές και εικονιστικές παραστάσεις. Από την άλλη πλευρά, δάπεδα με μαρμάρινα πλακίδια απαντούν μόνο στα δωμάτια M1 – M3 της δυτικής πλευράς του κτηρίου (δάπεδα IIIα.1 – 3), καθώς και στην είσοδο του δωματίου E με τη μορφή κατωφλιού (δάπεδο IIIα.4) [*εικ. 22*].

Επομένως, σε αυτήν την πρώτη χρονική περίοδο, όπως την ορίσαμε παραπάνω, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να αναγνωρίσουμε στα δάπεδα II.1 – II.2 της νότιας πτέρυγας και τα δάπεδα IIIα.1 – 3 της δυτικής, τα επίσημα δηλαδή δωμάτια του ανακτόρου. Πιο αναλυτικά, η πλούσια διακόσμηση των δαπέδων του συγκροτήματος E – F – G στη νότια πτέρυγα πρέπει να έγινε σκόπιμα και με μοναδικό στόχο να εξαρθεί η πολυτέλεια των χώρων. Ίδιας σπουδαιότητας πρέπει να είναι και η χρήση των μαρμάρινων πλακιδίων στα δωμάτια M1 – M3 της δυτικής πτέρυγας. Γενικότερα,

το μάρμαρο χρησιμοποιείται με φειδώ στο ανάκτορο της Βεργίνας και η επιλογή του για την κατασκευή των δαπέδων δεν πρέπει να είναι τυχαία. Στην περίπτωση, μάλιστα, του συγκροτήματος M1 – M3 τόσο το μέγεθος των χώρων όσο και το υλικό κατασκευής των δαπέδων αποτελούν ενδείξεις για ξεχωριστή πολυτέλεια.

Σε μια δεύτερη και μεταγενέστερη χρονική περίοδο, πιθανώς στο α΄ μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ., θα πρέπει να ανήκουν τα απλά βοτσαλωτά δάπεδα του δυτικού περιστύλου κτηρίου (δάπεδα I.8 – I.12), που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη του οικοδομήματος [εικ. 25]. Το πήλινο δάπεδο που αποκαλύφθηκε στη θόλο (δάπεδο IV.1) θα πρέπει να αποτελεί μια μετασκευή που πραγματοποιήθηκε πριν τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., ίσως ακόμη και μέσα στον ίδιο αιώνα, δηλαδή στο α΄ μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ., χωρίς ωστόσο να αποκλείουμε και μια κατασκευή στον όψιμο 3^ο αι. π.Χ. [Παράρτημα I]. Ιδιαίτερα προβληματικά είναι τα δάπεδα με μαρμάρινα πλακίδια IIIβ.1 – 2, τα οποία είναι εξολοκλήρου χαμένα και τα γνωρίζουμε μόνο από τις περιγραφές των Γάλλων ερευνητών. Το δάπεδο IIIβ.1, που υπήρχε στην περιοχή του δωματίου R της ανατολικής πτέρυγας, θα μπορούσε ενδεχομένως βάσει της τεχνικής του να χρονολογηθεί μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., όπως και το δάπεδο IIIβ.2 της θόλου, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται για το πρώτο και μια χρονολόγηση πριν τα μέσα του ίδιου αιώνα [εικ. 22 και Παράρτημα I].

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι η ανατολική πτέρυγα του οικοδομήματος υπέστη τις περισσότερες μετασκευές, οι οποίες σχετίζονται εν μέρει και με τις εκτεταμένες καταστροφές που διαπιστώθηκαν και ανασκαφικά. Η παρουσία των μετασκευών στα δάπεδα αυτής της πλευράς φανερώνει με αρκετή σαφήνεια μια μεγάλη διάρκεια στη χρήση των χώρων. Από την άλλη πλευρά, στη νότια και δυτική πτέρυγα θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα ίδια δάπεδα χρησιμοποιήθηκαν, αν όχι σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του οικοδομήματος, τουλάχιστον για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, από την εποχή δηλαδή της κατασκευής του κάθε ψηφιδωτού μέχρι και την εγκατάλειψη του χώρου στον οποίο ανήκει το καθένα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Το ψηφιδωτό της αίθουσας Ε του ανακτόρου της Βεργίνας

1. Τεχνική και περιγραφή του ψηφιδωτού

Το ψηφιδωτό δάπεδο που κοσμεί την αίθουσα Ε του ανακτόρου²³⁹ είναι κατασκευασμένο με μικρού μεγέθους βότσαλα προερχόμενα πιθανώς από τις όχθες του ποταμού Αλιάκμονα που βρίσκεται σε πολύ κοντινή απόσταση στα δυτικά των Αιγών²⁴⁰ [εικ. 26]. Για τη δημιουργία του δαπέδου χρησιμοποιήθηκαν βότσαλα με μέγιστο μέγεθος 0,01 μ. σε τέσσερα βασικά χρώματα, λευκό, μαύρο, ερυθρό και κίτρινο, με διάφορες αποχρώσεις²⁴¹. Η σύνθεση θυμίζει παραστάσεις της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας, γεγονός που επιτυγχάνεται με τη χρήση των ανοιχτόχρωμων ψηφίδων πάνω στο σκουρόχρωμο φόντο που κατασκευάζεται με μαύρα βότσαλα.

Πριν όμως το δάπεδο αποκτήσει τη μορφή που έχει σήμερα, εκτός από τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού και ενδεχομένως τη διαλογή των χρωμάτων των βοτσάλων, που θα διευκόλυνε τον ψηφοθέτη στην κατασκευή των μοτίβων, προηγήθηκε η απαραίτητη για την κατασκευή ενός ψηφιδωτού δαπέδου προεργασία, η δημιουργία του υποστρώματός του. Όπως κατέστη δυνατό να γνωρίζουμε με αφορμή εργασίες συντήρησης του ψηφιδωτού²⁴², το υπόστρωμα είχε τα εξής επιμέρους στρώματα: α) φυσικό έδαφος, β) ποταμίσιες κροκάλες με πάχος στρώματος 0,05 μ. και γ) ροδόχρωμο υδραυλικό κονίαμα με πάχος 0,08 μ. πάνω στο οποίο τοποθετήθηκαν τα βότσαλα τμηματικά όσο το κονίαμα ήταν ακόμα υγρό²⁴³. Στο κατώτερο στρώμα, που βρίσκεται πάνω από το φυσικό έδαφος και φτιάχνεται με ποταμίσιες κροκάλες, μπορούμε να διακρίνουμε το *statumen* του Βιτρούβιου. Στο δεύτερο στρώμα μπορούμε να αναγνωρίσουμε είναι το *nucleus*, το κονίαμα που στην

²³⁹ Για μια σύντομη περιγραφή και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για το δάπεδο Ε, βλ. εδώ πιο πάνω, στον κατάλογο, σ. 36-38.

²⁴⁰ Βότσαλα όμοια με αυτά του ψηφιδωτού συναντούμε ακόμα και σήμερα στις όχθες του ποταμού. Ο Αλιάκμονας ενδεχομένως να αποτέλεσε την πηγή για τη συλλογή βοτσάλων και όλων των υπολοίπων δαπέδων του ανακτόρου. Για την πιθανή προέλευση του πρωτογενούς υλικού των ψηφιδωτών από όμορες περιοχές βλ. παραπάνω στο κεφάλαιο της τεχνικής, σ. 5-6.

²⁴¹ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 21. Ας σημειωθεί ότι στην περιγραφή που ακολουθεί, όπου γίνεται λόγος για τα χρώματα των βοτσάλων κάθε μοτίβου, είναι δυνατό να υπάρχουν και χρωματικές διαβαθμίσεις περιορισμένη κλίμακας.

²⁴² Ρωμιοπούλου 1972, σ. 515.

²⁴³ Robertson 1965, σ. 72. Dunbabin 1999, σ. 286.

προκειμένη περίπτωση είναι κοκκινωπό και μέσα σ' αυτό τοποθετούνται τα βότσαλα²⁴⁴.

Η πρώτη εντύπωση που αποκομίζει κανείς αντικρίζοντας το δάπεδο του δωματίου Ε είναι ο πλούτος των φυτικών κοσμημάτων και η άριστη συμμετρία και οργάνωσή τους πάνω στην επιφάνεια του δαπέδου, με τέτοιο τρόπο μάλιστα ώστε τα φυτικά μοτίβα να εναρμονίζονται απόλυτα μεταξύ τους, αλλά και με τα γεωμετρικά κοσμήματα της σύνθεσης²⁴⁵. Το συμμετρικό και οργανικό αποτέλεσμα της σύνθεσης δείχνει έναν έμπειρο τεχνίτη ή ένα εξαιρετικό εργαστήριο ψηφοθετών, που ακόμα κι αν δεν ήταν εξοπλισμένο με ζωγράφο, σίγουρα διέθετε ψηφοθέτη ικανό να αποδώσει τέτοιας μορφής σχέδιο. Δεν πρέπει επίσης να απορρίψουμε την πιθανότητα να εφαρμόστηκε στην κατασκευή του δαπέδου ένα είδος κάνναβου με τη βοήθεια του διαβήτη ή του κανόνα.

Η κύρια φυτική παράσταση αναπτύσσεται μέσα σε έναν κυκλικό χώρο που ορίζεται με γεωμετρικά μοτίβα, ενώ στη συνέχεια εγγράφεται σε τετράγωνο πεδίο, για να προσαρμοστεί τελικά στο εσωτερικό του δωματίου²⁴⁶. Η σύνθεση του δαπέδου είναι κεντρόφυγη και ξεκινά από ένα μεγάλο ρόδακα ακριβώς στο κέντρο της παράστασης²⁴⁷. Ο πυρήνας του ρόδακα [εικ. 49]²⁴⁸ διαμορφώνεται με επτά τουλάχιστον ομόκεντρους κύκλους από λευκά και γκριζα βότσαλα²⁴⁹, ενώ τον περιβάλλουν δύο ακόμα κύκλοι, από το κέντρο προς την περιφέρεια, ένας με κόκκινα βότσαλα και ένας με μαύρα. Από την καρδιά του ρόδακα ξεκινούν οχτώ λογχόσχημα πέταλα, στενότερα στο σημείο εκκίνησης και ελαφρώς πλατύτερα προς την κορυφή τους, κατασκευασμένα με λευκά και γκριζα βότσαλα. Το εξωτερικό περίγραμμα του κάθε πέταλου αποδίδεται με λευκά βότσαλα, έτσι ώστε να διαφοροποιείται πάνω στο σκούρο πεδίο. Ένα δεύτερο περίγραμμα γίνεται με βότσαλα γκριζου χρώματος, ενώ το ίδιο χρώμα βοτσάλων χρησιμοποιείται και για την κεντρική νεύρωση του κάθε πέταλου²⁵⁰. Τα πέταλα διακρίνονται με σαφήνεια, καθώς τοποθετούνται αραιά το ένα από το άλλο. Επάνω στο σκούρο φόντο, ανάμεσα και πίσω από τα πέταλα,

²⁴⁴ Για τη μορφή του υποστρώματος κατά τον Βιτρούβιο βλ. παραπάνω, σ. 7-8.

²⁴⁵ Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 21-22. Andronicos 1964a, σ. 292-293. Ανδρόνικος 1984, σ. 42-44.

²⁴⁶ Ovadiah 1980, σ. 44-45

²⁴⁷ Για τη διάταξη της φυτικής σύνθεσης βλ. Guimier-Sorbets 1993a, σ. 129. Επίσης, Balmelle 2002, σ. 82-83, πίν. 282 h.

²⁴⁸ Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω την αρχαιολόγο της ΙΖ' ΕΠΚΑ κ. Α. Κοτταρίδη που είχε την ευγενή καλοσύνη να μου παραχωρήσει τις εικόνες 49, 57, 59-60 σε ψηφιακή μορφή.

²⁴⁹ Ο ακριβής αριθμός των ομόκεντρων κύκλων που αποτελούν την καρδιά του ρόδακα δεν είναι εύκολο να διευκρινιστεί, εξαιτίας της κακής διατήρησης των βοτσάλων.

²⁵⁰ Μεταξύ των βοτσάλων γκριζου χρώματος χρησιμοποιούνται και μερικά μαύρα βότσαλα.

προβάλλουν ισάριθμα λογχοειδή και πριονωτά σέπαλα. Για τα σέπαλα χρησιμοποιούνται βότσαλα κόκκινου, κίτρινου, λευκού και μαύρου χρώματος. Το περίγραμμα των φύλλων γίνεται με λευκά βότσαλα, ενώ το εσωτερικό γεμίζει με κοκκινωπά, κιτρινωπά και γκριζωπά βότσαλα. Δίνεται μάλιστα η εντύπωση ότι γίνεται μια προσπάθεια διακριτικής απόδοσης των πλαϊνών νευρώσεων με κόκκινα βότσαλα, ενώ το υπόλοιπο φύλλο διαμορφώνεται με βότσαλα κιτρινωπά, πορτοκαλέρυθρα και ορισμένα γκριζωπά, διάσπαρτα τοποθετημένα στα κενά των νευρώσεων. Η κεντρική τους νεύρωση αποδίδεται με μια γραμμή από μαύρα βότσαλα. Με τη χρήση επομένως διαφορετικού χρώματος βοτσάλων δημιουργείται σκίαση στα σέπαλα και με τον διαχωρισμό των φύλλων η εντύπωση βάθους.

Από την κορυφή κάθε πέταλου εκφύεται ένα ζεύγος βλαστών, συνολικά οκτώ, που συμπλεκόμενοι και ελισσόμενοι καλύπτουν όλη την επιφάνεια του κυκλικού πεδίου. Το κάθε ζεύγος κατευθύνεται προς δύο διαφορετικές πλευρές και απολήγει σε διάφορα λουλούδια, φύλλα και ελικοειδή μοτίβα. Ο κάθε βλαστός δημιουργείται με λευκές ψηφίδες²⁵¹ και συμπλέκεται με τον διπλανό του μία φορά. Δημιουργείται με αυτόν τον τρόπο ένας νοητός οκτάφυλλος ρόδακας, διαμορφωμένος από βλαστούς, που περικλείει τον κεντρικό. Στα διάχωρα που δημιουργούνται από τη συμπλοκή των βλαστών εκφύονται επίσης από την κορυφή κάθε πετάλου λεπτοί μίσχοι, που απολήγουν ύστερα από έναν μικρό ελιγμό σε καμπτόμενα μικρά φύλλα και σε δύο διαφορετικά είδη λουλουδιών τοποθετημένων εναλλάξ. Το πρώτο λουλούδι (*άνθος 1*) [εικ. 50] αποτελείται από πέντε «δαντελωτά» φύλλα που λυγίζουν έντονα προς τα κάτω, ενώ επάνω σ' αυτό τοποθετείται ένα μπουμπούκι από μαύρα βότσαλα και δύο μικροσκοπικά φύλλα στραμμένα προς τα κάτω. Το μπουμπούκι, τα «δαντελωτά» και τα μικρά φύλλα δημιουργούνται με λευκά βότσαλα. Το δεύτερο λουλούδι (*άνθος 2*) [εικ. 51] αποτελείται από επτά πέταλα που λυγίζουν ελαφρά προς τα κάτω. Τα οξυκόρυφα πέταλα δημιουργούνται με λευκά και γκριζωπά βότσαλα, ενώ για τον φλογόσχημο πυρήνα του άνθους χρησιμοποιούνται βότσαλα κόκκινου χρώματος.

Τα δεύτερα διάχωρα που δημιουργούν οι βλαστοί φιλοξενούν δύο ακόμα σύνθετα είδη λουλουδιών που τοποθετούνται εναλλάξ. Αυτά φυτρώνουν από πλαϊνό μέρος του βλαστού πάνω σε λεπτούς μίσχους. Το ένα (*άνθος 3*) [εικ. 52] αποτελείται από λουλούδι με χωριστά καμπυλόγραμμα φύλλα από λευκά και γκριζωπά βότσαλα.

---

²⁵¹ Ο κάθε βλαστός αποτελείται στην εκκίνησή του από τον ρόδακα από πέντε σειρές βοτσάλων. Η μια από αυτές τις σειρές σε κάθε βλαστό δημιουργείται με γκριζα βότσαλα, ενώ κατά την κατεύθυνσή τους προς την περιφέρεια του κύκλου οι σειρές των βοτσάλων αυξάνονται.

Στην κορυφή του φυτρώνει άνθος εν είδει λωτού με φύλλα που καμπυλώνονται προς τα κάτω. Ο ύπερός του, για να διαφοροποιηθεί, κατασκευάστηκε με βότσαλα κόκκινου χρώματος, ενώ το υπόλοιπο με λευκά βότσαλα. Από τα πλαϊνά τμήματα του «λωτού» κρέμονται λεπτοί μίσχοι λευκού χρώματος, με «καμπανούλες» που λυγίζουν προς τα κάτω. Ο κάλυκός τους, εντελώς σχηματοποιημένος, αποδίδεται με κόκκινα βότσαλα. Το δεύτερο σύνθετο λουλούδι (άνθος 4) [εικ. 53] αποτελείται από περιάνθιο με ενωμένα φύλλα και από στιλιζαρισμένο «λωτό», με πυρήνα αποδοσμένο με κόκκινα βότσαλα και κρινοειδή άνθη να κρέμονται, όπως στο προηγούμενο.

Εκατέρωθεν των λουλουδιών αναπτύσσονται έλικες που φύονται από το στέλεχος το βλαστού, ενώ στο ύψος εκκίνησής τους τοποθετούνται μικρά φύλλα με αντίθετη κίνηση από αυτή των ελίκων, λυγισμένα προς τα κάτω. Έτσι, η τοποθέτηση των ελίκων δημιουργεί ένα νοητό καρδιάσχημο διάχωρο για το κάθε άνθος (άνθη 3 και 4). Ο ψηφοθέτης, για να αποφύγει ενδεχόμενη μονοτονία με την επανάληψη ίδιου μοτίβου, βάζει εκεί διαφορετικές έλικες. Έτσι σε κάθε διάχωρο το λουλούδι πλαισιώνεται από μία πλατιά ταινιωτή έλικα στη μια πλευρά και από διπλή σπειροειδή έλικα στην απέναντι πλευρά. Η εφευρετικότητα του ψηφοθέτη δεν σταματά εκεί, καθώς οι διπλές σπειροειδείς έλικες διαφοροποιούνται και μεταξύ τους. Με τη χρήση μόνο γκριζωπών ή μόνο λευκών βότσαλων στην καθεμιά δημιουργείται η εντύπωση βάθους.

Σε αυτό το ύψος το στέλεχος κάθε βλαστού διαιρείται σε δύο κυλινδρικούς μίσχους, έναν πλατύ και έναν δεύτερο λεπτότερο. Σε όλες τις περιπτώσεις ο λεπτότερος ποδίσκος φέρει κρινοειδές άνθος (άνθος 5) που εμπλέκεται με το ίδιο άνθος του διπλανού βλαστού [εικ. 54]. Σε κάθε ζεύγος που δημιουργείται οι «καμπανούλες» έχουν έντονα καμπυλωτά πέταλα και αποδίδονται αντικριστά. Τα φύλλα τους κατασκευάζονται με άσπρα και γκρι βότσαλα. Αξιοσημείωτη είναι η αξονική σχέση που έχουν με την κεντρική νεύρωση των σέπαλων του κεντρικού ρόδακα και με τα άνθη 3 και 4. Ο πλατύτερος μίσχος κάθε βλαστού διακλαδίζεται και διαθέτει εναλλάξ διαφορετική απόληξη. Στη μια περίπτωση ο μίσχος απολήγει σε σπειροειδή έλικα, φύλλα και δύο λουλούδια όμοια με το άνθος 2 τοποθετημένα αντικριστά²⁵² [εικ. 55]. Τα επτάφυλλα λουλούδια έχουν καμπύλα οξυκόρυφα πέταλα λευκού χρώματος και παριστάνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να διακρίνεται ο ύπερος στο εσωτερικό τους αποδοσμένος με ερυθρά, καφέ και ωχρά βότσαλα. Στη δεύτερη

²⁵² Τα φύλλα των λουλουδιών είναι οξυκόρυφα όπως του άνθους 2, αλλά δημιουργούν την αίσθηση ότι κάμπτονται περισσότερο και ο πυρήνας τους είναι σχεδόν ρομβοειδής.

περίπτωση η σύνθεση παραμένει η ίδια, με τη διαφορά ότι στο μίσχο προστίθεται ένα ακόμα λουλούδι (*άνθος 6*) [εικ. 56]. Σε μικρό ποδίσκο βλασταίνει από το περιάνθιο κλειστό άνθος «λωτού» με έξι πέταλα. Στην κορυφή του προβάλλουν ο ύπερος και το στίγμα του σχηματοποιημένα. Η ποικιλοχρωμία των βοτσάλων για την απόδοση του στίγατος είναι εντυπωσιακή: λευκά, γκρι, καφέ, ερυθρά [εικ. 57]. Ας σημειωθεί ότι τα συγκεκριμένα λουλούδια βρίσκονται στον άξονα των λουλουδιών του πρώτου διάχωρου (*άνθη 1-2*) και της κεντρικής νεύρωσης του κάθε πέταλου του ρόδακα.

Ολόκληρη η φυτική σύνθεση εντάσσεται σε κυκλικό πεδίο που οριοθετείται από ταινία λευκών βοτσάλων σε τρεις σειρές. Ακολουθεί μια ζώνη, όπου παριστάνεται σύνθετος μαϊάνδρος αποδοσμένος με λευκές ψηφίδες. Η σύνθεση του μαϊάνδρου στο ψηφιδωτό του δωματίου Ε γίνεται με τη χρήση συνεχόμενων αγκυλωτών σταυρών (σβάστικας) με τετράγωνα στο κέντρο τους²⁵³. Την επόμενη ζώνη καταλαμβάνει το μοτίβο του σπειρομαϊάνδρου²⁵⁴. Ο σπειρομαϊάνδρος κατασκευασμένος με λευκά βότσαλα πάνω στο μαύρο πεδίο κινείται ρυθμικά προς τα αριστερά. Τέλος, ο σπειρομαϊάνδρος πλαισιώνεται από λευκή ταινία κατασκευασμένη με τρεις σειρές βοτσάλων [εικ. 58]. Έτσι ολοκληρώνεται η πλούσια φυτική σύνθεση του κυκλικού πεδίου.

Η διακόσμηση του δαπέδου ολοκληρώνεται με την ένταξη της κυκλικής σύνθεσης σε τετράγωνο πεδίο, που οριοθετείται με ταινία λευκών βοτσάλων σε τέσσερις σειρές. Στις τέσσερις γωνίες που απομένουν, μεταξύ κύκλου και τετραγώνου, ο ψηφοθέτης, για να καλύψει τα κενά, έχει εύστοχα τοποθετήσει ισάριθμες όμοιες μεταξύ τους «ανθοκόρες». Πρόκειται για γυναικείες μορφές που το σώμα τους κάτω από τη μέση απολήγει σε ανθεμωτό κόσμημα με σπειροειδείς βλαστούς, φύλλα, έλικες και άνθη, μέρος των οποίων κρατούν οι ίδιες με τα εκτεταμένα τους χέρια.

Αναλυτικότερα, η κάθε μορφή αποδίδεται μετωπικά με τα χέρια σε έκταση. Στην κεφαλή φέρει πόλο κατασκευασμένο με λευκά και γκρι βότσαλα, ενώ μια σειρά από κόκκινα βότσαλα κοσμεί τον πόλο λίγο πάνω από το κεφάλι της. Τα μαλλιά αποδίδονται ως επί το πλείστον με καφέ βότσαλα σε διάφορες διαβαθμίσεις και ορισμένα κόκκινα. Το περίγραμμα του προσώπου γίνεται με γκρι βότσαλα, όπως επίσης και των ματιών και της μύτης. Οι κόρες των ματιών και τα φρύδια αποδίδονται με μαύρα βότσαλα, ενώ για τα χείλη χρησιμοποιούνται κόκκινα [εικ 59].

²⁵³ Ovadiah 1980, σ. 44. Balmelle 1985, σ. 80-81, πίν. 38C.

²⁵⁴ Ovadiah 1980, σ. 44. Balmelle 1985, σ. 156, πίν. 101.

Στα αφτιά τους οι μορφές φέρουν άσπρα κρεμαστά ενώτια, ενώ στο λαιμό τους καφέ περιδέραιο. Οι μορφές φορούν επίσης πέπλο που συγκρατείται στους ώμους με πόρπες καφέ χρώματος και ζώνεται στη μέση με κόκκινη ζώνη. Οι παρυφές και οι πτυχώσεις του ενδύματος δηλώνονται με γκρι βότσαλα. Τα χέρια των μορφών εκτείνονται ελαφρώς λυγισμένα προς τα δεξιά και αριστερά και κοσμούνται με καφέ βραχιόλια στους καρπούς [εικ. 60].

Η κάθε μορφή απολήγει κάτω από τη μέση σε τρία λευκά φύλλα άκανθας που στρέφονται προς τα επάνω. Οι νευρώσεις τους, κεντρική και πλαϊνές, αποδίδονται με γκριζα βότσαλα, ενώ η διαρρυθμισή τους δημιουργεί την ψευδαίσθηση της συνέχειας των πτυχώσεων του ενδύματος. Κάτω από τα ακανθώδη φύλλα φυτρώνουν άλλα δύο φύλλα, μάλλον σέπαλα, με ευθύγραμμο περίγραμμα και άκρα που καμπυλώνονται προς τα πάνω, ενώ το κέντρο καταλαμβάνει ένα τετράφυλλο ανθέμιο. Το ανθέμιο αποτελείται από τέσσερα κόκκινα πέταλα με λευκά καμπύλα περιγράμματα. Η αίσθηση βάθους επιτυγχάνεται και πάλι με τη χρήση διαφορετικού χρώματος βοτσάλων στις νευρώσεις και τα περιγράμματα.

Κάτω από τα σέπαλα, εκατέρωθεν των πετάλων του ανθεμίου, φύονται βλαστοί, ένας σε κάθε πλευρά της μορφής, που κινούνται αδιάκοπα με διάφορους ελιγμούς και διακλαδώσεις και απολήγουν σε έλικες και διαφόρων ειδών λουλούδια. Η μορφή τους είναι ίδια για την κάθε πλευρά. Ένα ακανθώδες φύλλο διακόπτει τη συνεχόμενη κίνηση του βλαστού. Στο σημείο αυτό ο βλαστός χωρίζεται σε δύο λεπτότερους, που κινούνται προς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Ο ένας συνεχίζει την πορεία του προς το άκρο του τριγώνου και ο άλλος ακολουθεί μια ανοδική κίνηση για να πλαισιώσει τη μορφή, ενώ ανάμεσά τους φυτρώνει μίσχος με λουλούδι και μικρό φύλλο.

Το βλαστό που υψώνεται κρατά με το χέρι της η γυναικεία μορφή. Αυτός διακόπτεται πάλι από πριονωτό φύλλο, από το οποίο εκφύεται ταινιωτή έλικα. Ένας λεπτότερος βλαστός συνεχίζει την ανοδική πορεία, για να καταλήξει στο ύψος της κεφαλής της μορφής σε λευκό λουλούδι με γκριζο πυρήνα και οξυκόρυφα πέταλα, παρόμοιο με το λουλούδι που συναντούμε και στην κυρίως φυτική διακόσμηση (άνθος 2). Το στέλεχος του βλαστού πλουτίζεται με φυλλάρια, κυκλική έλικα και λεπτό μίσχο με μπουμπούκι (άνθος 7) [εικ. 61].

Ο βλαστός που κινείται προς τα άκρο του τριγώνου διακόπτεται με φύλλο, από το οποίο φύεται πάνω σε λεπτό ποδίσκο κρινοειδές λουλούδι παρόμοιο με το άνθος 5.

Μικρότερος ποδίσκος απολήγει σε φυλλάριο και ριπιδόσχημο άνθος (άνθος 8) [εικ. 62]. Ο βλαστός καταλήγει τελικά μέσα από ακανθώδες φύλο σε μικρή κληματίδα.

Με την περιγραφή του ψηφιδωτού της αίθουσας Ε γίνεται απολύτως σαφές ότι κεντρικό θέμα του δαπέδου αποτελεί η πλούσια φυτική παράσταση που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του μέσα στο κυκλικό πεδίο. Η φυτική διακόσμηση του κυκλικού χώρου εξάιρεται με το διπλό γεωμετρικό πλαίσιο από σύνθετο μαϊάνδρο και σπειρομαϊάνδρο που την περιβάλλει. Οι «ανθοκόρες» που παριστάνονται στο ψηφιδωτό αποτελούν μια επιτυχή επιλογή εκ μέρους του ψηφοθέτη και εναρμονίζεται τέλεια με τον υπόλοιπο διάκοσμο του δαπέδου. Επιπλέον γίνεται σαφές ότι ο ρόδακας αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα της σύνθεσης. Έτσι, στους άξονες Α – Δ και Β – Ν βρίσκονται οι κεντρικές νευρώσεις των τεσσάρων πετάλων, μαζί με τα λουλούδια που βρίσκονται στην προέκτασή τους, ενώ οι διαγώνιοι άξονες διαμορφώνονται από τις κεντρικές νευρώσεις των υπολοίπων πετάλων, τα λουλούδια στην προέκτασή τους και τις «ανθοκόρες» στις τέσσερις γωνίες του δαπέδου. Μολονότι τα μοτίβα επαναλαμβάνονται ανά ομάδες, αυτό γίνεται με απόλυτη πειθαρχία και συμμετρία, γεγονός που δημιουργεί ένα αρμονικό αποτέλεσμα και φανερώνει, εκτός από τη δεινότητα του ψηφοθέτη, την προτίμηση ενδεχομένως του παραγγελιοδότη και την τάση μιας εποχής που επιδιώκει το συγκερασμό αυστηρότητας και αρμονίας.

2. Τα κοσμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου

I. Γεωμετρικά κοσμήματα

α. Μονόχρωμη ταινία

Η απλή μονόχρωμη ταινία που οριοθετεί τη σύνθεση του ψηφιδωτού δαπέδου της αίθουσας E κατασκευάζεται εδώ με τέσσερις συνεχόμενες σειρές λευκών βοτσαλών. Το μοτίβο της απλής μονόχρωμης ταινίας για τη δημιουργία πλαισίου στα ψηφιδωτά δάπεδα συναντάται σε όλες ανεξαιρέτως τις εποχές, περιοχές και τεχνικές κατασκευής²⁵⁵. Η ταινία απλής μορφής με τουλάχιστον μία ή και περισσότερες σειρές από λευκές ή μαύρες ψηφίδες χρησιμεύει πολλές φορές όχι μόνο για τη δημιουργία του εξωτερικού πλαισίου, αλλά και για να οριοθετήσει διάφορες επιμέρους παραστάσεις στο ίδιο ψηφιδωτό, για παράδειγμα περιβάλλοντας την κεντρική παράσταση ενός δαπέδου. Αν και συναντούμε διαφορετικές ταινίες²⁵⁶, δεν είναι δυνατό να υποστηρίξουμε, τουλάχιστον για τα βοτσαλωτά δάπεδα, ότι παρουσιάζουν εξέλιξη, εξαιτίας της απλοϊκής μορφής τους και έτσι δεν μπορεί το μοτίβο να αποτελέσει στοιχείο ικανό για τη χρονολόγηση ενός ψηφιδωτού δαπέδου.

Η απλή ταινία παραμένει απέριτη σε όλες τις περιόδους και τις γεωγραφικές περιοχές όπου εμφανίζεται και, επιπλέον, η λειτουργία της είναι πάντοτε η ίδια, αυτή της δημιουργίας πλαισίου. Ενδεικτικά μόνο μπορούμε να αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα. Στο βοτσαλωτό δάπεδο, έργο του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., του χώρου g στην Οικία της Αγαθής Τύχης στην Όλυνθο με την παράδοση του οπλισμού στον Αχιλλέα από την Θέτιδα, λευκές ταινίες δημιουργούν επάλληλες κοσμοφόρους με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, ενώ μια άλλη δημιουργεί τον ορθογώνιο πίνακα για την κύρια σκηνή στο κέντρο του δαπέδου²⁵⁷ [εικ. 63α-β]. Στα ψηφιδωτά με την τεχνική *opus tessellatum* και *opus vermiculatum* της Δήλου, χρονολογημένα στο

---

²⁵⁵ Bruneau 1972, σ. 46-47. Ovadiah 1980, σ. 44, (A1) και Balmelle 1985, σ. 26-27, πίν. 1t.

²⁵⁶ Balmelle 1985, σ. 26 κ.ε.

²⁵⁷ Robinson 1934, σ. 508 κ.ε., πίν. 28, 30. Lorenz 1937, σ. 169, αρ. XXV. Robinson 1938, σ. 59, σ. 290 αρ. 13, πίν. 16. 84 (σχ.). Robinson 1946, σ. 343 κ.ε., σ. 359 σημ. 154, πίν. III. Lorenz 1937, σ. 169 αρ. XXV. EAA V (Roma 1963), σ. 667 εκ. 821 (G. Scichilone). Andronicos 1964α, σ. 290 κ.ε., πίν. 3.α. Donaldson 1965, σ. 85 σημ. 48. Robertson 1965, σ. 74 κ.ε., σημ. 15, πίν. 18, 2. Salzmann 1982, σ. 11, 18, 25 και 102 αρ. 88, πίν. 14, 1. LIMC I (Zürich – München 1981), λ. Achilleus, σ. 125, αρ. 526. Συγκεντρωμένες διάφορες μορφές της ταινίας στα βοτσαλωτά δάπεδα βλ. στον Salzmann 1982.

διάστημα 130-88 π.Χ.²⁵⁸, για παράδειγμα, μια ταινία φτιαγμένη από μαύρες ψηφίδες οριοθετεί την παράσταση στο ψηφιδωτό με την υπογραφή του ψηφοθέτη Ασκληπιάδη που κοσμεί την αυλή στην «οικία των δελφινιών»²⁵⁹ [εικ. 15α]. Επίσης, στην Αντιόχεια της Συρίας απλές ταινίες σχηματίζουν τους επιμέρους πίνακες σε ψηφιδωτό δάπεδο της «οικίας του αιθρίου», χρονολογημένη στο τέλος του 1^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ. [εικ. 64]²⁶⁰. Τέλος, συναντάται σε παλαιοχριστιανικά δάπεδα της Ελλάδας, όπως στη βασιλική Αρχιστράτηγου (6^{ος} αι. μ.Χ.) στην Κάσο, όπου οι απλές ταινίες διαμορφώνουν τα άνισα διάχωρα του κεντρικού θέματος²⁶¹.

Είναι επομένως εμφανές ότι το μοτίβο της ταινίας δεν είναι εύκολο να χρησιμοποιηθεί ως χρονολογικό κριτήριο. Δεν είναι δυνατό να θεωρήσουμε το πλήθος των σειρών που διαμορφώνουν την ταινία στοιχείο ικανό να χρονολογήσει ένα δάπεδο. Οι αλλαγές, επίσης, που συναντούμε στη μορφή της ταινίας, όπως για παράδειγμα στο πλαίσιο μια κεντρικής παράστασης, δύσκολα μπορούν να χρονολογήσουν και ενδεχομένως οφείλονται στις διαφορετικές προτιμήσεις του κάθε εργαστηρίου. Στην περίπτωση, μάλιστα, του πρώιμου βοτσαλωτού δαπέδου Π.1 της Βεργίνας δεν μπορούμε να εξαγάγουμε κανενός είδους συμπέρασμα.

β. Σύνθετος μαϊάνδρος

Ο μαϊάνδρος είναι ιδιαίτερα δημοφιλής ήδη από τη γεωμετρική εποχή και ένα από εκείνα τα γεωμετρικά μοτίβα που συναντούμε συχνά και στα βοτσαλωτά ψηφιδωτά να πλαισιώνει κυκλικές ή ευθύγραμμες παραστάσεις, παρουσιάζοντας μάλιστα διάφορους τύπους. Η μορφή του διαθέτει μεγάλη ποικιλία συνδυασμών και είναι αυτή που τον χαρακτηρίζει. Έτσι μπορεί να αποκαλείται «σπασμένος», απλός ή σύνθετος, μονός ή διπλός ή και τριπλός ακόμη, με σβάστικες που περικλείουν

---

²⁵⁸ Bruneau 1972, σ. 95-99. Η ιδιαιτερότητα των ελληνιστικών ψηφιδωτών έγκειται στο ότι η ταινία χρησιμοποιείται όπως ένα επαναλαμβανόμενο διακοσμητικό μοτίβο στο εσωτερικό της παράστασης. Σχετικά βλ. Bruneau 1972, σ. 47.

²⁵⁹ [Ασκλη]πιάδης Αράδιο[ς] εποίει (ID 2497). Για τον ψηφοθέτη βλ. Künstlerlexikon I (München – Leipzig 2001), σ. 98 στο λ. Asklepiades (III) (G. Bröker). Επίσης, Bruneau 1972, σ. 111-112, 235-239, αρ. 210, εικ. 168-175, πίν. Β, 1-2.

²⁶⁰ Για τα ψηφιδωτά της Αντιόχειας γενικά βλ. D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton 1947. Για την οικία βλ. στον ίδιο, σ. 15-25, πίν. I-Ia, CXLIIa, CXLV-CXLVIII. Πρβλ. Dunbabin 1999, σ. 160-161, σημ. 4, εικ. 164-166.

²⁶¹ Στ. Πελεκανίδης (συνεργασία Ατζακά Π.Ι.), *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος*, Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974 (φωτ. ανατύπωση 1988), σ. 62-63, πίν. 22.

τετράγωνα, επίσης διαφόρων τύπων²⁶². Επιπλέον χαρακτηρίζεται και ως επίπεδος ή προοπτικός ανάλογα με το πώς αποδίδεται. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τα γνωστά μέχρι τις μέρες μας βοτσαλωτά δάπεδα απουσιάζει ο προοπτικός μαϊάνδρος και χρησιμοποιείται μόνο ο επίπεδος. Η απουσία προοπτικής απόδοσης του μαϊάνδρου πιθανώς να οφείλεται στην περιορισμένη ως ένα βαθμό εικονιστική δυνατότητα της φυσικής ψηφίδας εν αντιθέσει με την τεχνητά κομμένη ψηφίδα²⁶³.

Στο ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε ο μαϊάνδρος που περικλείει την κύρια παράσταση του δαπέδου είναι λευκός πάνω σε μαύρο φόντο, επίπεδος και με σύνθετη μορφή: δημιουργείται με αγκυλωτούς σταυρούς που τα σκέλη τους ενώνονται και περικλείουν εναλλάξ τετράγωνα²⁶⁴. Τον ίδιο ακριβώς μαϊάνδρο συναντούμε για πρώτη φορά στο ψηφιδωτό που καλύπτει την αυλή (χώρος h) στην «οικία των Κωμώδων» της Ολύνθου με τη ζωφόρο των ζώων [εικ. 65]. Το δάπεδο χρονολογείται πριν το 348 π.Χ., χρονολογία καταστροφής της πόλης από τον βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Β'²⁶⁵, και μάλιστα θεωρείται από τα πρωιμότερα ψηφιδωτά της Ολύνθου χρονολογημένο στα τέλη του 5^{ου} – αρχή του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²⁶⁶.

Σε ένα άλλο δάπεδο που βρέθηκε σε ναΐσκο στην Βούλα Αττικής, το τμήμα που έχει αποκαλυφθεί απεικονίζει μαϊάνδρο να πλαισιώνει παράσταση με ρόμβους²⁶⁷. Το δάπεδο χρονολογείται στο α' τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁸ [εικ. 66].

Ο μαϊάνδρος του σύνθετου βοτσαλωτού δαπέδου II.1 της Βεργίνας σε ζώνη γύρω από το κεντρικό θέμα συναντάται και σε ένα ακόμα ψηφιδωτό από την Όλυνθο

²⁶² Για τους διάφορους τύπους μαϊάνδρου στα βοτσαλωτά ψηφιδωτά συγκεντρωμένους βλ. Salzmann 1982, σ. 54, 55, σημ. 46. Βλ. επίσης Bruneau 1972, σ. 54-55, όπου αναφέρεται στη Δήλο και η χρήση του μαϊάνδρου στη διακόσμηση τοίχων και λυχναριών. Πρβλ. Daszewski 1985, 45-48, όπου εξετάζεται το μοτίβο στα ψηφιδωτά δάπεδα της Αιγύπτου. Ο μαϊάνδρος αποτέλεσε για πολλούς αντικείμενο μελέτης σε σχέση με τα ψηφιδωτά. Σχετικά βλ. Daszewski 1985, σ. 45 σημ. 123.

²⁶³ Ο προοπτικός μαϊάνδρος χρησιμοποιείται π.χ. στα περισσότερα ψηφιδωτά της Δήλου κατασκευασμένα με τεχνική *opus tessellatum* και *opus vermiculatum* και διαθέτει πολυχρωμία. Βλ. Bruneau 1972, σ. 54 πίν. Στην Αίγυπτο οι πιο σύνθετοι τύποι μαϊάνδρου δεν φαίνεται να εμφανίζονται πριν τον 2^ο αι. μ.Χ. Σχετικά βλ. Daszewski 1985, σ. 45. Για τους διάφορους τύπους προοπτικού μαϊάνδρου βλ. Balmelle 1985, σ. 86-87, πίν. 42a-f.

²⁶⁴ Onadiah 1980, σ. 100-101, όπου λανθασμένα αναφέρεται ότι ο μαϊάνδρος που κοσμεί το δάπεδο της αίθουσας στη Βεργίνα είναι ο αρ. 8 (A19a), δηλαδή απλός διπλός μαϊάνδρος. Balmelle 1985, σ. 80-81, πίν. 38c.

²⁶⁵ Διόδωρος, XVI, 53 κ.ε., Δημοσθένης, IX 26.

²⁶⁶ Robinson 1932, σ. 24, πίν. 4. Robinson 1933, σ. 12, πίν. 8. 17 και VII. Lorenz 1937, σ. 169, αρ. XXI. Robinson 1938, σ. 63 κ.ε., σ. 288, σ. 290, αρ. 11, πίν. 17. 2. Robinson 1946, σ. 334, 344. Robertson 1965, σ. 74, σημ. 10, πίν. 18. 1. Salzmann 1982, σ. 11, σ. 23, σ. 101 αρ. 86, πίν. 12.2.

²⁶⁷ Στην κατασκευή του δαπέδου χρησιμοποιούνται γκρι, μαύρα και λευκά βότσαλα και ορισμένα κόκκινα. Για το δάπεδο βλ. Salzmann 1982, σ. 115 αρ. 132, πίν. 17.1-2.

²⁶⁸ Ο χώρος έδωσε κεραμική του τέλους του 5^{ου} – α' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. και ο Salzmann (Salzmann 1982, σ. 23 σημ. 226-227) σωστά το θεωρεί συγγενές με τα δάπεδα της Ολύνθου ως προς την τοποθέτηση των βοτσαλών (τα βότσαλα είναι πιο αραιά τοποθετημένα) και το λιτό μαϊάνδρο. Ίδιος μαϊάνδρος παριστάνεται σε άλλο πρώιμο δάπεδο (τέλος 5^{ου} - αρχή 4^{ου} αι. π.Χ.). Γι' αυτό βλ. Salzmann 1982, σ. 25 με σημ. 228, σ. 90 αρ. 34, πίν. 17. 3.

που κοσμεί την παστάδα της οικίας A VI 1 με παράσταση Νηρηίδων²⁶⁹ [εικ. 67α-β]. Στο δεύτερο τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (360-350 π.Χ.) ανήκει και το σχεδόν τετράγωνο δάπεδο στην Κόρινθο με κυκλική φυτική παράσταση στο κέντρο και μορφές ζώων στα κενά μεταξύ τετράγωνου και κύκλου, που οριοθετείται με ίδιου τύπου μαϊάνδρο²⁷⁰ [εικ. 68]. Ταυτόσημος είναι επίσης και ο μαϊάνδρος ενός θραύσματος από τη Σικυώνα (β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.)²⁷¹ [εικ. 69]. Τέλος, ο σύνθετος μαϊάνδρος του δωματίου E συναντάται με τη ίδια μορφή και σε βοτσαλωτά δάπεδα του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁷².

Εκτός όμως από τα ψηφιδωτά δάπεδα το μοτίβο του μαϊάνδρου συναντάται και σε άλλες μορφές τέχνης²⁷³. Το πιο κοντινό μορφολογικά και γεωγραφικά παράλληλο για αυτόν τον τύπο μαϊάνδρου το συναντούμε στη χρυσελεφάντινη ασπίδα από τον τάφο του Φιλίππου Β'²⁷⁴ [εικ. 70]. Ο χρυσελεφάντινος μαϊάνδρος της ασπίδας, που καταλαμβάνει μια ζώνη στην περιφέρεια του κύκλου, διαμορφώνεται με σβάστικές που περικλείουν τετράγωνα. Τα τετράγωνα της ασπίδας, όπως επίσης και το φόντο του μαϊάνδρου, καλύπτονται εσωτερικά από λεπτά φύλλα αργύρου και λεπτά διάφανα

²⁶⁹ Robinson 1929, σ. 65, εικ. 13. Robinson 1930, σ. 80 κ.ε., εικ. 203, 205. Robinson 1933, σ. 2 κ.ε., πίν. 2, X B και 11. Lorenz 1937, σ. 169 αρ. XXII. Robinson 1938, σ. 100, σ. 290 αρ. 2, σχ. πίν. 97. Robinson 1946, XII, σ. 365. Donaldson 1965, σ. 85 σημ. 49. Robertson 1965, σ. 74 σημ. 14. Salzmänn 1982, σ. 98-99 αρ. 77, πίν. 18. 1-2. Η χρονολόγηση που προτείνεται από τον Salzmänn προκύπτει από σύγκριση με τα άλλα ψηφιδωτά της Ολύμπου. Γενικώς, ο συγγραφέας πιστεύει ότι υπάρχει περισσότερη προοπτική και βράχυνση από ό,τι στα πρωιμότερα ψηφιδωτά της Ολύμπου, με αποτέλεσμα να θεωρεί το συγκεκριμένο οψιμότερο. Για τη χρονολόγηση βλ. Salzmänn 1982, σ. 25.

²⁷⁰ Shear 1929, σ. 526 κ.ε., εικ. 10. Robinson 1930, σ. 42, σ. 81. Lorenz 1937, σ. 167, αρ. VIII. Robinson 1946, σ. 329. Lehmann 1964, σ. 194, σημ. 21. Robertson 1965, σ. 84. Williams – Fisher 1976, σ. 114 σημ. 12, πίν. 24. Salzmänn 1982, σ. 95 αρ. 64, πίν. 23. 1-2. Για τη χρονολόγηση του δαπέδου βλ. Salzmänn 1982, σ. 26.

²⁷¹ Με βεβαιότητα μπορούμε να χρονολογήσουμε το θραύσμα πριν το 303 π.Χ. Salzmänn 1982, σ. 11, σ. 31, σ. 112 αρ. 121, πίν. 56. 3.

²⁷² Βλ. Salzmänn 1982, σ. 84 αρ. 12-14, πίν. 67-68 (Arpi, β' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.), σ. 122 αρ. 157, πίν. 92. 4 (Γέλα, 3ος αι. π.Χ.), σ. 98, αρ. 74, πίν. 60.1. (Olbia, β' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.), σ. 125 αρ. 169, πίν. 82, 102. 5-6 (Σπάρτη, β' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.), σ. 126 (Supplement) αρ. S.3 (Νέα Πάφος). Για το ψηφιδωτό με την απεικόνιση Σκύλλας στο ελληνιστικό κτήριο που βρέθηκε κάτω από την «οικία του Διονύσου» στη Νέα Πάφος της Κύπρου βλ. επίσης Nicolaou 1983, σ. 219-225. Daszewski-Michaelides 1988, σ. 15-18 και Michaelides 1992, σ. 13, όπου δέχονται από την εύρεση ενός χάλκινου νομίσματος του Πτολεμαίου I Σωτήρα (305-285/4 π.Χ.) πιο πιθανή μια χρονολόγηση στο τέλος του 4^{ου} – αρχή 3^{ου} αι. π.Χ. Ο Salzmänn (Salzmänn 1982, σ. 37-38 με σημ. 313) το θεωρεί οψιμότερο (α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.).

²⁷³ Ovadia 1980, σ. 100-101.

²⁷⁴ Για την ασπίδα από τον τάφο του Φιλίππου Β' βλ. Ανδρόνικος 1977, σ. 23-24. Ανδρόνικος 1984, σ. 131-137, εικ. 91-94. Για την τοιχογραφία που κοσμεί την πρόσοψη του τάφου του Φιλίππου Β' βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2004. Για την επιστημονική συζήτηση για την ταύτιση του νεκρού με τον Φίλιππο Β', βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2004, σ. 8 σημ. 17. Για τη χρονολόγηση του τάφου II και την απόδοση στον Φίλιππο Β', βλ. Ανδρόνικος 1984, σ. 221-224. Πιο πρόσφατα, Δρούγου 2003, σ. 534 και Δρούγου 2005, σ. 25-61, όπου σύμφωνα με τη μελέτη των πήλινων αγγείων του εσωτερικού του τάφου και των εναγισμών ενισχύεται η χρονολόγηση στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Για αντίθετες απόψεις σχετικά με τη χρονολόγηση των βασιλικών τάφων της Βεργίνας βλ. Borza – Palagia 2007, σ. 81-125 και σ. 113-117 (για την ασπίδα).

κομμάτια γυαλιού. Τέλος, στα τετράγωνα που βρίσκονται στον οριζόντιο και κατακόρυφο άξονα της ασπίδας τα τετράγωνα κοσμούνται εσωτερικά με αστέρι από λεπτά φύλλα χρυσού.

Το ίδιο μοτίβο το συναντούμε επίσης να διακοσμεί τοίχους οικιών, όπως για παράδειγμα στην οικία «των ηθοποιών» της Δήλου και σε μια οικία στο Παντικάπαιον²⁷⁵.

Το μαϊάνδρο του βοτσαλωτού δαπέδου Π.1 συναντούμε και στον απουλικό ελικοτό κρατήρα του διαδόχου του Ζωγράφου του Κάτω Κόσμου στο Bochum (330-320 π.Χ.)²⁷⁶. Η ζώνη του μαϊάνδρου πλαισιώνει στην άνω πλευρά την παράσταση γυναικείας φτερωτής μορφής ανάμεσα σε ελικοτά μοτίβα και άνθη, που κοσμεί το λαιμό του αγγείου [εικ. 71].

Τέλος, το μοτίβο συναντάται στην τράπεζα που βρέθηκε σε δωμάτιο της οικίας του Ποσειδώνα στην Πέλλα²⁷⁷ [εικ. 38]. Η τράπεζα διαμέτρου 1,25 μ. είναι κατασκευασμένη από μελανόφαιο σχιστόλιθο και διακοσμημένη στην επιφάνειά της με εγχάρακτους μαϊάνδρους, σπειρομαϊάνδρο και φυτικά κοσμήματα σε ζώνες. Οι τύποι του μαϊάνδρου είναι διαφορετικοί. Έτσι, μαζί με τον τύπο του σύνθετου μαϊάνδρου που περικλείει τετράγωνα και τοποθετείται σε ζώνη τετράγωνης μορφής συναντούμε σε κυκλική ζώνη και το μοτίβο του σύνθετου διπλού μαϊάνδρου που κοσμεί το δάπεδο του δωματίου G του ανακτόρου της Βεργίνας²⁷⁸.

γ. Σπειρομαϊάνδρος

Ο σπειρομαϊάνδρος είναι ένα από τα πιο συχνά διακοσμητικά μοτίβα στα ψηφιδωτά δάπεδα²⁷⁹. Στο ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου E της Βεργίνας ο σπειρομαϊάνδρος είναι κανονικός και φτιαγμένος από λευκά βότσαλα πάνω σε μαύρο φόντο²⁸⁰. Τοποθετείται κυκλικά στη ζώνη γύρω από το μαϊάνδρο και διατηρεί τον ίδιο προσανατολισμό σε όλη του την έκταση. Το μοτίβο αποτελεί τη σχηματική

²⁷⁵ Walter-Καρύδη 1996, σ. 40 εικ. 32 και σ. 52-53 εικ. 41-42. Για τις διακοσμήσεις τοίχων ενδεικτικά βλ. Walter-Καρύδη 1996, σ. 33-55.

²⁷⁶ Bochum S 993. Lohman 1979, σ. 191 A 141.

²⁷⁷ Μακαρόνας 1960, σ. 80, πίν. 65β. Δρούγου 1989, σ. 75-76. Μακαρόνας – Γιούρη 1989, σ. 178.

Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2003, σ. 20 εικ. 19.

²⁷⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 38-40.

²⁷⁹ Για τους διάφορους τύπους σπειρομαϊάνδρου στα βοτσαλωτά ψηφιδωτά βλ. Salzmann 1982, σ. 54 και 55, σημ. 465. Για το σπειρομαϊάνδρο στα ψηφιδωτά της Αιγύπτου βλ. Daszewski 1985, σ. 36-37, σημ. 39. Βλ. επίσης Bruneau 1972, σ. 47-50.

²⁸⁰ Ovadiah 1980, σ. 114, αρ. 18 (B7-8), Salzmann 1982, σ. 54 με σημ. 465. Balmelle 1985, σ. 156, πίν. 101b.

απόδοση του θαλάσσιου κύματος και, όπως παρατηρεί ο Ph. Bruneau²⁸¹, ο ρόλος του είναι πάντα συμπληρωματικός και η θέση του είναι συνήθως σε ζώνες στην περιφέρεια μιας παράστασης.

Από τα δάπεδα της βοτσαλωτής τεχνικής αξίζει να αναφερθεί το ψηφιδωτό που κοσμεί το λουτρό της Κορίνθου, που κατασκευάστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²⁸². Το μέγεθος των βοτσαλών του κυμαίνεται μεταξύ 2 – 2,5 εκ. και τα χρώματά τους είναι το λευκό και το μαύρο. Ορισμένα κόκκινα και καφέ βότσαλα έχουν διασκορπιστεί τυχαία στο μαύρο πεδίο. Το μισό δάπεδο είναι κατεστραμμένο. Από το σωζόμενο τμήμα του γνωρίζουμε ότι το δάπεδο κοσμούσαν με κυκλική σύνθεση εγγεγραμμένη σε τετράγωνο. Στο κέντρο του δαπέδου εικονίζεται ένας τροχός με τέσσερις ακτίνες και τα μεταξύ τους διαστήματα κατασκευάζονται με μαύρα και λευκά βότσαλα εναλλάξ. Γύρω από τον τροχό υπάρχει ταινία με τρίγωνα λευκά και μαύρα· ακολουθεί ταινία με απλό μαιάνδρο. Ο σπειρομαϊάνδρος βρίσκεται στην εξωτερική ταινία του κύκλου. Στα δύο σωζόμενα τριγωνικά τμήματα που απομένουν μεταξύ του εξωτερικού τετραγώνου και του εσωτερικού κύκλου παριστάνονται μορφές κατασκευασμένες με λευκά βότσαλα πάνω σε μαύρο φόντο. Το μωσαϊκό δάπεδο, μολονότι οι μορφές αποδίδονται με απλότητα, χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες, διαθέτει μία καλά εκτελεσμένη γεωμετρική σύνθεση. Μοναδική «παραφωνία» αποτελεί ένα σφάλμα στο σχεδιασμό του σπειρομαϊάνδρου.

Ως μοτίβο που οριοθετεί κυκλική σύνθεση και στη συνέχεια εγγράφεται σε τετράγωνο πεδίο η θέουσα σπείρα απαντά και σε ένα ακόμα δάπεδο από την Κόρινθο των μέσων περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ. (360-350 π.Χ.) με φυτική σύνθεση και ζωικές μορφές²⁸³ (εικ. 68). Ο σπειρομαϊάνδρος συναντάται, επίσης, ως πλαίσιο σε δέκα ψηφιδωτά της Ολύνθου, άλλοτε να οριοθετεί τα ορθογώνια και τετράγωνα πεδία με τις εικονιστικές παραστάσεις στα δωμάτια και τα κατώφλια τους²⁸⁴ και άλλοτε να ορίζει κεντρικές κυκλικές συνθέσεις εγγεγραμμένες σε τετράγωνο, όπως στον ανδρώνα της οικίας A VI 4²⁸⁵ και στον ανδρώνα της οικίας A VI 6²⁸⁶. Το δάπεδο του ανδρώνα της οικίας A VI 4 (δωμάτιο 1, α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.) [εικ. 72 α-β] είναι

²⁸¹ Bruneau 1972, σ. 47-48.

²⁸² Williams – Fisher 1976, σ. 109-115, πίν. 13, 14. Williams 1977, σ. 45-51, πίν. 19. Salzmann 1982, σ. 22, σ. 95 αρ. 63, πίν. 9. Dunbabin 1999, σ. 6.

²⁸³ Βλ. πιο πάνω σ. 67 σημ. 270.

²⁸⁴ Βλ. Salzmann 1982, αρ. 76 (πίν. 16.1), αρ. 77 (πίν. 18), αρ. 78 (πίν. 13), αρ. 84 (πίν. 12.3), αρ. 85 (πίν. 16.4), αρ. 86 (πίν. 12.2), αρ. 87 (πίν. 14.2 και 15.1), αρ. 88 (πίν. 14.1).

²⁸⁵ Salzmann 1982, αρ. 80, πίν. 16. 2.

²⁸⁶ Salzmann 1982, αρ. 81, πίν. 16. 3.

κατασκευασμένο με βότσαλα μεγέθους 1,5 – 2,5 εκ. διαφόρων χρωμάτων, λευκά, μαύρα, κόκκινα, πράσινα και μπλε. Το κέντρο του κυκλικού πεδίου κοσμείται με δεκαεξάκτινο αστέρι, που πλαισιώνεται κυκλικά από σπειρομαϊάνδρο. Ολόκληρη η σύνθεση εγγράφεται σε τετράγωνο πεδίο που ορίζεται από σύνθετο μαϊάνδρο, ενώ τα κενά μεταξύ τετραγώνου και κύκλου κοσμούνται με ανθέμια. Στο ψηφιδωτό μπροστά από την είσοδο στα Β του δωματίου σώζονται αποσπασματικά γρύπες²⁸⁷. Το δεύτερο δάπεδο, σύγχρονο με το προηγούμενο, κατασκευασμένο με ίδιου μεγέθους βότσαλα λευκού και μαύρου χρώματος, βρίσκεται στον ανδρώνα της οικίας Α VI 6 (δωμάτιο j) και κοσμείται με παρόμοια σύνθεση, μόνο που τον κυκλικό χώρο καταλαμβάνει εδώ ένας τροχός και τα κενά μεταξύ τετραγώνου και κύκλου παραμένουν ακόσμητα. Ο σπειρομαϊάνδρος βρίσκεται στην ίδια ακριβώς θέση με το προηγούμενο δάπεδο²⁸⁸.

Στα βοτσαλωτά ψηφιδωτά με διάκοσμο στην Πέλλα²⁸⁹ το μοναδικό παράδειγμα σε κυκλική παράσταση είναι το δάπεδο που κοσμεί τη θόλο που βρίσκεται στην περιοχή του ιερού του Δάρρωνα²⁹⁰ [εικ. 73α-β και εικ. 95α-β]. Το δάπεδο, που εντοπίστηκε στη ΝΔ θόλο του κυκλικού κτηρίου, κοσμείται με ψηφιδωτό κατασκευασμένο από βότσαλα διαφόρων χρωμάτων (λευκά, μαύρα, κόκκινα, καφέ, πορτοκαλί και κίτρινα) διαστάσεων 1 – 1,5 εκ. Το φόντο του δαπέδου αποτελείται από μαύρα βότσαλα, ενώ για τα διακοσμητικά θέματα χρησιμοποιούνται βότσαλα κυρίως λευκού χρώματος, μαύρου για κάποιες λεπτομέρειες, αλλά και καστανέρυθρα και πορτοκαλί βότσαλα. Έτσι, ολόκληρη η σύνθεση θυμίζει την τεχνική της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας, αφού τα ανοιχτόχρωμα διακοσμητικά θέματα τοποθετούνται πάνω στο σκουρόχρωμο πεδίο. Η διακόσμηση του δαπέδου διαμορφώνεται σε τρεις ζώνες. Στον εσωτερικό κυκλικό χώρο παριστάνονται ποικίλα φυτικά κοσμήματα αποδοσμένα με ψηφίδες λευκού, καστανέρυθρου, πορτοκαλί και μαύρου χρώματος. Την κεντρική παράσταση ορίζει ταινία που δημιουργείται από τρεις σειρές λευκών ψηφίδων. Γύρω από αυτήν υπάρχει δεύτερη ζώνη που κοσμείται με θέουσα σπείρα κατασκευασμένη από λευκές ψηφίδες σε μαύρο φόντο. Ακολουθεί

²⁸⁷ Robinson 1932, σ. 19 κ.ε., εικ. 2. Robinson 1933, σ. 7 κ.ε., εικ. 1, πίν. 14Α και έγχρ. πίν. 1. Lorenz 1937, σ. 168 αρ. XVI. Robinson 1938, σ. 103, σ. 290 αρ. 5, πίν. 97. Salzmann 1982, σ. 11, σ. 25, σ. 100, αρ. 80, πίν. 16. 2.

²⁸⁸ Robinson 1932, σ. 20, εικ. 3. Robinson 1933, πίν. 14Β. Lorenz 1937, σ. 168 αρ. XVII. Robinson 1938, σ. 112, σ. 290 αρ. 7, πίν. 97 (σχέδιο). Salzmann 1982, σ. 11, σ. 25, σ. 100, αρ. 81, πίν. 16. 3

²⁸⁹ Salzmann 1982, σ. 104-108, αρ. 94-105, πίν. 29-38. Για το νέο ψηφιδωτό δάπεδο στην περιοχή του καναλιού που αποκαλύφθηκε μετά τον Salzmann 1982 βλ. Μυλωνάς 1984, σ. 39. Catling 1984/5, σ. 44. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 455-469, πίν. 93-94. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987α, σ. 142 σημ. 11. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1995, σ. 106, σ. 108, σ. 111. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, σ. 97.

²⁹⁰ Για το ιερό του Δάρρωνα βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1991, σ. 83 κ.ε. και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, σ. 93 κ.ε. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη- Ακαμάτης 2003, σ. 57-59.

μια ακόμα διακοσμητική ζώνη από την οποία σώζεται ένα μόνο τμήμα της στη νότια πλευρά. Στο σωζόμενο τμήμα απεικονίζονται γρύπας και πάνθηρας που επιτίθενται σε ελάφι. Το επιμέρους αυτό διακοσμητικό τμήμα της παράστασης ορίζεται από μια ταινία με λευκά βότσαλα (στις τρεις του πλευρές, νότια, ανατολικά και δυτικά) και θέουσα σπείρα. Τη ζώνη αυτή στην περιφέρεια του κύκλου θα πρέπει να κοσμούσαν συνολικά τέσσερα διακοσμητικά θέματα. Από τη σύντομη περιγραφή του δαπέδου διαπιστώνεται επομένως η ομοιότητα όχι μόνο ως προς την κύρια φυτική παράσταση, αλλά και η χρήση του σπειρομαϊάνδρου για τη δημιουργία πλαισίου στις παραστάσεις²⁹¹.

Το μοτίβο του σπειρομαϊάνδρου είναι τόσο διαδεδομένο που το συναντά κανείς και σε πολλές άλλες μορφές τέχνης σε όλες τις εποχές. Ο D.M. Robinson θεωρεί ότι το μοτίβο της θέουσας σπείρας εξελίχτηκε από την αρχιτεκτονική της αρχαϊκής περιόδου²⁹². Αντιθέτως, ο A. Ovadiah πιστεύει ότι το μοτίβο κατάγεται από την αγγειογραφία²⁹³. Στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία η θέουσα σπείρα συναντάται σε δευτερεύουσες επιφάνειες ή κοσμεί τις παρυφές ενδυμάτων των διαφόρων μορφών των παραστάσεων²⁹⁴. Συναντάται επίσης στην αγγειογραφία της Κάτω Ιταλίας, όπως για παράδειγμα σε ένα αγγείο που σχετίζεται με τον Ζωγράφο της Γέννησης του Διονύσου, το έργο του οποίου χρονολογείται από το τέλος του 5^{ου} έως το 385 π.Χ.²⁹⁵.

Από τα πολυπληθή παράλληλα του μοτίβου στις άλλες μορφές τέχνης αξίζει να αναφερθούν τρία, ένα από την Πέλλα και δύο από την ίδια τη Βεργίνα. Το πρώτο προέρχεται από το προαναφερθέν τραπέζι από σχιστόλιθο που βρέθηκε σε δωμάτιο της λεγόμενης οικίας του Ποσειδώνα στην Πέλλα, όπου η ζώνη από σπειρομαϊάνδρο πλαισιώνει το τετράγωνο κόσμημα στο κέντρο και το άκρο της περιφέρειας του τραπεζιού²⁹⁶ [εικ. 38]. Το δεύτερο μορφολογικό παράλληλο αποτελεί το μαρμάρινο τραπέζι που βρέθηκε στη Βεργίνα το 1982 τριακόσια περίπου μέτρα ΒΑ του

²⁹¹ Μακαρόνας 1964, σ. 340 κ.ε., εικ. 5, πίν. 398, 399, 404. Daux 1966, σ. 871, εικ. 5. Μακαρόνας 1968, σ. 162-167, πίν. 18. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987α, σ. 137-145, κυρίως σ. 141-142, σ. 145 εικ. 1. Salzmann 1982, σ. 19, 29-30, 108 αρ. 105, πίν. 38.

²⁹² Robinson 1946, σ. 341-342.

²⁹³ Ovadiah 1980, σ. 115-116.

²⁹⁴ Στις υδρίες B41 και B42 του τάφου Β της Στενόμακρης Τούμπας στη Βεργίνα κοσμούν τη ζώνη ανάμεσα στις λαβές που διαχωρίζει τον ώμο από την κοιλιά. Σχετικά βλ. Κυριάκου 2008, σ. 90-91 (B41), 92-93 (B42), σ. 179-180, εικ. 90-96, 254, 255. Τις παρυφές ενδυμάτων κοσμούν, για παράδειγμα, σε έργα του Ζωγράφου του Μελέαγρου (α' ¼ 4^{ου} αι. π.Χ.) Σχετικά βλ., Κλ. Καθάρου, *Το εργαστήριο του Ζωγράφου του Μελέαγρου και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη 2002, Παράρτημα ΙΙΙ, σ. 185-186). Επίσης, στο έργο του Ζωγράφου του Προνόμου, όπως για παράδειγμα την υδρία της Πέλλας, έργο του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. (Αρχ. Μουσ. Πέλλας: αρ. ευρ. 80514). Σχετικά βλ., Drougou 2000, πίν. 31, 38-39. Δρούγου 2004, εικ. 1, 11-18.

²⁹⁵ Trendall – Cambitoglou 1978, πίν. 11,2.

²⁹⁶ Βλ. παραπάνω, σ. 68 σημ. 277.

ανακτόρου και εντός των ορίων της αρχαίας πόλης²⁹⁷. Σε αυτό η θέουσα σπείρα βρίσκεται στο άκρο της περιφέρειας του κύκλου, αρμονικά προσαρμοσμένη στο κυκλικό σχήμα του τραπεζιού [εικ. 74 α].

Μια άλλη μορφή τέχνης που παρουσιάζει ομοιότητες είναι η υφαντική. Από αυτό το είδος προσφέρεται ως παράλληλο το χρυσοπόρφυρο ύφασμα που τύλιγε τα καμένα οστά της νεκρής στη χρυσή λάρνακα του προθάλαμου στον τάφο του Φιλίππου Β²⁹⁸ [εικ. 75]. Ο τόπος εύρεσης του υφάσματος και η ομοιότητα της διακόσμησης, μολονότι η σύνθεση δεν είναι κυκλική, επιβάλλουν τον παραλληλισμό. Στην πραγματικότητα πρόκειται για δύο κομμάτια υφάσματος, ο πλούσιος φυτικός διάκοσμος των οποίων αποδίδεται με νήμα βαμμένο με πορφύρα πάνω σε χρυσό φόντο²⁹⁹. Και τα δύο φύλλα του υφάσματος διαθέτουν ίδιο διάκοσμο και η φυτική σύνθεση ορίζεται και στις τέσσερις πλευρές από σπειρομαϊάνδρο, ενώ στις κατακόρυφες πλευρές πλαισιώνεται και με ακτινωτό κόσμημα. Το ύφασμα από τον προθάλαμο του τάφου Π της Βεργίνας ανήκει στα πρωιμότερα υφάσματα που έχουν διασωθεί. Για τη νεκρή, ωστόσο, του προθαλάμου υπάρχουν δύο πιθανές εκδοχές. Είτε πρόκειται για την τελευταία σύζυγο του Φιλίππου την Κλεοπάτρα είτε για τη Μήδα, μια από τις «βάρβαρες» συζύγους του, που σύμφωνα με τα έθιμά τους ακολουθούσαν τον σύζυγό τους στον τάφο ή θυσιάζονταν επάνω σ' αυτόν³⁰⁰. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο δεν είμαστε σε θέση να ορίσουμε σαφέστερη χρονολόγηση από αυτή του δεύτερου μισού του 4^{ου} προχριστιανικού αιώνα για το ύφασμα του τάφου. Ένα κομμάτι υφάσματος στο Μουσείο Ερμιτάζ από έναν γυναικείο τάφο στην Κριμαία χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ., ενώ τα περισσότερα σωζόμενα υφάσματα είναι οψιμότερα³⁰¹.

Ο συνδυασμός των προαναφερθέντων γεωμετρικών μοτίβων, της ταινίας, του μαϊανδρου και του σπειρομαϊανδρου, είναι ιδιαίτερα συχνός στη διακόσμηση των

²⁹⁷ Για το τραπέζι της Βεργίνας βλ. Δρούγου 1989, 65-78, σ. 387-392, εικ. 1-5.

²⁹⁸ Ανδρόνικος 1977, σ. 66, πίν. 1. Pfrommer 1982, σ. 145. Ανδρόνικος 1984, σ. 78-79, 81, 191-2, εικ. 42, 156-157. Δρούγου 1987, σ. 303-323. Πρβλ. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 155, 157-158.

²⁹⁹ Το μοτίβο της θέουσας σπείρας είναι ιδιαίτερα σύνηθες στην υφαντική τέχνη. Σχετικά βλ. Κυριάκου 2008, σ. 186. Για το υλικό και την κατασκευή του υφάσματος της Βεργίνας βλ. Δρούγου 1987, σ. 305-311 και σ. 304-5, σημ. 3, όπου και η σχετική για την υφαντική τέχνη βιβλιογραφία. Για υφάσματα της σκυθικής τέχνης βλ. Minns 1971, σ. 335-336. Πρβλ. Κυριάκου 2008, σ. 186 σημ. 478.

³⁰⁰ Ανδρόνικος 1984, σ. 231-232. Hammond 1995, σ. 191. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 45. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 164. Για τη γυναίκα του τάφου έχουν γίνει και άλλες υποθέσεις, σχετικά βλ. Borza – Palagia 2007, σ. 85 και 106-107.

³⁰¹ Δρούγου 1987, σ. 311-313. Πρβλ. Minns 1971, σ. 337 εικ. 244. Walter-Καρύδη 1996, σ. 74-75, σημ. 66, εικ. 59-60.

ψηφιδωτών δαπέδων και απαντά τόσο σε ψηφιδωτά κατασκευασμένα με βότσαλα [εικ. 1, 33β, 63β, 67α, 82] όσο και σε δάπεδα που φτιάχνονται με τεχνητά κομμένες ψηφίδες [εικ. 15 α, γ]. Τις περισσότερες φορές μάλιστα τα μοτίβα τοποθετούνται το ένα δίπλα στο άλλο δημιουργώντας για την εκάστοτε παράσταση ένα ευρύ γεωμετρικό πλαίσιο. Διαπιστώνει επομένως κανείς ότι τα γεωμετρικά μοτίβα που μελετήσαμε παραπάνω (ταινία, μαϊάνδρος και σπειρομαϊάνδρος) καταλαμβάνουν δευτερεύουσες θέσεις και χρησιμοποιούνται είτε μεμονωμένα είτε συνδυασμένα, για να πλαισιώσουν τις κύριες παραστάσεις των ψηφιδωτών δαπέδων. Υπάρχουν, ωστόσο, περιπτώσεις ψηφιδωτών, όπου ένα γεωμετρικό μοτίβο χρησιμοποιείται επαναλαμβανόμενο δημιουργώντας την κύρια παράσταση του δαπέδου [εικ. 66]. Τέλος, ο συνδυασμός του μοτίβου της απλής ταινίας με σύνθετο μαϊάνδρο και σπειρομαϊάνδρο απαντά στον κυρίως Ελλαδικό χώρο κατά κύριο λόγο στα βοτσαλωτά ψηφιδωτά του πρώτου μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ., στη συνέχεια, από μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. και εξής, συναντάται σε δάπεδα με τεχνητά κομμένες ψηφίδες, ενώ από τα μέσα του ίδιου αιώνα και έπειτα τα τρία αυτά κοσμήματα χρησιμοποιούνται και στα βοτσαλωτά δάπεδα που βρίσκονται εκτός Ελλάδος³⁰².

---

³⁰² Βλ. Salzmann 1982, αρ. κατ. 37, 63, 64, 77, 78, 80, 81, 84, 86, 88, 130, 131 (βοτσαλωτά δάπεδα Ελλάδος), 94, 146, 147, 169 (δάπεδα Ελλάδος με τεχνητές ψηφίδες) και 12, 13, 14, 74 (βοτσαλωτά δάπεδα εκτός Ελλάδος).

II. Φυτικά κοσμήματα

α. Ρόδακας

Ο ρόδακας³⁰³ είναι ένα διακοσμητικό μοτίβο που εμφανίζεται σε πολλές μορφές τέχνης ήδη από πολύ πρόωμη εποχή, όπως για παράδειγμα σε αγγεία της γεωμετρικής περιόδου, και σε ποικίλους τύπους. Στην τέχνη του βοτσαλωτού ψηφιδωτού ο ρόδακας κοσμεί συνήθως το κέντρο των δαπέδων και αποτελεί την αφετηρία των κεντρόφυγων συνήθως παραστάσεών τους. Συχνά συνδυάζεται και με άλλα κοσμήματα, κυρίως φυτικά, ιδιαίτερα στον 4^ο αι. π.Χ., όπου με βάση αυτό το μοτίβο δημιουργούνται πολύπλοκες και μεγαλύτερες συνθέσεις, οι οποίες και θα κυριαρχήσουν αργότερα στην θεματογραφία της ελληνιστικής περιόδου³⁰⁴.

Το ίδιο θέμα συναντούμε και σε άλλα ψηφιδωτά δάπεδα με φυτική διακόσμηση, όπως για παράδειγμα στη Σικυώνα (β' τρίτο 4^{ου} αι. π.Χ.)³⁰⁵ [εικ. 76]. Ο ρόδακας της Σικυώνας παρουσιάζει εξαιρετική ομοιότητα με τον αντίστοιχο της Βεργίνας: αποτελείται από οχτώ πέταλα και ισάριθμα σέπαλα. Τα πέταλα είναι λεία και λογχοειδή και μια σειρά μαύρων βοτσάλων δηλώνει την κεντρική τους νεύρωση. Τα σέπαλά του είναι πριονωτά, όπως και του δαπέδου του δωματίου Ε. Η διαφορά έγκειται στον πυρήνα του ρόδακα, που εδώ διαμορφώνεται με μαύρα και λιγοστά λευκά βότσαλα και όχι με ολόκληρες σειρές λευκών βοτσάλων. Επιπλέον, στο δάπεδο της Σικυώνας τα σέπαλα του ρόδακα, αν και διατηρούν το ακανθώδες περίγραμμα, δεν έχουν τον πλούτο των νευρώσεων που συναντούμε στη Βεργίνα.

Από τα υπόλοιπα ψηφιδωτά, όπου ο ρόδακας αποτελεί σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη φυτικού διακόσμου, ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί το δάπεδο που βρέθηκε σε χώρο στην ευρύτερη περιοχή του ιερού του Δάρρωνα στην Πέλλα³⁰⁶ [εικ. 77]. Το ψηφιδωτό αποκαλύφθηκε το 1984 με εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στα ανατολικά του κυκλικού περιβόλου με τις τρεις θόλους με σκοπό τον εντοπισμό της βόρειας και δυτικής γραμμής του τετραγώνου. Οι συστηματικές εργασίες περιορίστηκαν στο βόρειο τμήμα του τετραγώνου, στο οποίο ανασκάφηκαν τρεις

³⁰³ Ovadiah 1980, σ. 176-181, αρ. 66. Balmelle 2002, σ. 82-83, πίν. 282 h, όπου όμως αναφέρεται ως τμήμα της κυκλικής σύνθεσης.

³⁰⁴ Ενδεικτικά βλ. Pfrommer 1982, σ. 119 κ.ε.

³⁰⁵ Χρώμα βοτσάλων: λευκό, κόκκινο, κίτρινο, μαύρο. Μέγεθος βοτσάλων: 0,5 – 1,5 εκ. Σχετικά βλ. Amandry 1940/41, σ. 240, εικ. 7. Robertson 1967, σ. 133 κ.ε. πίν. 24. Votsis 1976, σ. 583 κ.ε., εικ. 11, 12. Griffin 1982, σ. 156, εικ. 13-16. Salzmann 1982, σ. 11, 18, 25 κ.ε. και 112 αρ. 118, πίν. 20. Balmelle 2002, σ. 174 πίν. 362 c.

³⁰⁶ Ο χώρος ταυτίστηκε από την ανασκαφέα με εστιατόριο. Σχετικά βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1995, σ. 112-115. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, σ. 97. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2003, σ. 57-59.

συνεχόμενοι χώροι με εισόδους στη νότια πλευρά. Οι δύο πρώτοι χώροι στα δυτικά φέρουν επίσης βοτσαλωτά δάπεδα με ψηφίδες διαφόρων χρωμάτων, άσπρες, μαύρες, κόκκινες και κίτρινες, χωρίς ωστόσο να απεικονίζονται σε αυτά διακοσμητικά θέματα. Το πιο ενδιαφέρον ψηφιδωτό δάπεδο αποκαλύφθηκε στον τρίτο και ανατολικότερο χώρο, από το οποίο σώζεται σχεδόν ακέραιο το ανατολικό του τμήμα, ώστε να μπορούμε να αποκαταστήσουμε ολόκληρη τη διακόσμησή του³⁰⁷.

Το βοτσαλωτό ψηφιδωτό της αίθουσας έχει διαστάσεις 3,66 X 3,80 – 3,90 μ. και είναι διακοσμημένο με φυτικά θέματα. Η φυτική διακόσμηση του δαπέδου αποδίδεται πάνω σε σκοτεινό βάθος κατασκευασμένο από μαύρα βότσαλα διαμέτρου 1 – 1,2 εκ. περίπου και πλαισιώνεται από μια ταινία πλάτους 4,2 εκ. κατασκευασμένη με τέσσερις σειρές λευκών βοτσάλων³⁰⁸.

Στο κέντρο του δαπέδου βρίσκεται ένας μεγάλος ρόδακας που αποτελεί και τον πυρήνα της διακόσμησης. Ο ρόδακας σχηματίζεται από οκτώ λογχόσχημα πέταλα εξωτερικά και οκτώ μικρότερα ωοειδή εσωτερικά με άσπρες και γκριζες ψηφίδες. Τα περιγράμματα και οι νευρώσεις των πετάλων, εξωτερικών και εσωτερικών, καθώς και το περίγραμμα της στεφάνης του ρόδακα δηλώνονται με μαύρες ψηφίδες. Το νοητό σημείο τομής των νευρώσεων στους άξονες Β – Ν και Α – Δ είναι κάθετο και αποτελεί τον πυρήνα της σύνθεσης³⁰⁹.

Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και τα ψηφιδωτά δάπεδα στο κέντρο των οποίων υπάρχει μεν ένας ρόδακας, αλλά το μοτίβο απομονώνεται με κάποιας μορφής πλαίσιο, διακοσμημένο ή απλούστερο. Κατά συνέπεια το μοτίβο δεν αποτελεί τον πυρήνα για την ανάπτυξη του διάκοσμου ολόγυρα. Ωστόσο η παρουσία του πλαισίου δεν αποκλείει το ενδεχόμενο ύπαρξης φυτικών μοτίβων στην περιφέρεια του ρόδακα. Πιο συγκεκριμένα θα λέγαμε ότι στις προαναφερθείσες περιπτώσεις η σύνθεση είναι φυγόκεντρη, δηλαδή η πλούσια φυτική παράσταση έχει ως αφετηρία το κέντρο, ενώ στις ακόλουθες περιπτώσεις ο κεντρικός ρόδακας ανεξαρτητοποιείται από τον υπόλοιπο διάκοσμο.

Τέτοιου είδους παράδειγμα, αλλά με ρόδακα πιο απλής μορφής από αυτόν της Βεργίνας συναντούμε στο αποσπασματικά σωζόμενο βοτσαλωτό δάπεδο από την

³⁰⁷ Σιγανίδου 1984α, σ. 39, εικ. 47-49. Σιγανίδου 1984β, σ. 75-94. Catling 1984/5, σ. 44. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 455-472. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1991, σ. 83 σημ. 3. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1995, σ. 105, 111.

³⁰⁸ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 457.

³⁰⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 457.

περιοχή της αρχαίας πόλης της Σικυώνας (δεύτερο τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ.)³¹⁰ [εικ. 78]. Το κέντρο του ψηφιδωτού καταλαμβάνει οκτάφυλλος ρόδακας με πυρήνα που διαμορφώνεται από σειρές λευκών βοτσάλων και με λεία, σχεδόν τριγωνικά και καμπυλόγραμμα πέταλα. Τα σέπαλα απουσιάζουν εντελώς ενώ τα πέταλα τοποθετούνται πολύ στενά το ένα δίπλα στο άλλο και χωρίς καμία υποδήλωση νευρώσεων. Ο ρόδακας πλαισιώνεται από ζώνη διακοσμημένη με αστράγαλο που τον απομονώνει από τον υπόλοιπο φυτικό διάκοσμο. Μια δεύτερη κυκλική ζώνη κοσμείται με τέσσερα ανθέμια, τέσσερα λουλούδια με λυγισμένα φύλλα και οχτώ κωδονόσχημα άνθη. Ολόκληρη η κυκλική σύνθεση οριοθετείται με σπειρομαϊάνδρο. Η φυτική κυκλική παράσταση εγγράφεται, όπως και στο σύνθετο βοτσαλωτό δάπεδο Π.1 της Βεργίνας, σε τετράγωνο πλαίσιο. Τα κενά που απομένουν μεταξύ τετραγώνου και κύκλου καλύπτουν γυμνές ανδρικές μορφές νεαρής ηλικίας, μαύρου χρώματος, πάνω σε λευκό πεδίο. Η παράσταση του δαπέδου ολοκληρώνεται με ζωφόρο με διάφορα ζώα.

Ρόδακα τοποθετημένο στο κέντρο του δαπέδου και απομονωμένο από την υπόλοιπη διακόσμηση συναντούμε σε τρία ακόμα ψηφιδωτά: ένα στη Σικυώνα, ένα δεύτερο στη Κορίνθου και ένα τρίτο στην Ερέτρια. Στο δάπεδο της Σικυώνας³¹¹ [εικ. 79] η σύνθεση αποτελείται από τρεις ομόκεντρες άνισες κυκλικές ζώνες. Στο κέντρο βρίσκεται δεκαεξάφυλλος ρόδακας με καμπυλόγραμμα φύλλα μέσα σε απλό κυκλικό πλαίσιο. Ακολουθούν άλλες δύο κυκλικές ζώνες, με γρύπες και ελάφια η πρώτη και με κενταύρους η δεύτερη, ενώ και στη συνέχεια εγγράφονται σε τετράγωνο πεδίο. Στα κενά μεταξύ κύκλου και τετραγώνου τοποθετούνται ανθέμια και άνθη λωτού. Στο ψηφιδωτό της Κορίνθου³¹² [εικ. 68] το κέντρο της σύνθεσης καταλαμβάνει εξάφυλλος ρόδακας μέσα σε κυκλικό πεδίο. Σε δεύτερη κυκλική ζώνη που πλαισιώνει την πρώτη και οριοθετείται από σπειρομαϊάνδρο έχουν τοποθετηθεί εναλλάξ ανθέμια και άνθη λωτού. Τέλος, στο δάπεδο της «οικίας των ψηφιδωτών» από την Ερέτρια η ορθογώνια παράσταση που κοσμεί ολόκληρο το δάπεδο αποτελείται από δύο

³¹⁰ Χρώμα βοτσάλων: λευκό, κόκκινο, μαύρο. Μέγεθος βοτσάλων: 0,5 – 1,5 εκ. Σχετικά βλ. Griffin 1982, σ. 155, εικ. 9-11, 14. Salzmann 1982, σ. 11, 25-26, 111 αρ. 116, πίν. 19.1-3, κυρίως πίν. 19.1.

³¹¹ Το δάπεδο κατασκευάζεται με λευκές, μαύρες (σκούρες μπλε) ψηφίδες και κίτρινες στο κέντρο, μήκους 0,5 – 1,5 εκ. Ορλάνδος 1938, σ. 123 εικ. 3. Robertson 1939, σ. 198, πίν. XIIIc. EAA V (Roma 1963), σ. 209, εικ. 294. (D. Levi). Robertson 1965, σ. 83. Donaldson 1965, σ. 84 σημ. 43. Votsis 1976, σ. 582 εικ. 8. Griffin 1982, σ. 155, εικ. 17. Salzmann 1982, σ. 11, 26 και 111-112 αρ. 117, πίν. 22.1.

³¹² Βλ. πιο πάνω, σ. 67 σημ. 270.

επιμέρους τετράγωνους πίνακες³¹³ [εικ. 80]. Στον έναν πίνακα παριστάνεται οκτάφυλλος ρόδακας που αποδίδεται με καμπυλόγραμμα φύλλα. Από την κορυφή κάθε φύλλου ξεκινά ζεύγος ελίκων. Περιμετρικά τοποθετούνται εναλλάξ σχηματοποιημένα ανθέμια και άνθη λωτού.

Ένα πολύ στενό μορφολογικό παράδειγμα για τον ρόδακα του ψηφιδωτού του ανακτόρου συναντούμε στο μαρμάρινο τραπέζι που βρέθηκε στη Βεργίνα το 1982³¹⁴. [εικ. 74α]. Ο ρόδακας στο κέντρο του τραπεζιού διακρίνεται για την ακρίβεια του σχεδίου του, αφού έχει χαραχτεί με διαβήτη. Μάρτυρας αυτού του οργάνου αποτελεί η οπή από τη χρήση του εργαλείου στο κέντρο του. Ως πυρήνας του χρησιμοποιείται εδώ ένας μικρότερος εξάφυλλος ρόδακας με καμπυλόγραμμα φύλλα. Από το μικρό ρόδακα φυτρώνουν δύο ισάριθμες σειρές φύλλων που λειτουργούν ως πέταλα και σέπαλα. Τα πέταλα είναι λογχοειδή και λεία ενώ μια διπλή χαρακτή γραμμή δηλώνει την κεντρική νεύρωση του φύλλου. Αντιθέτως τα σέπαλα του λουλουδιού είναι σχεδόν τριγωνικά, οδοντωτά και πιο πλαστικά, πράγμα που επιτυγχάνεται με την χρήση βαθιών χαράξεων τόσο για την κεντρική νεύρωση του φύλλου όσο και για τις πλαϊνές. Η πλαστικότητα τους ενισχύεται από μικρούς λοβούς στο οδοντωτό τους περίγραμμα [εικ. 74β].

Η ομοιότητα επομένως ανάμεσα στους ρόδακες των δύο έργων είναι ολοφάνερη και αξίζει ιδιαίτερης μνείας. Η μόνη διαφορά έγκειται στον αριθμό των φύλλων (τραπέζι: έξι –ψηφιδωτό: οχτώ) και στον διαφορετικό πυρήνα τους (τραπέζι: μικρότερος ρόδακας – ψηφιδωτό: απλός πυρήνας).

Ομοιότητα στον ρόδακα του ψηφιδωτού δαπέδου, αν και όχι απόλυτη, αλλά και στο συνδυασμό οδοντωτών και λογχόσχημων φύλλων, μπορεί κανείς να αναζητήσει και σε έργα της μεταλλοτεχνίας, κυρίως σε μετάλλινα αγγεία του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ.³¹⁵, όπως για παράδειγμα στην ασημένια οινοχόη από το Δερβένι³¹⁶[εικ. 81].

Από τον 3^ο αι. π.Χ. ήδη, αλλά κυρίως στον 2^ο αιώνα, τα φύλλα γίνονται πιο πλαστικά πάνω στην επιφάνεια του μεταλλινού αγγείου και οι μεταξύ τους σχέσεις χαλαρώνουν. Στον 2^ο προχριστιανικό αιώνα, όπου την πλειοψηφία εικονογραφικών παράλληλων αντλούμε από τους πήλινους ανάγλυφους σκύφους με φυτικό διάκοσμο,

³¹³ Ducrey 1977, σ. 626, εικ. 268. Ducrey – Metzger 1979α, σ. 7 κ.ε., Ducrey – Metzger 1979β, σ. 39-40. Salzmann 1982, σ. 12, 27, 90 αρ. 36, πίν. 27.2. Ducrey – Metzger – Reber 1993, σ. 85-86. Balmelle 2002, σ. 80, πίν. 280b.

³¹⁴ Βλ. πιο πάνω, σ. 71-72 σημ. 297. Κυρίως, Δρούγου 1989, σ. 71-72.

³¹⁵ Σχετικά βλ. Δρούγου 1989, σ. 73 σημ. 19-21.

³¹⁶ Π.Γ. Θέμελης – Γ.Π. Τουράτσογλου, *Οι Τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, σ. 68-69, αρ. Β14, πίν. 10, 71.

υπάρχει μεγάλη ποικιλία στον σχεδιασμό των φυτικών κοσμημάτων. Κυριαρχεί η πλαστικότητα και η φυσιοκρατική απόδοση μαζί με χαλαρότητα στη σύνθεση τους³¹⁷.

β. Σπείρες με έλικες και άνθη

Το μοτίβο της βλαστόσπειρας υπήρξε ένα από τα συνηθέστερα διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιήθηκαν στην αρχαία ελληνική τέχνη. Η μελέτη αυτού του μοτίβου και η εξέλιξη της απεικόνισής του αποτελεί σημαντικό χρονολογικό στοιχείο και για το λόγο αυτό έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο έρευνας πολλών μελετητών³¹⁸.

Η σπειροειδής διακόσμηση αποτελεί ένα στοιχείο για δημιουργική απεικόνιση, με αποτέλεσμα να υφίσταται διαρκώς στην τέχνη. Η εικονογραφία της ποικίλει ανάμεσα σε κομψά και κυματοειδή στελέχη και σε σκληρές έλικες που εμπλουτίζονται με μορφές ανθρώπων, ζώων, πουλιών και συνοδεύονται από άφθονα φυτικά μοτίβα. Η απεικόνιση κυμαίνεται ανάμεσα σε τρισδιάστατες και φυσιοκρατικές αποδόσεις και σε στυλιζαρισμένα, μερικές φορές αρκετά ανέκφραστη, και επίπεδη σχεδίαση.

Το κυματοειδές στέλεχος με έλικες που διακλαδώνονται εξελίχθηκε βαθμιαία και πρόγονοί του ήταν οι σπείρες των φυτών που απεικονίζονταν σε αγγεία του Ανατολίζοντος ρυθμού και στο ρεπερτόριο της υφαντικής τέχνης³¹⁹. Πλούσιες φυτικές συνθέσεις συναντούμε επίσης στην αττική ερυθρόμορφη αγγειογραφία του τέλους του 5^{ου} και των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ.³²⁰. Μεγάλη άνθηση των φυτικών συνθέσεων παρατηρείται και στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία της Κάτω Ιταλίας με ποικίλα και πρωτότυπα φυτικά κοσμήματα³²¹.

Στην τέχνη του βοτσαλωτού ψηφιδωτού το μοτίβο της σπείρας κοσμημένο με διάφορα φύλλα, άνθη και έλικες συναντάται με δύο διαφορετικές μορφές. Η πρώτη αφορά συνθέσεις που έχουν παραπληρωματικό ρόλο, τις συναντούμε δηλαδή να πλαισιώνουν τις κύριες παραστάσεις ενός ψηφιδωτού δαπέδου. Τέτοιες περιπτώσεις

³¹⁷ Δρούγου 1989, 73-74, σημ. 23. Για τα φυτικά κοσμήματα σε ανάγλυφους σκύφους βλ. I.M. Ακαμάτης, *Πήλινες Μήτρες Αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής*, Αθήνα 1993, σ. 28-119, 160-167, 170-189.

³¹⁸ Ενδεικτικά βλ. Möbius 1968. Jacobssthal 1927.

³¹⁹ Valeva 2006, σ. 452, σημ. 5.

³²⁰ Drougou 2000, σ. 147-216, κυρίως 160-165, όπου αναλύεται ο φυτικός διάκοσμος της υδρίας της Πέλλας. Βλ. επίσης Κυριάκου 2008, σ. 183-184, σημ. 465, όπου γίνεται λόγος για τα φυτικά κοσμήματα και τη σχέση τους με το έργο του Πανσία με αφορμή τις πολύχρωμες υδρίες του τάφου Β της Στενόμακρης Τούμπας στη Βεργίνα. Γενικά για την εποχή βλ. Jacobssthal 1927, σ. 60, 130 κ.ε.

³²¹ Ενδεικτικά μόνο βλ. Trendall 1996. Σχέση ανάμεσα σε ειδικούς τύπους σπείρας που λέγεται «κέντημα», «εργόχειρο», «embroidery pattern» και την απουλική αγγειογραφία έχει σημειωθεί και από τον Onadiah 1980, σ. 174.

απαντούν σε δύο ψηφιδωτά της Ολύνθου, στο «ψηφιδωτό του Βελλεροφόντη» που βρίσκεται στον Ανδρώνα (χώρο b) της οικίας A VI 3³²² [εικ. 82α-β] και στο ψηφιδωτό, στο οποίο παριστάνεται η παράδοση του δεύτερου οπλισμού του Αχιλλέα από το χώρο g της Οικίας της Αγαθής Τύχης³²³ [εικ. 63]. Το συναντούμε επίσης σε τρία ψηφιδωτά από την οικία της Αρπαγής της Ελένης στην Πέλλα, στην κοσμοφόρο που πλαισιώνει την παράσταση με το κυνήγι του ελαφιού³²⁴ [εικ. 83α-ε] και στο κατώφλι που κοσμεί το δωμάτιο με την παράσταση της αρπαγής της Ελένης³²⁵ [εικ. 84]. Το τρίτο δάπεδο από την οικία της Αρπαγής της Ελένης σώζεται αποσπασματικά και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την ακριβή μορφή της σύνθεσης του³²⁶. Από αυτό σώζεται μόνο η ΒΑ γωνία του και τμήμα του σπειρομαϊάνδρου και της κοσμοφόρου, καθώς επίσης και σπαράγματα από το άνθινο κόσμημα της γωνίας, μεταξύ του τετραγώνου και του εσωτερικού κύκλου της παράστασης. Η σύνθεση θυμίζει το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε της Βεργίνας, με τη μορφή του κύκλου που εγγράφεται σε τετράγωνο, αλλά από τα ελάχιστα λείψανα του φυτικού κοσμήματος που βρίσκονται στο εσωτερικό του κύκλου, δεν είμαστε βέβαιοι αν αυτό κάλυπτε όλη την επιφάνειά του ή αν αποτελούσε κυκλική κοσμοφόρο όμοια με αυτή του ψηφιδωτού του Βελλεροφόντη της Ολύνθου. Στο δάπεδο με το κυνήγι του λιονταριού της οικίας του Διονύσου στην Πέλλα συναντούμε, επίσης, την κοσμοφόρο

---

³²² Robinson 1932, σ. 17 κ.ε., πίν. 1. 2. Robinson 1933, σ. 4 κ.ε., πιν. I, III, 12, 13 A. Lorenz 1937, σ. 167, αρ. XIII, XIV, πίν. 45.1. Robinson 1938, σ. 101 κ.ε., 290 αρ. 3, πίν. 97. Robinson 1946, σ. 339. Andronicos 1964α, σ. 289, πίν. I. 1. Donaldson 1965, σ. 84 σημ. 46. Robertson 1965, σ. 74 σημ. 13. Salzmann 1982, σ. 18, 23, 99 αρ. 78, πίν. 13.

³²³ Βλ. πιο πάνω, σ. 64 σημ. 257.

³²⁴ Hood 1961/62, σ. 17 εικ. 18. Μακαρόνας 1961/62, σ. 211 κ.ε., εικ. 2, πίν. 244-247. Daux 1962, σ. 809 εικ. 24, πίν. 27, 28. Vanderpool 1962, σ. 390 πίν.109. Andronicos 1964α, σ. 296, πίν. 7. Moreno 1964/65, σ. 66 κ.ε., εικ. 50, 51. Donaldson 1965, σ. 86 κ.ε. Robertson 1965, σ. 81 κ.ε., σημ. 51. Μακαρόνας 1968, σ. 163 κ.ε., πίν. 13, 14. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Δ', Αθήνα 1973, σ. 269. Ανδρόνικος 1974, σ. 256, εικ. 3. Salzmann 1982, σ. 12, 19, 28 κ.ε., 107 αρ. 103. Μακαρόνας-Γιούρη 1989, σ. 127-130, 165-166, πίν. 18-22.

³²⁵ Για το κατώφλι βλ. Salzmann 1982, σ. 19, 28, 107 αρ. 102, πίν. 37. 4. Για το ψηφιδωτό με την παράσταση της αρπαγής της Ελένης βλ. Salzmann 1982, σ. 12, 29, 106-107 αρ. 101, πίν. 35. 1-2 και Μακαρόνας-Γιούρη 1989, σ. 124-127, σ. 164, σ. 174, πιν. 14-17.

³²⁶ Μακαρόνας 1961/62, σ. 211, πίν. 239α. Salzmann 1982, σ. 12, 19, 106 αρ. 100, πίν. 37.3. Μακαρόνας-Γιούρη 1989, σ. 132, εικ. 137.

με το σπειροειδές μοτίβο να οριοθετεί την παράσταση³²⁷ [εικ. 85α-β]. Την ίδια θέση έχουν και οι κοσμοφόροι δύο δαπέδων της Ρόδου³²⁸ [εικ. 86 και εικ. 87].

Από εικονογραφική άποψη οι κοσμοφόροι της Ολύνθου αποτελούν τα πρωιμότερα δείγματα σπείρας στα ψηφιδωτά δάπεδα της βοτσαλωτής τεχνικής³²⁹. Σύγκριση είναι δυνατόν να γίνει ανάμεσα στο σπειροειδές μοτίβο των ψηφιδωτών της Ολύνθου και της σίμης του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (περίπου 370 π.Χ.)³³⁰ [εικ. 88]. Σε κάθε περίπτωση από ένα κεντρικό φύλλο άκανθας φύονται βλαστοί που ελίσσονται με συνεχόμενη κίνηση προς δύο αντιθετικές κατευθύνσεις. Η ροή της σπείρας διακόπτεται ανά διαστήματα από έλικες και φύλλα άκανθας, ενώ στο κέντρο τους φυτρώνει επίμηκες μπουμπούκι³³¹. Όμοια απόδοση του μοτίβου συναντούμε και στην απουλική αγγειογραφία. Ο Ζωγράφος της Ιλίου Πέρσεως και οι σύγχρονοί του σχεδίασαν τον τύπο του μοτίβου της σπείρας ανάμεσα στο 380 και το 370 π.Χ.³³². Ο ελικοτός κρατήρας του Ζωγράφου της Ιλίου Πέρσεως στο Museum of Fine Arts στη Βοστώνη μάς παρέχει πιθανόν την πρωιμότερη σπειροειδή ταινία που αποδίδεται σε προοπτική, συμπεριλαμβανομένης και της ελικοειδούς διακόσμησης στο λαιμό του αγγείου³³³. Ο λαιμός του αγγείου κοσμείται με γυναικεία κεφαλή που προβάλλει μέσα από φύλλα άκανθας και εκατέρωθεν φυτρώνουν βλαστοί που απολήγουν σε ταινιωτή έλικα, κληματίδα, οδοντωτό φύλλο και καμπανόσχημο άνθος [εικ. 89]. Είναι επομένως εμφανής η ομοιότητα στην απόδοση της σπείρας των παραπάνω έργων με τα δύο ψηφιδωτά της Ολύνθου.

³²⁷ Daux 1958, σ. 764, εικ. 16. Vanderpool 1958, σ. 324 κ.ε., πίν. 85 εικ. 3. Daux 1959, σ. 705, εικ. 23. Μακαρόνας 1960, σ. 74 κ.ε., πίν. 43-46. σ. 366-367. Andronicos 1964α, σ. 295 κ.ε., πίν. 6.7 Lehmann 1964, σ. 193 εικ. 10. Moreno 1964/65, σ. 59 κ.ε., εικ. 43-45. Donaldson 1965, σ. 86 κ.ε., Petsas 1965, σ. 46-47, εικ. 3, 4, 15-17. Robertson 1965, σ. 80 κ.ε., σημ. 44. Ανδρόνικος 1974, 20 κ.ε., εικ. 7-9. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. IV, Αθήνα 1973, σ. 18. κ.ε. Salzman 1982, σ. 12, 19, 25 κ.ε. 105-106 αρ. 98, πίν. 30-31. Μακαρόνας-Γιούρη 1989, σ. 137-139, εικ. 140, πίν. 25.

³²⁸ Salzman 1982, σ. 11, 19κ.ε., 32, 110 αρ. 112, πίν. 47 και σ. 113, αρ. 114, πίν. 45, 46.1, με την προγενέστερη βιβλιογραφία για το καθένα.

³²⁹ Το «ψηφιδωτό του Βελλεροφόντη» χρονολογείται από τον Salzman (Salzman 1982, σ. 17-18 και σ. 23) στο 380-370 π.Χ., ο οποίος επίσης αναφέρει τις γνώμες του Robinson (Robinson 1933, σ. 4 κ.ε. - τέλη 5^{ου} αιώνα π.Χ.) και του Oberleitner (πρόκειται για αδημοσίευτη διδ. διατριβή του 1955 για τα βοτσαλωτά ψηφιδωτά, που δεν είχα τη δυνατότητα να συμβουλευτώ) που το χρονολογεί περίπου στο 400 π.Χ. Το δάπεδο με την παράσταση του Αχιλλέα χρονολογήθηκε από τον Robinson (Robinson 1946, σ. 341 κ.ε.) στον 5^ο αι. π.Χ., ενώ ο Salzman (Salzman 1982, σ. 18, 25) το χρονολογεί στο 370-360 π.Χ. Πράγματι στο δάπεδο με την παράσταση του Αχιλλέα η απόδοση της σπείρας έχει περισσότερη ορμή και ζωντάνια, έχει επίσης εμπλουτιστεί με ένα ακόμα άνθος και η συνεχόμενη ροή της δημιουργεί ένα πιο πλαστικό αποτέλεσμα. Παρ' όλα αυτά η απόδοση παραμένει συμβατική. Η χρονική απόσταση των δύο ψηφιδωτών δεν πρέπει να είναι μεγάλη.

³³⁰ Roux 1961, σ. 104 κ.ε. Gruben 2000, σ. 150-152.

³³¹ Salzman 1982, σ. 18. Valeva 2006, σ. 454, 459.

³³² Trendall-Cambitoglou 1978, π.χ. αρ.8/5, 11, σ. 193-194, πίν. 61.3. Pfrommer 1982, σ. 127.

³³³ Αρ. ευρετ. 1970.235: C.C. Vermeule, III, Greek Vases for Boston: Attic Geometric to Sicilian Hellenistic, *The Burlington Magazine* 115 (1973), σ. 118, εικ. 75. Trendall-Cambitoglou 1978 σ. 194, αρ. 8/11, πίν. 61.3. Trendall 1996, εικ. 141.

Στις κοσμοφόρους των ψηφιδωτών δαπέδων της Πέλλας συναντούμε την τρισδιάστατη και φυσιοκρατική απόδοση του μοτίβου, με αποκορύφωμα αυτήν που πλαισιώνει την παράσταση με το κυνήγι της ελάφου³³⁴ [εικ. 83]. Το σχέδιο χαρακτηρίζεται από αρμονία και συμμετρία. Η κίνηση του σπειροειδούς μοτίβου διαθέτει ρυθμό και δύναμη. Ολόκληρη η σύνθεση αποδίδεται με ανοιχτόχρωμα στοιχεία πάνω σε σκούρο φόντο. Η σύνθεση διακρίνεται για την πολυχρωμία της, καθώς εκτός από τα τέσσερα βασικά χρώματα, λευκό, μαύρο, κόκκινο, κίτρινο και συμπληρωματικά το γκριζό, χρησιμοποιούνται και ενδιάμεσες αποχρώσεις. Το διακοσμητικό της θέμα επαναλαμβάνεται δύο φορές με ζεύγη βλαστών που φύονται μέσα από φύλλα άκανθας από τη ΒΑ και ΝΔ γωνία του δαπέδου. Από εκεί ελίσσονται προς δύο αντιθετικές κατευθύνσεις και απολήγουν σε ημιανθέμια στη ΒΔ και ΝΑ γωνία. Από τους βλαστούς φύονται έλικες, φύλλα και πολύχρωμα άνθη πάνω σε λεπτούς μίσχους.

Στο σωζόμενο τμήμα της κοσμοφόρου που κοσμεί το κατώφλι του δωματίου με την παράσταση της αρπαγής της Ελένης³³⁵ [εικ. 84] διακρίνεται στο κέντρο του πεδίου ένα φύλλο άκανθας. Αυτό πλαισιώνεται εκατέρωθεν από βλαστούς που απολήγουν σε ημιανθέμια με φύλλα που κάμπτονται προς τα μέσα και εσωκλείουν ένα καμπανόσχημο άνθος. Αριστερά και δεξιά του κεντρικού κοσμήματος διακρίνονται μίσχοι που περιελίσσονται και απολήγουν σε διάφορα άνθη. Σε κάθε βλαστό υπάρχει μεγάλη ποικιλία λουλουδιών χωρίς να ακολουθείται κάποιος κανόνας στην τοποθέτησή τους.

Στο άνθινο δάπεδο της ίδιας οικίας³³⁶ η κοσμοφόρος αποτελεί μια παραλλαγή της κοσμοφόρου του ψηφιδωτού της αρπαγής της Ελένης. Από τη ΒΑ γωνία εκφύονται μέσα από φύλλα άκανθας δύο βλαστοί που ελίσσονται προς αντιθετικές κατευθύνσεις και πλουτίζονται με έλικες, ακανθώδη φύλλα και λουλούδια. Τα ακανθώδη φύλλα είναι λευκά στολισμένα με κόκκινο χρώμα. Τα κρινόσχημα άνθη είναι επίσης λευκά με κόκκινο ή κίτρινο πυρήνα, ενώ άλλα μικρότερα άνθη αποδίδονται με κόκκινο ή κίτρινο χρώμα.

Στην κοσμοφόρο που πλαισιώνει την παράσταση με το κυνήγι του λιονταριού στην οικία του Διονύσου³³⁷ στην Πέλλα [εικ. 85] η σύνθεση διαφέρει από τις προαναφερθείσες. Εδώ εικονίζονται φύλλα άκανθας σε κάθε γωνία του δαπέδου. Από

³³⁴ Βλ. πιο πάνω, σ. 79 σημ. 324.

³³⁵ Βλ. πιο πάνω, σ. 79 σημ. 325.

³³⁶ Βλ. πιο πάνω, σ. 79 σημ. 326.

³³⁷ Βλ. πιο πάνω, σ. 80 σημ. 327.

το κάθε φύλλο εκφύεται ζεύγος με ελισσόμενους βλαστούς που κινούνται προς το μέσο της κάθε πλευράς. Από τους καυλούς φύονται προοπτικές έλικες, φωτοσκιασμένες με γκριζό και ανοιχτό καφέ χρώμα και διάφορα λουλούδια ποικιλμένα με κόκκινο και κίτρινο χρώμα.

Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Πέλλας απασχόλησαν διάφορους μελετητές, οι οποίοι προσπάθησαν να τα χρονολογήσουν με τεχνοτροπικά κυρίως κριτήρια. Υποστηρίχθηκε λοιπόν ότι τα δάπεδα των δύο οικιών του ανασκαφικού τομέα Ι, δηλαδή η οικία του Διονύσου στο τετράγωνο 1 και η οικία της Αρπαγής της Ελένης στο τετράγωνο 5, κατασκευάστηκαν σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους, με τα δάπεδα του τετραγώνου 1 να προηγούνται (τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.) από τα δάπεδα του τετραγώνου 5 (πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.)³³⁸. Άλλοι θεώρησαν πιο πιθανή μια χρονολόγηση όλων ανεξαιρέτως των προαναφερθέντων ψηφιδωτών γύρω στο 300 π.Χ.³³⁹. Τα ανασκαφικά δεδομένα των οικιών τείνουν προς μια χρονολόγηση γύρω στο 320 π.Χ.³⁴⁰, ενώ η σχετική μελέτη του υποστρώματος των μωσαϊκών, που πραγματοποιήθηκε με αφορμή την αποκόλληση και στερέωση τους, μας παρέχει ως *terminus post quem* το 325 π.Χ. και συνεπώς ως πιθανή χρονολογία κατασκευής τους το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁴¹. Με βάση ιστορικά στοιχεία προτάθηκε ακόμα ότι τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Κάσσανδρου αποτελούν το χρονολογικό πλαίσιο για την οικοδομική δραστηριότητα ολόκληρου του ανασκαφικού τομέα Ι³⁴². Μια χρονολόγηση των ψηφιδωτών στο τέλος του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. (340-320 π.Χ.) προτάθηκε επίσης βάσει στυλιστικών κριτηρίων³⁴³.

Από τεχνοτροπική άποψη εκείνο που χαρακτηρίζει τα δάπεδα της Πέλλας είναι ο πλούτος των κοσμημάτων, η απόδοση της τρίτης διάστασης στις έλικες και η φυσιοκρατική απόδοση των άνθεων.

Γενικώς, μπορούμε να πούμε ότι στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. η απόδοση της σπείρας αποκτά ένα ρεαλισμό. Το πεδίο γεμίζει σχεδόν παντού από σπείρες, φύλλα άκανθας, έλικες και ένα μεγάλο αριθμό πραγματικών και φανταστικών

³³⁸ Petsas 1964, σ. 83. Petsas 1965. Πρβλ. Robertson 1975, σ. 487 και Andrae 2003, σ. 19-21, 24.

³³⁹ Μακαρόνας 1960, σ. 72-83. Μακαρόνας 1961/62, σ. 213. Πρβλ. Andronicos 1964a, σ. 293.

³⁴⁰ Μακαρόνας 1968, σ. 162-167.

³⁴¹ Τουράτσογλου 1975, σ. 165-184.

³⁴² Τουράτσογλου 1975, σ. 181. Μακαρόνας – Γιούρη 1989, σ. 168. Πρβλ. Robertson 1965, σ. 89 και Καλτσάς 1985, σ. 80, ο οποίος στη σχετική μελέτη για τις κεραμώσεις της Μακεδονίας αναφερόμενος στη σίμη τύπου Σ IV β της Πέλλας αποδέχεται την χρονολόγηση των ψηφιδωτών μετά το 325 π.Χ.

³⁴³ Salzmann 1982, σ. 11, 18 κ.ε., 23.

λουλουδιών. Η διακόσμηση αποκτά βάθος. Παρατηρείται τρισδιάστατη απεικόνιση των μοτίβων και αύξηση των περιελισσόμενων ελίκων. Για παράδειγμα στη θόλο της Επιδαύρου, κατασκευασμένη στο διάστημα 360-320 π.Χ.³⁴⁴, οι έντονα διαμορφωμένες έλικες που κοσμούν τη σίμη ζωντανεύουν με καμπύλα και ακανθώδη φύλλα, ημιανθέμια και διάφορα είδη άνθων. Στην απουλική αγγειογραφία συναντούμε την ακμή του μοτίβου στα έργα του Ζωγράφου της Φιάλης με τη Μακριά Λαβή³⁴⁵, όπως για παράδειγμα στο λαιμό ενός ελικωτού κρατήρα στο Μόναχο³⁴⁶ [εικ. 90] (340-330 π.Χ.). Το μοτίβο συναντάται επίσης στο έργο του Ζωγράφου του Γανυμήδη, όπου προοπτικές έλικες και άνθη απλώνονται στην επιφάνεια του λαιμού των αγγείων του [εικ. 91] (330-320 π.Χ.)³⁴⁷. Επιπλέον, φανερός είναι ο τρισδιάστατος χαρακτήρας των παραστάσεων που επιτυγχάνεται με έναν ιδιαίτερο πλούτο χρωμάτων. Παρόμοια μορφή του μοτίβου συναντούμε και σε υστεροαπουλικά αγγεία, όπως στον κρατήρα ενός Ακόλουθου του Ζωγράφου του Κάτω Κόσμου (320-310 π.Χ.) και στον κρατήρα της ομάδας «Gerolimini» (320-310 π.Χ.)³⁴⁸ [εικ 71 και εικ. 92].

Στις αντίστοιχες κοσμοφόρους των δαπέδων της Ρόδου³⁴⁹ [εικ. 86-87] συναντούμε το σπειροειδές μοτίβο να κινείται με ελιγμούς ακολουθώντας μια αέναη πορεία χωρίς να εντοπίζεται το σημείο εκκίνησης του. Ο βλαστός διακοσμείται με φύλλα άκανθας και ποικίλα λουλούδια πάνω σε λεπτούς περιελισσόμενους μίσχους. Το σπειροειδές μοτίβο παρά την ποικιλία των ανθέων δεν παρουσιάζει συμμετρική οργάνωση. Η επιλογή της θέσης των λουλουδιών σε διάφορα σημεία της σπείρας δεν επαναλαμβάνεται με αυστηρότητα και τα άνθη δεν υπακούουν σε απόλυτα ακριβείς κανόνες οργάνωσης. Φαίνεται να δίνεται περισσότερη έμφαση στη συνεχόμενη κίνηση της σπείρας. Ο πλούτος των ελίκων και των διαφόρων φυλλαρίων των δαπέδων της Πέλλας δεν υφίσταται. Τα λουλούδια τοποθετούνται πιο αραιά πάνω στον καυλό και οι μεταξύ τους σχέσεις έχουν πια χαλαρώσει.

³⁴⁴Roux 1961, σ. 131 κ.ε., 253 κ.ε. Bauer 1973, σ. 87 κ.ε. και σ. 106 κ.ε. Salzmann 1982, σ. 17 με σημ. 166, όπου δέχεται μια χρονολόγηση γύρω στο 330 π.Χ. F. Seiler, *Die griechische Tholos*, Mainz am Rhein 1986, σ. 72-89. Gruben 2000, σ. 152-157, κυρίως σ. 156 εικ. 131.

³⁴⁵Trendall 1989, σ. 94: Patera Painter. Η μετάφραση του όρου *Patera* από το αντίστοιχο μεταφρασμένο στα ελληνικά έργο. Σχετικά βλ. Trendall 1996, σ. 107 σημείωση και σ. 108 για τα φυτικά μοτίβα.

³⁴⁶München Lenbachhaus L 351. Lohman 1979, σ. 226 A 433 πίν. 30.1.

³⁴⁷Basel S 24 και S 25 (Schmidt-Trendall-Cambitoglou 1976, σ. 4-6, 10 κ.ε., πίν. 2b, 3, 4b, 5, 6).

³⁴⁸Bochum S 993 (Lohman 1979, σ. 191 A 141) και München 3298 (Lohman 1979, σ. 225 κ.ε. A 430).

³⁴⁹Βλ. πιο πάνω, σ. 80 σημ. 328.

Η δεύτερη μορφή της σπείρας αφορά σε εκείνα τα ψηφιδωτά, όπου η φυτική σύνθεση αποτελεί την κύρια παράσταση του δαπέδου. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσεται και η φυτική σύνθεση του δωματίου Ε της Βεργίνας. Παρόμοιας μορφής συνθέσεις αποτελούν ένα δάπεδο από τη Σικυώνα και δύο από την Πέλλα. Το ψηφιδωτό δάπεδο από την αρχαία πόλη της Σικυώνας³⁵⁰ [εικ. 76] παρουσιάζει την ίδια σύλληψη με το δάπεδο του ανακτόρου με ζεύγη βλαστών που περιπλέκονται, δημιουργούν έλικες και απολήγουν σε φύλλα με λυγισμένα πέταλα, ενώ πάνω σε μικρότερους μίσχους φυτρώνουν διάφορα είδη λουλουδιών που αποδίδονται με ρεαλισμό. Τα μοτίβα επαναλαμβάνονται συστηματικά δημιουργώντας ένα αρμονικό αποτέλεσμα. Το σχέδιο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αριστοτεχνικό, επιδέξιο και εμπνευσμένο. Παρόμοια σύνθεση με αυτή του δαπέδου της Σικυώνας παρατηρείται στην Κατωιταλιωτική αγγειογραφία και πιο συγκεκριμένα στο έργο του Ζωγράφου του Λυκούργου και του κύκλου του (360-340 π.Χ.), όπου η επιφάνεια των αγγείων καλύπτεται με ζωηρές έλικες, άνθη που φυτρώνουν μεταξύ των ελίκων και μια ποικιλία από μίσχους, μπουμπούκια και λουλούδια³⁵¹. Επίσης, ομοιότητες υπάρχουν και με τη σίμη στο «Μητρώον» της Ολυμπίας³⁵², αλλά και ανάμεσα στο μπουμπούκι του ψηφιδωτού με το αντίστοιχο άνθος από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο στη σίμη του ναού της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (340 π.Χ.)³⁵³ [εικ. 93]. Τα παραπάνω στοιχεία ενισχύουν τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού της Σικυώνας γύρω στο 340 π.Χ.

Στο ψηφιδωτό δάπεδο του εστιατορίου της Πέλλας με αφετηρία τον ρόδακα στο κέντρο αναπτύσσεται ολόγυρα πλούσιος φυτικός διάκοσμος, όμοιος με αυτόν του δαπέδου Ε του ανακτόρου³⁵⁴ [εικ. 77]. Πιο αναλυτικά, ανάμεσα στα πέταλα του ρόδακα παρεμβάλλονται φύλλα άκανθας μέσα από τα οποία εκφύονται οκτώ ζεύγη ελισσόμενων βλαστών. Τέσσερα εκτείνονται προς τις γωνίες του δαπέδου και τέσσερα προς τις πλευρές του. Τα φύλλα της άκανθας αποδίδονται με άσπρα βότσαλα, ενώ το περίγραμμά τους και οι νευρώσεις τους με μαύρα. Κάθε βλαστός

³⁵⁰ Βλ. πιο πάνω, σ. 74 σημ. 305. Πρβλ. επίσης τη σύνθεση του αποσπασματικά σωζόμενου δαπέδου της Σικυώνας που προαναφέρθηκε (βλ. πιο πάνω, σ. 75-76 σημ. 310) με αφορμή το μοτίβο του ρόδακα. Η φυτική σύνθεση εμπλουτίζεται με ανθρώπινες και ζωικές μορφές. Ιδιαίτερη ομοιότητα με δάπεδο της Βεργίνας παρατηρείται στα επιμέρους μοτίβα του, κυρίως στα λουλούδια με τα λογχοειδή φύλλα που γέρνουν έντονα προς τα κάτω.

³⁵¹ Trendall-Cambitoglou 1978, σ. 412 κ.ε. και σ. 417, αρ. 14, πίν. 150, 1-2 (Bonn 100). H. Sichtermann, *Griechische Vasen in Unteritalien*, Tübingen 1966, σ. 48-53, K 70-72 και K 74-77, πίν. 112-122 και 128-137.

³⁵² Billot 1994, σ. 32, εικ. 8α.

³⁵³ Roux 1961, πίν. 89 c. Möbius 1968, σ. 111. Norman 1984, σ. 169-194. Gruben 2000, σ. 143-147, εικ. 121.

³⁵⁴ Πρβλ. πιο πάνω, σ. 70 σημ. 289 και σ. 74-75, σημ. 307.

συμπλέκεται τρεις φορές με τους διπλανούς βλαστούς, ώστε να δημιουργούνται τρία διάχωρα. Στο πρώτο διάχωρο οι βλαστοί περικλείουν το αντίστοιχο πέταλο του ρόδακα. Στο κεντρικό διάχωρο κάθε βλαστός φέρει στο μέσο του κυκλικό δακτύλιο και φύλλο άκανθας με έντονα καμπύλο περίγραμμα που κάμπτεται προς τα έξω. Μέχρι αυτό το σημείο οι βλαστοί είναι πλατύτεροι και ραβδωτοί³⁵⁵. Μέσα από το προαναφερθέν φύλλο της άκανθας φύονται λεπτότεροι βλαστοί. Αυτοί κινούνται προς τα μέσα και κλείνουν το κεντρικό διάχωρο, ενώ στη συνέχεια κάμπτονται προς τα έξω και τελικά πάλι προς τα μέσα, για να δημιουργήσουν το τρίτο και τελευταίο διάχωρο. Το τρίτο διάχωρο είναι μικρότερο από το κεντρικό και αφήνει τον απαραίτητο χώρο για τα δύο πεντάφυλλα ημιανθέμια που καταλαμβάνουν τις γωνίες του δαπέδου. Τα ημιανθέμια έχουν φύλλα λυγισμένα προς τα μέσα και εκφύονται από δύο συμπλεκόμενα φύλλα άκανθας. Η διακόσμηση εμπλουτίζεται με την παρουσία επιπλέον κοσμημάτων. Έτσι, στο κεντρικό διάχωρο των βλαστών παριστάνεται ένα κρινοειδές άνθος με δέκα λογχόσχημα πέταλα³⁵⁶, ενώ δύο ακόμα όμοια μεταξύ τους κρινοειδή άνθη με οκτώ ωοειδή πέταλα αναδύονται μέσα από άκανθα πάνω σε ελισσόμενους μίσχους εκατέρωθεν του διάχωρου. Τα κρινοειδή άνθη αποδίδονται με πυρήνα από έγχρωμα βότσαλα με αποτέλεσμα τη ψευδαίσθηση βάθους. Η προοπτική των λουλουδιών επιτυγχάνεται επίσης με την επιμήκυνση του μεσαίου πετάλου της επάνω πλευράς και τη μείωση του αντίστοιχου πέταλου της κάτω πλευράς. Οι κεντρικές νευρώσεις των πετάλων αποδίδονται με μαύρα βότσαλα. Τέλος, στην κορυφή του τρίτου διάχωρου δύο έλικες στραμμένες προς τα μέσα προβάλλουν πίσω από τα φύλλα της άκανθας³⁵⁷ [εικ. 94].

Στο υπόλοιπο του δαπέδου, στο τμήμα που καταλαμβάνει το μέσο των τεσσάρων πλευρών του, οι βλαστοί αποδίδονται με τον ίδιο τρόπο, όπως οι γωνιακοί, αλλά συμπλέκονται μόνο δύο φορές και δημιουργούν δύο διάχωρα, ένα μεγάλο εσωτερικό και ένα μικρότερο εξωτερικό. Στη θέση των ανοιχτών οκτάφυλλων λουλουδιών των γωνιακών βλαστών τοποθετούνται εδώ κλειστά άνθη, μπουμπούκια που προβάλλουν πάνω σε λεπτό κοτσάνι μέσα από τρία σέπαλα. Στο εσωτερικό του διάχωρου από τα φύλλα της άκανθας βλασταίνουν διπλές έλικες. Ένα άνθος³⁵⁸ φύεται από λεπτό μίσχο στο κέντρο του διάχωρου, ενώ παριστάνεται και ένας μικρός

³⁵⁵ Τρεις σειρές άσπρων βοτσάλων αποτελούν τον βλαστό που διαχωρίζεται με δύο σειρές μαύρων βοτσάλων, δημιουργώντας την εντύπωση της ράβδωσης.

³⁵⁶ Το μεσαίο πέταλο του άνθους, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα που το απαρτίζουν είναι ωοειδές.

³⁵⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 458.

³⁵⁸ Αποκαλείται ανεμώνη, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 459.

ρόδακας με τέσσερα διπλά φύλλα. Το άνθος αποδίδεται προοπτικά, καθώς διακρίνονται τα τρία οξυκόρυφα σέπαλα του και τμήμα του πυρήνα του. Τα διπλά φύλλα του ρόδακα αποδίδονται με άσπρα και γκρίζα βότσαλα. Το περίγραμμα των εσωτερικών πετάλων του και του κυκλικού πυρήνα είναι μαύρου χρώματος. Τέλος, οι βλαστοί απολήγουν σε φύλλα άκανθας και πεντάφυλλο ημιανθέμιο. Τα φύλλα του ημιανθέμιου λυγίζουν έντονα προς τα έξω. Από τα φύλλα της άκανθας φυτρώνει επίσης πάνω σε περιελισσόμενο λεπτό ποδίσκο κρινοειδές άνθος με έξι πέταλα στραμμένο προς τις γωνίες του δωματίου. Η προοπτική του απόδοσης επιτυγχάνεται με την ανάλογη τοποθέτηση των νευρώσεων³⁵⁹ [εικ 95].

Με βάση τη στρωματογραφική έρευνα στη χωματίνη υποθεμελίωση του δαπέδου ορίστηκε ως *terminus post quem* για την κατασκευή του δαπέδου το τέλος του 4^{ου} και η αρχή του 3^{ου} αι. π.Χ. και προτάθηκε μια χρονολόγηση στην αρχή του πρώτου τέταρτου του 3^{ου} προχριστιανικού αιώνα³⁶⁰.

Το ψηφιδωτό από τη θόλο της Πέλλας αποτελείται επίσης από ένα πλέγμα ελίκων και φυτών, και μάλιστα με κυκλική διάταξη³⁶¹ [εικ. 96α-β]. Από το κέντρο του εκφύονται βλαστοί που αναπτύσσονται προς όλη την περιφέρεια του κυκλικού χώρου με ρυθμικές κινήσεις. Οι βλαστοί απολήγουν σε ανθεμωτά φύλλα και λεπτούς ελισσόμενους μίσχους που κοσμούνται με μεγάλη ποικιλία λουλουδιών, ενώ τα ενδιάμεσα κενά καλύπτονται με άλλα άνθη. Πιο συγκεκριμένα, από το νοητό κέντρο του κύκλου ξεκινούν συνολικά έξι βλαστοί³⁶². Δύο ζεύγη βλαστών συμπλέκονται και διαμορφώνουν δύο παρόμοιες κλειστές συνθέσεις. Στο μέσο σχεδόν του κάθε βλαστού παριστάνεται ένας κυκλικός δακτύλιος και ένα φύλλο άκανθας. Το φύλλο αποδίδεται με βότσαλα λευκού χρώματος, ενώ τα νεύρα και το ακανθώδες περίγραμμά τους αποδίδονται με μαύρα βότσαλα. Επιπλέον, με τη χρήση καστανέρυθρων ψηφίδων στο τμήμα που κάμπτεται προς τα έξω επιτυγχάνεται προοπτική απόδοσης. Από κάθε φύλλο άκανθας εκφύεται μια έλικα και δύο επιμέρους βλαστοί: ο ένας απολήγει σε ημιανθέμια, ενώ ο δεύτερος κοσμείται με σπείρες, λεπτούς μίσχους και ποικίλα άνθη. Οι εναπομείναντες βλαστοί της σύνθεσης

³⁵⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 459 με σημ. 11. Η διακόσμηση του δωματίου ολοκληρώνεται με την παράσταση του θηλυκού Κενταύρου στο ψηφιδωτό που κοσμεί το κατώφλι στη νότια πλευρά του δωματίου. Σχετικά βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 459-461.

³⁶⁰ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 461-469.

³⁶¹ Βλ. παραπάνω, σ. 70 και 71, σημ. 291.

³⁶² Δεν είναι δυνατό να αποκαταστήσουμε το κεντρικό κομμάτι του δαπέδου από το οποίο ξεκινούν οι βλαστοί, επειδή στο σημείο αυτό το ψηφιδωτό είναι κατεστραμμένο. Ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου σώζεται σε ικανοποιητικό βαθμό.

τοποθετούνται σε αντωπές θέσεις και αποκτούν ο καθένας διαφορετική μορφή. Και αυτοί κοσμούνται με φύλλα άκανθας, έλικες, περιελισσόμενους μίσχους και ποικίλα λουλούδια.

Στο κέντρο σχεδόν του δαπέδου, μολονότι στο σημείο αυτό το ψηφιδωτό είναι κατεστραμμένο, διακρίνονται με αρκετή σαφήνεια ορισμένα φύλλα. Το καθένα αποδίδεται με λευκές ψηφίδες, ενώ για το περίγραμμα και τις νευρώσεις χρησιμοποιούνται μαύρες ψηφίδες. Με τη χρήση καστανέρυθρων ψηφίδων ο ψηφοθέτης καταφέρνει να αποδώσει την πίσω όψη του καμπτόμενου φύλλου. Πίσω από κάθε φύλλο αναδύεται λεπτός ελισσόμενος μίσχος που απολήγει σε ρόδακα, κρινόσχημο άνθος με προεξέχοντα ύπερο και ανάστροφο μπουμπούκι. Με τη χρήση χρωματιστών βοτσάλων στον πυρήνα του ρόδακα και σε τμήμα του μπουμπουκιού επιτυγχάνεται σε ικανοποιητικό βαθμό η προοπτική και φυσιοκρατική απόδοση.

Τα δύο δάπεδα από την περιοχή του ιερού του Δάρρωνα στην Πέλλα παρουσιάζουν μεταξύ τους αρκετές ομοιότητες, ώστε να αποτελούν πιθανώς και τα δύο έργο ενός εργαστηρίου και να μπορούν να χρονολογηθούν στην ίδια περίοδο, δηλαδή στο τέλος του 4^{ου} αι. ή στην αρχή του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁶³.

Από τις άλλες μορφές τέχνης που μπορούν να συγκριθούν με το δάπεδο της Βεργίνας αναφέρουμε το ύφασμα από τον τάφο του Φιλίππου Β΄ που κοσμείται επίσης με το μοτίβο της σπείρας. Η σύνθεσή του χαρακτηρίζεται από αυστηρή οργάνωση και μια ταυτόχρονη προσπάθεια για νατουραλιστική απόδοση. Το κεντρικό μοτίβο του υφάσματος, που αποτελεί και τον πυρήνα του, είναι ένα πολυσύνθετο λουλούδι που φύεται από μεγάλα φύλλα άκανθας. Με αφετηρία το ίδιο αναπτύσσονται δεξιά και αριστερά βλαστοί και λεπτοί μίσχοι που περιπλέκονται με φύλλα και λουλούδια. Στην κορυφή του κεντρικού άνθους πάνω σε λεπτά κλαράκια στέκονται δύο πουλιά³⁶⁴ [εικ. 75].

Από τον θάλαμο του ίδιου τάφου προέρχεται και η χρυσή λάρνακα που φέρει σε πλατιά ταινία στην εξωτερική επιφάνεια, στην εμπρόσθια και τις πλάγιες πλευρές της, ανάγλυφο διάκοσμο με το μοτίβο της σπείρας³⁶⁵ [εικ. 97α-γ]. Η φυτική σύνθεση

³⁶³Salzmann 1982, σ. 19, 29 κ.ε. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 461, 469. Στον 3^ο αιώνα π.Χ. θα πρέπει να ανήκει και το ψηφιδωτό δάπεδο που κοσμεί κυκλικό χώρο στην οδό Βουλής 31-33 και Απόλλωνος στην Αθήνα, το οποίο κατασκευάζεται με μικρές φυσικές ψηφίδες λευκού, μαύρου, κόκκινου και κίτρινου χρώματος και κοσμείται με φυτικό διάκοσμο σε κυκλική διάταξη. Για το δάπεδο στην Αθήνα βλ. Τσουκλίδου-Πέννα 1979, σ. 28-31.

³⁶⁴Δρούγου 1987, σ. 313-314. Για το ύφασμα βλ. και πιο πάνω, σ. 72 σημ. 298-301.

³⁶⁵Ανδρόνικος 1984, σ. 168-170, εικ.135-136. Πρβλ. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 45 εικ. 57. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 156.

αποτελείται από δύο συμμετρικά μέρη εκατέρωθεν του κεντρικού κοσμήματος. Έτσι από τον κάλυκα μιας άκανθας στο κέντρο εκφύονται προς δύο αντιθετικές κατευθύνσεις βλαστοί ποικιλιμένοι με φύλλα, έλικες και άνθη. Η ομοιότητα των λουλουδιών της χρυσής λάρνακας με τα μοτίβα του ψηφιδωτού είναι εκπληκτική. Η μεγάλη χρυσή λάρνακα του τάφου θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁶⁶

Ένα ακόμα ταφικό μνημείο της Βεργίνας, ο μακεδονικός τάφος της «Ευρυδίκης», μας παρέχει ένα κοντινό παράλληλο για το μοτίβο της σπείρας³⁶⁷ [εικ. 98 και εικ. 99]. Ο μαρμάρινος θρόνος που βρέθηκε στο εσωτερικό του θαλάμου φέρει στο ερεισίνωτό του ζωγραφικό «πίνακα» με την παράσταση του Πλούτωνα και της Περσεφόνης σε άρμα, η οποία πλαισιώνεται στις τρεις της πλευρές, άνω και πλάγια, με ανάγλυφο σπειροειδές μοτίβο ποικιλιμένο με χρώματα και χρυσό σε επιμέρους στοιχεία της σύνθεσής του. Το σπειροειδές μοτίβο αποτελείται από δύο βλαστούς που εκφύονται από μεγάλα πράσινα και κόκκινα φύλλα άκανθας και απολήγουν σε ημιανθέμια στο κέντρο της άνω πλευράς. Οι βλαστοί κινούνται αντιθετικά με διάφορους ελιγμούς φέροντας ανά διαστήματα ακανθώδη φύλλα, από τα οποία φυτρώνουν διπλές έλικες και ποικίλα άνθη πάνω σε περιελισσόμενους λεπτούς ποδίσκους. Από τη λιγοστή λόγω σύλησης, αλλά χαρακτηριστική, κεραμική που έχει βρεθεί στο μνημείο η χρονολόγησή του στα χρόνια γύρω στο 340 π.Χ. θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη³⁶⁸.

Ίδια κοσμοφόρος διακοσμεί τμήμα του τοίχου στο εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου στα Παλατίσια που χρονολογείται βάσει ευρημάτων στα μέσα περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁶⁹. Παρόμοια υπάρχει και σε κιβωτιόσχημο τάφο της Πέλλας που χρονολογείται με βάση την κεραμική του στο τέλος του 4^{ου} – αρχή του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁷⁰. Φυτικό διάκοσμο συναντούμε σε ένα ακόμα ταφικό μνημείο, στο μακεδονικό

³⁶⁶ Η χρονολόγηση της λάρνακας συνδέεται με την απόδοση του τάφου Π της Μεγάλης Τούμπας στον Φίλιππο Β΄. Για αντίθετες απόψεις βλ. Borza – Palagia 2007, σ. 81-125 και σ. 106-107 (για τα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα).

³⁶⁷ Για τον τάφο της «Ευρυδίκης» βλ. Ανδρόνικος 1987α, σ. 375-379. Ανδρόνικος 1987β, σ. 81-88. Μυλωνάς 1987, σ. 45-49. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 60-61. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 183-186.

³⁶⁸ Ανδρόνικος 1987α, σ. 379. Ανδρόνικος 1987β, σ. 83. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 60. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 183-184. Η πρώιμη χρονολόγηση του μνημείου ενισχύεται και από την αρχιτεκτονική του μορφή. Αντίθετη είναι η άποψη των Borza – Palagia 2007, σ. 86, σημ. 25-26.

³⁶⁹ Μυλωνάς 1984, σ. 32-33. Μυλωνάς 1985, σ. 19-20. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 40 και Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 195-196.

³⁷⁰ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2001, σ. 451-460. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2007, σ. 33-42. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2003, σ. 71-73, εικ. 94.

Τάφο των Ανθεμίων στη Μίεζα, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁷¹. Η φυτική διακόσμηση είναι εδώ ιδιαίτερα εντυπωσιακή δεν καταλαμβάνει απλώς μια μικρή επιφάνεια-κοσμοφόρο, αλλά ολόκληρη τη θολωτή οροφή του προθαλάμου: έξι ανθέμια εναλλάσσονται με διαφόρων ειδών πολύχρωμα λουλούδια ποικιλιμένα με έλικες, λεπτούς μίσχους και φύλλα πάνω σε γαλάζιο πεδίο [εικ. 100α-γ].

Τέλος, δεν πρέπει να παραλείψουμε τις δύο φυτικές συνθέσεις που κοσμούν το λίθινο τραπέζι της Πέλλας σε δύο σημεία του, στην περιφέρεια και σε μια ελεύθερη ζώνη γύρω από το κεντρικό γεωμετρικό μοτίβο. Η σπείρα στο τραπέζι είναι πιο ραδινή, απουσιάζουν εντελώς οι διπλές έλικες, καθώς επίσης και οι ελικοτές ταινίες, διαθέτει όμως πλούτο φυτικών κοσμημάτων. Έτσι ανάμεσα στα ακανθώδη φύλλα, στα άνθη με τα μυτερά ή καμπύλα πέταλα και στις κληματίδες προστίθενται φύλλα κισσού. Η εσωτερική κοσμοφόρος μάλιστα διακρίνεται από μεγαλύτερη προσπάθεια για νατουραλιστική απόδοση³⁷² [εικ. 38].

γ. «Ανθοκόρες»

Η σύνθεση του δαπέδου ολοκληρώνεται με τις λεγόμενες «ανθοκόρες» ή θεές των ελισσόμενων βλαστών (Rankengöttinnen)³⁷³. Πρόκειται για υβριδικές μορφές, των οποίων το επάνω μέρος του σώματος είναι μια γυναίκα που φέρει πόλο στην κεφαλή της και κρατάει έλικες που βλασταίνουν από το κάτω τμήμα του κορμού. Το τελευταίο απολήγει σε φυτική σύνθεση με σπείρες, διάφορα λουλούδια, φύλλα και ποδίσκους³⁷⁴ [εικ. 60].

Το διακοσμητικό μοτίβο που συνδυάζει τα ανθρώπινα με τα φυτικά στοιχεία είναι γνωστό στη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., αν και ιδιαίτερα σπάνιο στα βοτσαλωτά δάπεδα³⁷⁵. Γενικά, συναντούμε δύο διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους απόδοσης του γυναικείου θέματος που συνδέεται με φυτικά κοσμήματα. Στον πρώτο τύπο, στον οποίο εντάσσεται και η «ανθοκόρη» του δαπέδου, ανήκουν όλες οι

³⁷¹ Rhomiopoulou 1973, σ. 87-92 και Ρωμιοπούλου 1997, σ. 30-35.

³⁷² Η οικία στην οποία βρέθηκε το τραπέζι χαρακτηρίζεται ως ελληνιστική. Σχετικά βλ. Μακαρόνας – Γιούρη 1989, σ. 178.

³⁷³ Για τις Rankengöttinnen βλ. Curtius 1928, σ. 292. Curtius 1934, σ. 222-232. Stoop 1960, σ. 51 κ.ε., όπου γίνεται λόγος για τις μιζογενείς μορφές που συναντούμε στον ελληνικό κόσμο στον 4^ο αιώνα π.Χ. και στη μετέπειτα περίοδο και αναζητούνται οι απαρχές, η εξέλιξη, η εξάπλωση και η σημασία του μοτίβου. Laws 1961, σ. 31 κ.ε. Jucker 1961, σ. 195 κ.ε.

³⁷⁴ Guimier-Sorbets 1999, σ. 23, 27, 30-31, όπου εξετάζεται το μοτίβο με τις διάφορες παραλλαγές του και το ενδεχόμενο της προέλευσής του από την Ανατολή.

³⁷⁵ Lorenz 1937, σ. 175. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, σ. 153 με σημ. 475. Guimier-Sorbets 1999, σ. 23.

γυναικείες μορφές που σχετίζονται οργανικά με τα άνθη και τις έλικες που τις συνοδεύουν ή απολήγουν, για παράδειγμα, σε γρύπες³⁷⁶. Αντίθετα, στον δεύτερο εικονογραφικό τύπο εντάσσονται γυναικείες προτομές που συνδυάζονται με λουλούδια και σπείρες³⁷⁷.

Το μοναδικό παράδειγμα στο οποίο συναντούμε τη μορφή του πρώτου εικονογραφικού τύπου, εκτός από το ψηφιδωτό Π.1 της Βεργίνας, είναι το μωσαϊκό που βρέθηκε σε ανδρώνα (δωμάτιο b) της οικίας B V 1 στην Όλυνθο που χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} – αρχή του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁷⁸ [εικ. 101α-β]. Η ανθοκόρη, μία στο κέντρο κάθε πλευράς, έχει και εδώ δευτερεύοντα ρόλο στη διακόσμηση καταλαμβάνοντας μια θέση ανάμεσα σε «δίδυμες» Σφίγγες σε συμπληρωματική ζώνη του δαπέδου. Η μορφή αποδίδεται με την κεφαλή ελαφρώς στραμμένη, με χέρια λυγισμένα στους αγκώνες και υψωμένα κατακόρυφα και με εντελώς συμβατικό τρόπο. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου δεν διακρίνονται και το φυτικό τμήμα στο κάτω μέρος του σώματός της είναι εντελώς σχηματοποιημένο. Εξίσου απλοϊκής μορφής είναι και τα ημιανθήματα που κρατά.

Ένα από τα πιο κοντινά εικονογραφικά παράλληλα σε άλλες μορφές τέχνης του 4^{ου} αι. π.Χ. απαντά στη ζωγραφική διακόσμηση μιας επιτύμβιας στήλης από την επίχωση της Μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα [εικ. 102]. Στη στήλη του Κλεωνύμου η φτερωτή «ανθοκόρη» που κοσμεί το τύμπανο της αετωματικής επίστευνης αποδίδεται μετωπικά φορώντας πόλο στο κεφάλι. Το κατώτερο τμήμα του σώματός της διαμορφώνεται με φύλλα άκανθας και δύο βλαστούς που κοσμούνται με μικρότερα φύλλα και έλικες, καθώς αναπτύσσονται με ελιγμούς προς τις γωνίες του τυμπάνου. Ανάμεσα στους βλαστούς φυτρώνει καμπανόσχημο άνθος προοπτικά αποδοσμένο. Η μορφή εκτείνει τα χέρια της και κρατά μίσχους που βλαστάνουν από τους κεντρικούς καυλούς και απολήγουν σε προοπτικά λουλούδια. Η στήλη έχει χρονολογηθεί γύρω στο 340 π.Χ.³⁷⁹.

Άλλα άμεσα παραδείγματα της θεάς των ελίσσόμενων βλαστών συναντούμε σε έργα αρχιτεκτονικής της Μικράς Ασίας, όπως για παράδειγμα στο επίκρανο

³⁷⁶ Stoop 1960, σ. 51-63. Guimier-Sorbets 1999, σ. 19-37.

³⁷⁷ Stoop 1960, σ. 64-76.

³⁷⁸ Robinson 1932, σ. 20 κ.ε., πίν. 3. Robinson 1933, 10 κ.ε., έγχρωμος πίν. VI. Lorenz 1937, σ. 168 αρ. XX. Robinson 1938, σ. 132, 290 αρ. 9, πίν. 103 (σχ.). Robinson 1946, σ. 334. Robertson 1965, σ. 74 σημ. 12. Salzmann 1982, σ. 11, 22 κ.ε., σ. 101 αρ. 84, πίν. 12. 3. Guimier-Sorbets 1999, σ. 23, 27, πίν. I. 1. Επίσης, όμοια μορφή συναντούμε σε ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκής περιόδου στην οικία του Διονύσου στην Κνωσό βλ. Hood 1957, σ. 19 εικ. 6ε και σ. 24.

³⁷⁹ Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, αρ. κατ. 20, σ. 152-159, πίν. 42-43. Πρβλ. Ανδρόνικος 1984, σ. 85 εικ. 45. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 41, εικ. 49.

παραστάδας του νεότερου ναού του Απόλλωνα στα Δίδυμα της Μιλήτου (τέλος 4^{ου} – αρχή 3^{ου} αι. π.Χ.)³⁸⁰ [εικ. 103] ή στο ακρωτήριο και τη ζωφόρο του ναού της Άρτεμης Λευκοφρυήνης στη Μαγνησία του Μαιάνδρου (μετά το 203 π.Χ.)³⁸¹. Τέλος, η «Rankengöttin» εμφανίζεται και στην τέχνη των Σκυθών του 4^{ου} και 3^{ου} προχριστιανικού αιώνα, όπου συναντούμε και την παραλλαγή του μοτίβου με το κάτω τμήμα του κορμού να απολήγει σε γρύπες [εικ. 104]³⁸².

Η ανθοκόρη που προβάλλει μέσα σε άνθινο περιβάλλον, όπως στις προαναφερθείσες περιπτώσεις, φαίνεται ότι αποτελεί ένα διακοσμητικό θέμα που έχει ήδη διαμορφωθεί στον 4^ο προχριστιανικό αιώνα. Από την πρώιμη ελληνιστική περίοδο και εξής γνωρίζει, επίσης, ιδιαίτερη άνθηση στην αρχιτεκτονική διακόσμηση μνημείων της Μικράς Ασίας³⁸³.

Ένα παρεμφερές μοτίβο, που χρησιμοποιείται συμπληρωματικά ως συγκριτικό εικονογραφικό θέμα, αποτελεί η γυναικεία προτομή που συνδέεται με λουλούδια και σπείρες. Το θέμα έχει ήδη διαμορφωθεί στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως προκύπτει από την παρουσία του στο λαϊκό ερυθρόμορφων κρατήρων της Απουλίας, όπου η γυναικεία κεφαλή εικονίζεται ανάμεσα σε δίχρωμες βλαστόσπειρες³⁸⁴. Προδρομικές μορφές του ίδιου θέματος με απλούστερη μορφή συναντούμε ωστόσο και σε αττικά αγγεία του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁸⁵, αλλά και σε αγγεία από τα Πυργαδίκια της Χαλκιδικής³⁸⁶.

Το εικονογραφικό σχήμα με τη γυναικεία προτομή ανάμεσα σε πλούσια φυτικά κοσμήματα και σε άμεση σχέση τόσο με την τέχνη της Απουλίας όσο και με το ψηφιδωτό δάπεδο των Αιγών στη Μακεδονία, συναντούμε και στο αποσπασματικά

³⁸⁰ Rumscheid 1994, σ. 9-10, αρ. κατ. 32. 15, πίν. 22. 5 και 23. 2. Πρβλ. και αρ. κατ. 32. 20, πίν. 23. 7-8. Για το ναό βλ. ενδεικτικά Gruben 2000, σ. 401-417.

³⁸¹ Rumscheid 1994, σ. 28, αρ. κατ. 137. 19-20, πίν. 82.1-3 και αρ. κατ. 137. 28, πίν. 84.3. Πρβλ. Gruben 2000, σ. 431-436.

³⁸² Guimier-Sorbets 1999, σ. 30-31, πίν. I. 4-6. Επίσης, Maslennikov 2000, σ. 260 εικ. 149 και 280-281 εικ. 180-181, κυρίως εικ. 182. Παρόμοια μορφή, αλλά στον τύπο της γυναικείας προτομής, απαντά σε τοιχογραφία (εικ. 181) από τη θόλο της κρύπτης στον τύμβο Μεγάλη Μπλιζνίτσα (4^{ος} αι. π.Χ.), την οποία γνωρίζουμε από σχέδιο του 19^{ου} αι. Για ευρήματα από σκυθικούς τάφους βλ. Minns 1971. Για τα νεκροταφεία και τα ταφικά έθιμα, ενδεικτικά βλ. Maslennikov 2000, σ. 120-132.

³⁸³ Βλ. Rumscheid 1994, πίνακες, σποράδην.

³⁸⁴ Για πρώτη φορά στο Ζωγράφο της Ιλίου Πέρσεως (380-370 π.Χ.), βλ. εδώ πιο πάνω, σ. 80, σημ. 333, εικ. 89. Μεταγενέστερα παραδείγματα αποτελούν έργα του Ζωγράφου της Βαλτιμόρης (330-320 π.Χ.) (βλ. Trendall- Cambitoglou 1978, πίν. 319, 321, 322 και Trendall 1996, εικ. 248) και ο κρατήρας του Ζωγράφου του Λευκού Σάκκου (τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.), βλ. Trendall 1996, εικ. 257.

³⁸⁵ Σχετικά βλ. Bérard 1974, σ. 59, πίν. 7, αρ. 98 (λήκυθος στην Bâle). ARV², σ. 1204, 1. Jucker 1961, σ. 201, εικ. 121.

³⁸⁶ Βοκοτοπούλου 1990, σ. 35. Πρόκειται για γυναικεία κεφάλια ανάμεσα σε έλικες και ανθέμια, που κοσμούν αγγεία των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. Βλ. *Η Μακεδονία από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τον Μέγα Αλέξανδρο*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 126, αρ. 141.

σωζόμενο ψηφιδωτό δάπεδο του Δυρραχίου στις αλβανικές ακτές (στην αρχαία Επίδαμνο)³⁸⁷ [εικ. 105α-γ]. Σύμφωνα με την Ι. Βοκοτοπούλου³⁸⁸, η ομοιότητα της γυναικείας κεφαλής με τον κρήδεμνο και την πλαισίωση από σπείρες ελίκων και πολύχρωμα άνθη με το γυναικείο κεφάλι στο λαιμό του απουλικού κρατήρα στο Princeton, που αποδόθηκε στο Ζωγράφο του Δαρείου (340-330 π.Χ.)³⁸⁹, συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης του ψηφιδωτού του Δυρραχίου στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Παρόμοια χρονολόγηση (330-320 π.Χ.) προτείνει και ο Salzmänn³⁹⁰ συγκρίνοντας το μοτίβο με τον κρατήρα του Ζωγράφου του Γανυμήδη³⁹¹ [εικ. 91]. Η παρατήρησή του για την τοποθέτηση διαφόρων μοτίβων γύρω από το κεφάλι της μορφής που δείχνει μια τάση απλώς να συμπληρωθούν τα κενά της παράστασης φαίνεται να είναι σωστή. Το αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό του Δυρραχίου παρουσιάζει ομοιότητες με τα ψηφιδωτά της Πέλλας, κυρίως στην κοσμοφόρο του ψηφιδωτού του κυνηγιού της ελάφου [εικ. 83], ενώ σύγκριση μπορεί να γίνει ως προς το εικονογραφικό θέμα και με την «ανθοκόρη» του ψηφιδωτού της Βεργίνας.

Εγκαταλείποντας την τέχνη του ψηφιδωτού και την απουλική αγγειογραφία και αναζητώντας επιπλέον παράλληλα εικονογραφικά παραδείγματα για το ψηφιδωτό της Βεργίνας στρεφόμεστε σε μια άλλη μορφή τέχνης, στη μνημειακή ζωγραφική, στην οποία επίσης συναντούμε το μοτίβο της γυναικείας προτομής ανάμεσα σε σπείρες και λουλούδια. Ένα κοντινό παράδειγμα που χρήζει αναφοράς εξαιτίας της εμφανούς ομοιότητας της ζωγραφικής του παράστασης με το ψηφιδωτό είναι οι τοιχογραφίες που κοσμούν τον τάφο II του τύμβου Α της Αίνειας³⁹². Οι τοιχογραφίες βρίσκονται στα εσωτερικά τοιχώματα του κιβωτιόσχημου τάφου και στις τέσσερις πλευρές του, όπου απεικονίζεται το εσωτερικό ενός γυναικωνίτη³⁹³. Κάτω από τις εικόνες του γυναικωνίτη παριστάνεται μια άνθινη κοσμοφόρος με πλούσια χρώματα, ύψους 0,12 μ., που πλαισιώνεται από δύο λεπτές ταινίες, μια ρόδινη κάτω και μια ανοιχτή καστανή πάνω [εικ. 106 – 108α-β]. Το πεδίο της κοσμοφόρου αποδίδεται με μαύρο

³⁸⁷Praschniker 1922, σ. 204-212. Lorenz 1937, σ. 167 αρ. VII. Robinson 1938, σ. 287 σημ. 15. Robinson 1946, σ. 327 σημ. 11. Lehmann 1964, σ. 194 σημ. 21. Donaldson 1965, σ. 86 σημ. 55. Moreno 1964/65, σ. 70 εικ. 57. Robertson 1965, σ. 82 σημ. 55. Salzmänn 1982, σ. 18-19, 28, 90 αρ. 33, πίν. 28. Pfrommer 1983, σ. 139. Βοκοτοπούλου 1990, σ. 40. Guimier-Sorbets 1993β.

³⁸⁸Βοκοτοπούλου 1990, σ. 40.

³⁸⁹Trendall – Cambitoglou 1978, σ. 78, αρ. 41α.

³⁹⁰Salzmänn 1982, σ. 18-19, 28. Βλ. επίσης Guimier-Sorbets 1993β, σ. 140-141.

³⁹¹Βλ. πιο πάνω, σ. 83 σημ. 347.

³⁹²Για τους ταφικούς τύμβους της Αίνειας γενικώς, βλ. Βοκοτοπούλου 1990. Για τον τάφο II του τύμβου Α βλ. Βοκοτοπούλου 1990, σ. 22-49. Για την ταύτιση της περιοχής με την Αίνεια βλ. Βοκοτοπούλου 1990, σ. 112 κ.ε.

³⁹³Για τις τοιχογραφίες του τάφου II, βλ. Βοκοτοπούλου 1990, σ. 35-49. Για εικονογραφικά παράλληλα της παράστασης του εσωτερικού του γυναικωνίτη βλ. Βοκοτοπούλου 1990, σ. 47-49.

χρώμα και πάνω σε αυτό παριστάνεται πλούσιος φυτικός διάκοσμος με ποικιλία χρωμάτων: κόκκινο, γαλάζιο, πράσινο, ωχρό και ανοιχτό καστανό. Εκτός από τις φυτικές συνθέσεις, στο μέσο της κάθε πλευράς εικονίζεται μια γυναικεία κεφαλή, που καλύπτεται με πέπλο, αποδομένη κατά μέτωπο στις μακρές και κατά τομή στις στενές πλευρές του τάφου. Πίσω από κάθε γυναικεία κεφαλή εκφύονται δύο ζεύγη φύλλων ακάνθου και δύο βλαστοί, που κινούνται κυματιστά και με διαφορετική κατεύθυνση ο καθένας και απολήγουν σε ανθέμια στην κάθε γωνία. Τα κενά που δημιουργούνται πάνω στο μαύρο πεδίο της κοσμοφόρου από τους κυματισμούς των βλαστών καλύπτονται με σπειροειδείς κυκλικές και ταινιωτές έλικες, που ελίσσονται δύο ή τρεις φορές. Στις έλικες χρησιμοποιούνται δύο διαφορετικά χρώματα, για παράδειγμα το κόκκινο και το πράσινο, έτσι ώστε να διακρίνεται με σαφήνεια τόσο η εσωτερική όσο και η εξωτερική όψη των ανελιζεών τους. Εκτός από τις έλικες, οι βλαστοί φέρουν ποικίλα άνθη, που έχουν τη μορφή ανθισμένων λουλουδιών ή μπουμπουκιών, και αποδίδονται κανονικά, πλαγιαστά ή ανεστραμμένα. Επιπλέον, η κάθε γυναικεία προτομή πλαισιώνεται από δύο κωνικά άνθη³⁹⁴. Ο τάφος II του τύμβου Α, ύστερα από τη μελέτη των κτερισμάτων του και τη σχέση του με τους άλλους δύο τάφους του τύμβου, χρονολογήθηκε από την ανασκαφέα στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.³⁹⁵.

---

³⁹⁴ Βοκοτοπούλου 1990, σ. 35.

³⁹⁵ Η στρωματογραφία του τύμβου Α έδειξε ότι ο τάφος III είναι ο αρχαιότερος (αρχές του γ' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.) και ο τάφος I ο νεότερος (τέλος του γ' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.). Σχετικά με τη στρωματογραφία του τύμβου Α και τα συνακόλουθα συμπεράσματα βλ. Βοκοτοπούλου 1990, σ. 15-16. Για τη χρονολόγηση του τύμβου Α, βλ. Βοκοτοπούλου 1990, σ. 22 (τάφος I), σ. 49 (τάφος II) και σ. 76 (τάφος III).

3. Διακόσμηση: προέλευση και συμβολισμός

Το σύνθετο βοτσαλωτό δάπεδο II.1 του ανακτόρου των Αιγών αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας εποχής, στην οποία τα φυτικά μοτίβα έχουν κυρίαρχο ρόλο στην τέχνη. Στην πραγματικότητα πρόκειται για την τάση μιας περιόδου που χαρακτηρίζεται από έντονη διακοσμητική διάθεση και δείγματά της συναντούμε, όπως φάνηκε και από τη μελέτη των μοτίβων του ψηφιδωτού, σε διάφορες μορφές τέχνης, χωρίς αυτή να απουσιάζει και από τη μεγάλη ζωγραφική³⁹⁶.

Η έντονη παρουσία αυτών των φυτικών συνθέσεων σε διακοσμήσεις έργων διάφορων περιοχών και η ιδιαίτερη προτίμησή τους κυρίως στον 4^ο προχριστιανικό αιώνα θέτει, καταρχήν, ερωτήματα σχετικά με την προέλευσή τους. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι θα πρέπει να αναζητήσουμε την προέλευση του φυτικού κοσμήματος στην Κάτω Ιταλία. Αυτή θα έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην ανάπτυξη, την επίδραση και τη μεταφορά των φυτικών συνθέσεων προς τα ανατολικά. Έτσι θα ακολουθήθηκε ένας δρόμος επιδράσεων από τη Δύση προς την Ανατολή, δηλαδή από την Απουλία προς τη Μακεδονία και τη Θράκη μέσω της σημερινής Αλβανίας και από εκεί προς τη Νότια Ρωσία και τη Μικρά Ασία³⁹⁷.

Θα πρέπει όμως κανείς να είναι επιφυλακτικός, δεδομένου ότι η άποψη δεν είναι εύκολο να επιβεβαιωθεί. Για το μοτίβο της βλαστόσπειρας έχει επιχειρηθεί επίσης και ο διαχωρισμός της ανάλογα με το αν ανήκει στην «αττική» ή στην «κατωιταλιωτική» παράδοση³⁹⁸. Περισσότερο πιθανή, ωστόσο, φαίνεται να είναι μια αμοιβαία επίδραση. Οι αμφίδρομες σχέσεις ανάμεσα στους λαούς και την τέχνη τους και οπωσδήποτε το ενδεχόμενο μιας τοπικής πρωτοτυπίας και προτίμησης είναι στοιχεία που δεν πρέπει να παραβλέπονται³⁹⁹.

³⁹⁶ Βλ. πιο πάνω στο σχετικό κεφάλαιο, σ. 74-93. Για την παρουσία της στη ζωγραφική βλ. πιο κάτω, σ. 96-97.

³⁹⁷ Pfrommer 1982, 119-190. Επίσης, Pfrommer 1983, 235-285, όπου προσεγγίζει το θέμα μέσα στα πλαίσια ενός άλλου προβληματισμού, εξετάζοντας έργα μεταλλοτεχνίας της Ιταλίας, της Μακεδονίας και της Μικράς Ασίας.

³⁹⁸ Pfrommer 1982, 125-126. Πρβλ. Βοκοτοπούλου 1990, σ. 49, σχετικά με τη διακόσμηση του τάφου II του τύμβου Α της Αίνειας, όπου γίνεται λόγος για συνδυασμό διακοσμητικών στοιχείων από την Απουλία και την Αττική. Τελευταία βλ. Valeva 2006, όπου με αφορμή τη μελέτη της διακόσμησης ενός τάφου στη Βουλγαρία (Alexandrovo Tomb), διαχωρίζονται οι δύο τύποι βλαστόσπειρας. Για μια γενική θεώρηση στην εξέλιξη της αττικής αγγειογραφίας του 4^{ου} αι. π.Χ. και διαφορές ανάμεσα στην αττική και την κατωιταλιωτική παραγωγή βλ. Robertson 1992, σ. 265-268.

³⁹⁹ Το θέμα τίθεται και από άλλους μελετητές που εκφράζουν τις επιφυλάξεις τους σχετικά με την πρόταση του Pfrommer. Σχετικά βλ. Δρούγου 1987, σ. 313. Βοκοτοπούλου 1990, σ. 40-41. Κυριάκου 2008, σ. 184-185.

Επιπλέον, οι φυτικές συνθέσεις έχουν θεωρηθεί και από διαφορετική σκοπιά ως προϊόν επίδρασης της υφαντουργίας. Τα μωσαϊκά στα δάπεδα και στα κατώφλια των δωματίων φαίνεται πράγματι ότι υποκαθιστούν τους πραγματικούς τάπητες⁴⁰⁰. Το ζήτημα των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων με την υφαντική τέχνη έχει τεθεί παλαιότερα από τον Lorenz⁴⁰¹. Στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. διαπιστώνεται μια αλλαγή στην ενδυματολογία, όπως διαφαίνεται από την αγγειογραφία της εποχής, και παρατηρείται ένα κλίμα «εξωτισμού», μια τάση για περισσότερη χλιδή που συνδέεται, σύμφωνα με αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς, με τις επιδράσεις της Ανατολής⁴⁰².

Το θέμα θίγεται και πιο πρόσφατα από την Guimier-Sorbets⁴⁰³, που αναζητά στα ψηφιδωτά και στην ελληνική διακοσμητική τέχνη του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ. τον απόηχο της τέχνης της Ανατολής. Στην περίπτωση του μωσαϊκού δαπέδου της Βεργίνας το «ανατολίτικο» μοτίβο είναι η «ανθοκόρη». Η άποψη της Guimier-Sorbets διαμορφώνεται βάσει της επιλογής συγκεκριμένων μοτίβων που συναντώνται στην ίδια χρονική περίοδο τόσο στην ελληνική τέχνη όσο και στην τέχνη των Σκυθών. Η μετακίνηση των υφασμάτων υπήρξε, κατά τη γνώμη της, σημαντικός παράγοντας για την εμφάνιση ενός ιδιαίτερου στιλ διακόσμησης, που αποτελεί μεν ελληνική δημιουργία, αλλά διαθέτει και «ανατολίτικα» στοιχεία. Η προοδευτική εξάπλωση του «νέου διακοσμητικού στιλ», που προέρχεται από το συγκερασμό δύο διαφορετικών παραδόσεων, από τη Β. Ελλάδα προς την υπόλοιπη, με αφετηρία τα πρώιμα βοτσαλωτά δάπεδα της Ολύνθου, θεωρείται από την ίδια ότι δεν είναι τυχαία. Εν κατακλείδι, με τη μετακίνηση των έργων υφαντικής τα θέματα από τη μακρινή Ανατολή στον 4^ο αι. π.Χ. γοητεύουν τον ελληνικό κόσμο και αποτελούν το έναυσμα για την υιοθέτηση ενός «εξωτικού» ρεπερτορίου στην τέχνη⁴⁰⁴. Ωστόσο, θα πρέπει κανείς να διατηρεί επιφυλάξεις σχετικά με την επίδραση που άσκησαν τα *βαρβάρων ύφασματα* στις διακοσμητικές συνθέσεις του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁰⁵. Τα υφάσματα – ενδύματα και χαλιά – λειτουργούν αναμφίβολα ως φορείς ιδεών και τάσεων και ενδεχομένως εκφράζουν το καλλιτεχνικό ρεύμα της

⁴⁰⁰ Bruneau 1987, σ. 48-49. Πρβλ. Salzmann 1982, σ. 56 σημ. 481 και Guimier-Sorbets 1999, σ. 34.

⁴⁰¹ Lorenz 1937, σ. 165-222.

⁴⁰² Lorenz 1937, σ. 171-198.

⁴⁰³ Guimier-Sorbets 1999, σ. 19-37. Πρβλ. επίσης Σγουροπούλου 2004, σ. 203-236, όπου εξετάζεται η σχέση ανάμεσα στην ελληνική εικονογραφία της ύστερης κλασικής εποχής με την Ανατολή.

⁴⁰⁴ Guimier-Sorbets 1999, σ. 33-37.

⁴⁰⁵ Δρούγου 1987, σ. 315, όπου διατυπώνονται οι επιφυλάξεις με αφορμή το χρυσοπόρφυρο ύφασμα της Βεργίνας που κατά τη γνώμη της μελετήτριας δεν μπορεί να θεωρηθεί «*βαρβάρων ύφασμα*». Βλ. επίσης Κυριάκου 2008, σ. 186-187.

εποχής τους, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η διακίνηση τους αποτελεί τη μοναδική αιτία για την επιλογή «εξωτικών» μοτίβων στα ψηφιδωτά δάπεδα.

Αντίθετη είναι η άποψη του Salzmann, ο οποίος αρνείται την άμεση σχέση με την υφαντική τέχνη, αφού τα πρώτα ψηφιδωτά δάπεδα εμφανίζονται ήδη στο 14^ο και τον 8^ο προχριστιανικό αιώνα, δηλαδή πολύ πριν παρατηρηθεί αυτή η ενδυματολογική αλλαγή. Αναγνωρίζει μια σχέση ανάμεσα στην τέχνη του ψηφιδωτού και την ζωγραφική και ερμηνεύει την εμφάνιση παρόμοιων θεμάτων στα ψηφιδωτά ως γενικό φαινόμενο στην τέχνη του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., οπότε επανέρχονται τα ανατολίζοντα θέματα. Θεωρεί ότι οι ομοιότητες με τη ζωγραφική είναι εμφανείς⁴⁰⁶.

Ειδικά για το ζήτημα των φυτικών μοτίβων στα ψηφιδωτά δάπεδα υπάρχει η άποψη ότι η μεγάλη ζωγραφική έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επιλογή αυτών των θεμάτων⁴⁰⁷. Στο 35^ο Βιβλίο της «Φυσικής Ιστορίας» ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος αναφέρεται σε έναν ζωγράφο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ονόματι Πausσία⁴⁰⁸. Ο ζωγράφος Πausσίας, που έζησε στη Σικυώνα⁴⁰⁹, αγάπησε όταν ήταν νέος τη συμπολίτισσά του Γλυκέρα, που φέρεται ότι επινόησε τα άνθινα στεφάνια δημιουργώντας διάφορες ανθοσυνθέσεις. Ο Πausσίας θέλοντας να ανταγωνιστεί τη Γλυκέρα οδήγησε τη ζωγραφική του δεινότητα σε τέτοιο σημείο, ώστε κατόρθωσε να μιμηθεί την πολυάριθμη ποικιλία των λουλουδιών της φύσης. Ζωγράφησε μάλιστα και την ίδια τη Γλυκέρα καθιστή με ένα στεφάνι σε έναν πίνακά του, που υπήρξε φημισμένος και ονομάστηκε «Στεφανοπλόκος». Άλλοι αποκαλούσαν τον ίδιο πίνακα «Στεφανοπώλις», ακριβώς επειδή απεικόνιζε τη Γλυκέρα να πουλάει τα λουλουδένια της στεφάνια, για να αντιμετωπίσει τη φτώχεια της. Αναφέρεται μάλιστα ότι αντίγραφο του ίδιου πίνακα αγοράστηκε για δύο τάλαντα από τον Λεύκιο Λούκουλο⁴¹⁰. Ο Πausσίας επίσης θεωρείται καινοτόμος. Ο Πλίνιος αναφέρει ότι ήταν ο πρώτος που ζωγράφιζε ξύλινα και μαρμάρινα φατνώματα και θολωτές οροφές⁴¹¹. Επιπλέον, χρησιμοποίησε σκούρο χρώμα και τις διαβαθμίσεις του για την απόδοση

⁴⁰⁶ Salzmann 1982, σ. 55-58. Πρβλ. Bruneau 1987, σ. 51-52.

⁴⁰⁷ Η άποψη διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Robertson 1965, σ. 82-83. Βλ. επίσης, Robertson 1975, σ. 484-489. Votsis 1976, σ. 584. Robertson 1982, σ. 241-249. Griffin 1982, σ. 149-151. Ανδρόνικος 1987, σ. 364-365. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 462 σημ. 25. Μακαρόνας – Γιούρη 1989, σ. 175-176.

⁴⁰⁸ Πλίνιος, NH, XXXV, 123-127, 137. Βλ. Λεβίδης 1998, σ. 105-109, 115 και σ. 340, 393, 413-417, 423, 424, 434, 440 και 455 (σημειώσεις). Βλ. επίσης, Künstlerlexikon II (München – Leipzig 2004), σ. 199-200 στο λ. Pausias (I. Scheibler).

⁴⁰⁹ Πλίνιος, NH, XXXV, 127. Πρβλ. Λεβίδης 1998, σ. 109.

⁴¹⁰ Πλίνιος, NH, XXXV 125. Πρβλ. Λεβίδης 1998, σ. 107.

⁴¹¹ Πλίνιος, NH, XXXV, 124. Βλ. Λεβίδης 1998, σ.107 και σ. 413, σημ. 1.

του όγκου και τη δημιουργία σκιάς και όχι φωτεινά χρώματα, όπως συνήθιζαν όλοι οι υπόλοιποι⁴¹².

Δεν πρέπει, επομένως, να είναι τυχαίο το ότι στον 4^ο αιώνα π.Χ. τα φυτικά κοσμήματα γνωρίζουν ιδιαίτερη δημοτικότητα, πιθανότατα και υπό την επίδραση της μεγάλης ζωγραφικής. Επιρροές από το έργο του Πausσία μπορούν, εξάλλου, να ανιχνευτούν και στην ίδια τέχνη, όπως για παράδειγμα στις τοιχογραφίες του μακεδονικού τάφου των Ανθεμίων στα Λευκάδια (αρχαία Μίεζα)⁴¹³ [εικ. 100]. Οι φυτικές συνθέσεις συναντώνται εδώ στην καμαρωτή οροφή του προθαλάμου του μνημείου. Έτσι, εκτός από την επιλογή του θέματος, η ζωγραφική διακόσμηση στην οροφή του τάφου ενισχύει το συσχετισμό, αφού ο Πausσίας υπήρξε σύμφωνα με τον Πλίνιο ο πρώτος που ζωγράφισε θολωτές οροφές.

Η ύπαρξη ψηφιδωτών δαπέδων με πλούσιες φυτικές συνθέσεις καταρχήν στην ίδια τη Σικυώνα, όπου έζησε και έδρασε ο ζωγράφος Πausσίας, και στη συνέχεια και σε άλλες πόλεις δείχνει ότι το θέμα υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητό στην τέχνη του ψηφιδωτού. Εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας την άνθηση της Σικυώνιας σχολής κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα⁴¹⁴ και τη σχέση ορισμένων ζωγράφων της σχολής αυτής με τη Μακεδονία, όπως του Παμφίλου, που ήταν και δάσκαλος του Πausσία και καταγόταν από την Αμφίπολη⁴¹⁵, και του Απελλή⁴¹⁶ και συνδέσουμε τα παραπάνω με την αποκάλυψη ψηφιδωτών δαπέδων και τοιχογραφιών σε πόλεις της Μακεδονίας, όπως στην Πέλλα, τη Βεργίνα και τη Μίεζα, η άποψη για επιρροές από το έργο του Πausσία ενισχύεται περισσότερο.

Η σύνδεση, όμως, των ψηφιδωτών με τη μεγάλη ζωγραφική δεν βασίζεται αποκλειστικά στο κοινό ρεπερτόριο των διακοσμητικών τους θεμάτων. Αντίθετα, γενικοί κανόνες που διέπουν τη ζωγραφική εφαρμόζονται και στην τέχνη του ψηφιδωτού. Οι καλλιτέχνες καλούνται καταρχήν να αντιμετωπίσουν τις ίδιες τεχνικές δυσκολίες. Και στις δύο περιπτώσεις ζωγράφος και ψηφοθέτης επιχειρούν να κοσμήσουν μια μεγάλη, τις περισσότερες φορές οριζόντια, επιφάνεια. Επίσης, απαραίτητη κρίνεται η προετοιμασία αυτής της επιφάνειας με τη δημιουργία της κατάλληλης υποδομής, όπως και στην περίπτωση ενός ψηφιδωτού δαπέδου.

⁴¹² Πλίνιος, NH, XXXV, 127. Βλ. Λεβίδης 1998, σ.107, 109 και σ. 416, σημ. 1.

⁴¹³ Βλ. πιο πάνω, σ. 88-89 σημ. 371.

⁴¹⁴ Λεβίδης 1998, σ. 337, σημ. 4.

⁴¹⁵ Πλίνιος, NH, XXXV, 123. Βλ. Λεβίδης 1998, σ. 412-413, σημ. 1 και Künstlerlexikon II (München – Leipzig 2004), σ. 178-179 στο λ. Pamphilos (I) (I. Scheibler).

⁴¹⁶ Πλίνιος, NH, XXXV, 79. Βλ. Λεβίδης 1998, σ. 344, σημ. 1 και Künstlerlexikon I (München – Leipzig 2001), σ. 62-64 στο λ. Apelles (I) (G. Bröker).

Επιπλέον, στα εργαστήρια των ψηφοθετών θα πρέπει να εργάζονταν και ζωγράφοι ή, τουλάχιστον, ο ψηφοθέτης να διαθέτε ορισμένες γνώσεις ζωγραφικής ή σχεδίασης⁴¹⁷. Ομοιότητα έγκειται ως ένα βαθμό και στην επιλογή των χρωμάτων. Η «τετραχρωμία» που απαντά σε έργα της μεγάλης ζωγραφικής⁴¹⁸ εφαρμόστηκε εν μέρει και στα βοτσαλωτά δάπεδα του δεύτερου τρίτου του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴¹⁹, αν και η φύση του υλικού στα ψηφιδωτά δεν παρέχει τις ίδιες χρωματικές δυνατότητες.

Η άποψη της επίδρασης της μεγάλης ζωγραφικής φαίνεται ιδιαίτερα θελκτική και καθίσταται η πιο πιθανή. Καμία, ωστόσο, από τις προαναφερθείσες προτάσεις δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή με απόλυτη βεβαιότητα. Η αλήθεια για την προέλευση των φυτικών κοσμημάτων που παριστάνονται στα ψηφιδωτά δάπεδα θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί κάπου ενδιάμεσα και ίσως, τελικά, ο συνδυασμός των παραπάνω απόψεων να βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα. Είναι αρκετά δύσκολο να δεχτούμε μονομερείς επιδράσεις στην προέλευση των μοτίβων. Οι ομοιότητες των ψηφιδωτών δαπέδων με τη ζωγραφική, την αγγειογραφία και τη μεγάλη ζωγραφική, την υφαντουργία, την αρχιτεκτονική, την τορευτική και τη μεταλλοτεχνία, τόσο ως προς την απόδοση όσο και ως προς την επιλογή των θεμάτων, και η εμφάνισή τους σε διάφορες περιοχές κατά τον 4^ο προχριστιανικό αιώνα είναι θέματα που έχουν ήδη επισημανθεί⁴²⁰. Αυτό που αναμφισβήτητα είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε για τα βοτσαλωτά ψηφιδωτά που κοσμούνται με φυτικές συνθέσεις είναι ότι εντάσσονται σε μια σφαίρα πολλαπλών επιδράσεων διαθέτοντας στοιχεία εμπνευσμένα από κάθε μορφή τέχνης, χωρίς να απουσιάζουν ταυτόχρονα οι ιδιαιτερότητες που αντικατοπτρίζουν τη δεινότητα ή και την προτίμηση των ψηφοθετών και των παραγγελιοδοτών τους. Οπωσδήποτε η κυριαρχία αυτών των απεικονίσεων στον 4^ο αι. π.Χ. αντανακλά την τάση μιας εποχής με ιδιαίτερη προτίμηση για τα φυτικά μοτίβα.

---

⁴¹⁷ Βλ. πιο πάνω, σ. 8-9, σημ. 31.

⁴¹⁸ Για την τετραχρωμία βλ. Πλίνιος, NH, XXXV, 50 και Κικέρων, *Βρούτος*, 18.70. Πρβλ. I. Scheibler, «Die vier Farben der griechischen Malerei», *AntK* 17 (1974), σ. 92-102. Λεβίδης 1998, σ. 244-250. V.J. Bruno, *Form and Color in Greek Painting*, New York 1977, σ. 53-59. Για την ερμηνεία του όρου «μέλαν» βλ. Λεβίδης 1998, σ. 248 και Μ. Μανωλεδάκης, *Νέκρια. Το έργο του Πολύγνωτου στους Δελφούς*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 27-28, με βιβλιογραφία. Για τα χρώματα στη μεγάλη ζωγραφική γενικώς βλ. I. Scheibler, *Griechische Malerei der Antike*, München 1994, σ. 100-106. Για τη διάκριση σε αυστηρά και ανθηρά χρώματα βλ. Πλίνιος, NH, XXXV, 30. Πρβλ. V.J. Bruno, *Form and Color in Greek Painting*, New York 1977, σ. 67 κ.ε. και Λεβίδης 1998, σ. 194-195, 249-250.

⁴¹⁹ Salmann 1982, σ. 43, 58.

⁴²⁰ Bruneau 1987, σ. 48-54. Dunbabin 1999, σ. 9-10. Βλ. και παραπάνω στην ανάλυση των μοτίβων, σ. 69-87.

Πέρα από το ζήτημα της προέλευσης των φυτικών μοτίβων, προκύπτει το ερώτημα εάν τα κοσμήματα του δαπέδου έχουν μόνο διακοσμητική λειτουργία ή αποκτούν συγκεκριμένη εικονογραφική σημασία κρύβοντας ταυτόχρονα ένα συμβολισμό⁴²¹. Στο βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου E κυριαρχούν τα φυτικά κοσμήματα, τα οποία διαθέτουν έναν εξαιρετικό πλούτο, καθώς παριστάνονται ποικίλα λουλούδια, σπείρες και έλικες που αποδίδονται με ορμή, διακοσμητική διάθεση, φαντασία και νατουραλισμό. Εκτός όμως από τη διακοσμητική λειτουργία του, το δάπεδο ενδεχομένως να περικλείει έναν ξεχωριστό θρησκευτικό συμβολισμό. Η παρουσία των γυναικείων μορφών στις γωνίες του δαπέδου σε συνδυασμό με τον πλούτο των φυτικών κοσμημάτων μπορούν να προσδώσουν αυτόν τον ιδιαίτερο συμβολισμό στην παράσταση.

Το θέμα της θεάς των ελισσόμενων βλαστών, της γυναικείας δηλαδή μορφής, της οποίας το κάτω τμήμα του σώματός της απολήγει σε φυτικές έλικες, απαντά σε διαφόρων ειδών έργα τέχνης και σε αυτήν αναγνωρίζεται συνήθως μια θεότητα που συνδέεται γενικώς με τη γονιμότητα των ανθρώπων, των ζώων και της φύσης⁴²².

Η γυναικεία μορφή έχει επίσης συνδεθεί με διονυσιακά θέματα⁴²³. Η αντίστοιχη ανδρική γενειοφόρος μορφή που απεικονίζεται ενίοτε φτερωτή ή με πόλο στο κεφάλι και συνοδεύεται συνήθως από γρύπες συναντάται σε διάφορα έργα τέχνης καθημερινής ή ταφικής χρήσης και έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει τον Διόνυσο σε μια αρχαιοπρεπή ανατολίτικη μορφή που ενσαρκώνει τον ίδιο ως θεό της φύσης και Πόσι Θηρών⁴²⁴. Συνεπώς, η ύπαρξη απεικονίσεων της μιξογενούς γυναικείας μορφής με φυτικές βλαστόσπειρες και, σε κάποιες περιπτώσεις, με τη συνοδεία γρυπών, καθώς και με την ίδια ενδυμασία και στάση την καθιστά το θηλυκό ταίρι του Διονύσου, την αντίστοιχη δηλαδή γυναικεία απεικόνισή της ως θεότητα της φύσης και Πότνια

---

⁴²¹ Για την ερμηνεία των μοτίβων και τυχόν συμβολισμό στα βοτσαλωτά ψηφιδωτά βλ. Salzmann 1982, σ. 49-55. Για το συμβολισμό των φυτικών κοσμημάτων στην κατωϊταλιωτική αγγειογραφία βλ. Schauenburg 1957, σ. 198-221.

⁴²² Curtius 1928, σ. 292. Curtius 1934, σ. 222-232. Stoop 1960, σ. 45 κ.ε., όπου γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα σε δύο ομάδες: στην πρώτη οι μορφές αποδίδονται συμμετρικά, και έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα, ενώ συνδυάζουν ταυτόχρονα δύο διαφορετικές φύσεις, την ανθρώπινη και τη φυτική (Stoop 1960, σ. 63)- στη δεύτερη, οι μορφές αναδύονται από ένα φυτικό μοτίβο, αλλά δεν συνδέονται οργανικά (Stoop 1960 64-76). Laws 1961, σ. 31 κ.ε. Jucker 1961, σ. 195 κ.ε. Guimier-Sorbets 1999, σ. 23, 27, 30-31. Για την «ανθοκόρη» του δαπέδου και τα εικονογραφικά της παράλληλα βλ. πιο πάνω, σ. 89-93.

⁴²³ Salzmann 1982, σ. 49-52.

⁴²⁴ Salzmann 1982, σ. 50 με σημ. 401, 402-403. Η μορφή έχει ερμηνευτεί από τον Curtius 1928, σ. 281 ως Σαβάζιος, δηλαδή η ανατολίτικη μορφή του Διονύσου. Την άποψή του ακολούθησε και ο Jucker 1961, σ. 173 κ.ε. Για τον Σαβάζιο στην τέχνη βλ. LIMC VIII.1B (Zürich – Düsseldorf 1997), σ. 1068-1071 στο λ. Sabazios, (R. Gicheva).

Θηρών. Φαίνεται όμως δύσκολο να ταυτιστεί με μια συγκεκριμένη θεότητα, καθώς αυτό σχετίζεται με τα συμφραζόμενα και πιθανώς την κυρίαρχη λατρεία της εκάστοτε περιοχής και εποχής⁴²⁵.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η γυναικεία μορφή της παράστασης ενδεχομένως να είναι μια θεότητα της Ανατολής, άποψη που ενισχύεται και από την ενδυμασία της. Η ίδια υπήρξε, για λόγους μέχρι σήμερα αδιευκρίνιστους σε εμάς, ιδιαίτερα δημοφιλής, όπως προκύπτει από την παρουσία της σε διάφορα καλλιτεχνικά δημιουργήματα του 4^{ου} αι. π.Χ. Το ίδιο το θέμα εξάλλου θα μπορούσε να αποτελεί και μια συμβολική έκφανση της οικονομικής ευμάρειας του ιδιοκτήτη της οικίας. Έτσι, η αφθονία των φυτικών κοσμημάτων του ψηφιδωτού που καταλαμβάνει έναν ανδρώνα, χώρο προορισμένο για την παράθεση γευμάτων στους προσκεκλημένους του ιδιοκτήτη, ενδεχομένως να αποτελεί ένα μέσο επίδειξης για τον πλούτο των ενοίκων του. Η τελευταία άποψη ωστόσο είναι υποθετική και παραμένει αναπόδεικτη. Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, οι θεές των ελυσόμενων βλαστών που κοσμούν το ψηφιδωτό στη Βεργίνα θα πρέπει να διαθέτουν εξέχουσα σημασία στην παράσταση προσδίδοντάς της έναν ιδιαίτερο συμβολισμό.

---

⁴²⁵ Curtius 1928, σ. 292, που αναφέρεται ως το θηλυκό ταίρι του Σαβάζιου. Curtius 1934, σ. 222-232, όπου η μιζογενής μορφή που βλαστάνει από φυτικό μοτίβο και συνοδεύεται από συγκεκριμένα ζώα ταυτίζεται με την «Rankengöttin», δηλαδή με μια θεότητα που σχετίζεται με τη ζωή και το θάνατο. Salzmann 1982, 51 με σημ. 410-415. Για τον Πόσι /Πότνια θηρών και φυτών βλ. LIMC VIII.1B (Zürich – Düsseldorf 1997), σ. 1021-1027 στο λ. Potnia, (N. Igar-Gianolio). LIMC VIII.1A (Zürich – Düsseldorf 1997), σ. 554-559 στο λ. Despotes Theron, (V. Lambrinoudakis) Πρβλ. και Σγουροπούλου 2000, σ. 213-234, κυρίως σ. 221-222 και Σγουροπούλου 2004, σ. 234-236.

4. Χρονολόγηση του δαπέδου

Η χρονολόγηση ενός ψηφιδωτού δαπέδου είναι ένα πολυσύνθετο θέμα, που απαιτεί να ληφθούν υπόψη αρκετοί παράγοντες. Στην παρούσα μελέτη το ζήτημα προσεγγίζεται μέσα από δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Στην πρώτη κρίνονται χρήσιμα τα στοιχεία που μας προσφέρει το ίδιο το ψηφιδωτό. Πρόκειται για όσα αφορούν στην κατασκευή του, τα τεχνικά δηλαδή χαρακτηριστικά και τη διακόσμησή του. Προκύπτει, έτσι, μια χρονολόγηση βασισμένη αποκλειστικά σε εσωτερικά κριτήρια. Στη δεύτερη αξιοποιούνται χρονολογικές ενδείξεις που σχετίζονται έμμεσα με το ψηφιδωτό, προέρχονται δηλαδή από τα ανασκαφικά δεδομένα του χώρου, στον οποίο βρίσκεται. Σημαντικά χρονολογικά στοιχεία αντλούνται, επίσης, από τον περιβάλλοντα χώρο του, ενώ λαμβάνονται υπόψη και ιστορικοί παράγοντες. Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς ότι η προσπάθεια να ορίσουμε τη χρονική περίοδο κατασκευής του ψηφιδωτού του δωματίου Ε της Βεργίνας δεν είναι εύκολη υπόθεση. Έτσι, μολονότι επιχειρείται καταρχήν μια χρονολόγηση στηριγμένη στη μελέτη των κοσμημάτων του μωσαϊκού, εντούτοις δεν αγνοούνται και επιμέρους χρονολογικές ενδείξεις και μαρτυρίες.

Αναφορικά με την εσωτερική χρονολόγηση του ψηφιδωτού, η τεχνική κατασκευής του, η βοτσαλωτή δηλαδή τεχνική, παρέχει αρχικά ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο. Αυτό κυμαίνεται από το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όταν στην πλειοψηφία των βοτσαλωτών δαπέδων εμφανίζονται σύνθετες εικονιστικές και φυτικές παραστάσεις, μέχρι περίπου τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., οπότε τοποθετείται η επινόηση της τεχνικής με κομμένη ψηφίδα⁴²⁶. Το χρονικό εύρος κατασκευής του μωσαϊκού είναι δυνατό να μειωθεί μόνο βάσει της χρονολόγησης της διακόσμησής του.

Από τεχνική άποψη εξάλλου, ο αριθμός των στρωμάτων της υποδομής του ψηφιδωτού δεν είναι δυνατό να ορίσει χρονολογικά όρια. Το υπόστρωμα του σύνθετου βοτσαλωτού δαπέδου Π.1 αποτελείται από δύο επιμέρους στρώματα⁴²⁷. Τα υπόλοιπα δάπεδα του ανακτόρου της Βεργίνας φαίνεται, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις, ότι είχαν την ίδια μορφή με την υποδομή του δαπέδου του δωματίου Ε⁴²⁸. Από την άλλη πλευρά, τα ψηφιδωτά της Πέλλας, για παράδειγμα, τα οποία μας παρέχουν χρονολογικές ενδείξεις, διαθέτουν χωμάτινη υποθεμελίωση

⁴²⁶ Για το θέμα βλ. πιο πάνω, σ. 14 και 15 σημ. 60.

⁴²⁷ Για το υπόστρωμα του δαπέδου του δωματίου Ε βλ. πιο πάνω, σ. 37, σημ. 158 και σ. 57-58.

⁴²⁸ Βλ. πιο πάνω, σε διάφορα σημεία του καταλόγου, σ. 23-54, όπου γίνεται λόγος για κροκαλοπαγές στρώμα και στρώμα κονιάματος.

τριών στρώσεων και μια υπερκείμενη υποδομή με τρία επίσης στρώματα⁴²⁹ [εικ. 12]. Δεν είμαστε όμως σε θέση από τη μορφή της συγκεκριμένης υποδομής να εξαγάγουμε ευρύτερα χρονολογικά συμπεράσματα για τα δάπεδα της βοτσαλωτής τεχνικής εν γένει. Άλλωστε, η χρήση δύο τουλάχιστον στρωμάτων από τα τρία, που αναφέρει ο Βιτρούβιος, το *rudus* και το *nucleus*, υφίστανται σε όλες ανεξαιρέτως τις περιπτώσεις⁴³⁰. Το μόνο που μπορούμε να επισημάνουμε είναι ότι για τη μορφή ενός υποστρώματος κυρίαρχο ρόλο θα πρέπει να έχει η γεωμορφολογία και η σύσταση του εδάφους, πάνω στο οποίο κατασκευάζεται το ψηφιδωτό και ότι ο αριθμός των στρωμάτων της υποδομής του δεν αποτελεί χαρακτηριστικό μιας συγκεκριμένης περιόδου.

Ιδιαίτερα σημαντική για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού Π.1 είναι η μελέτη της τεχνοτροπίας των κοσμημάτων του σε συνδυασμό με την τεχνική του⁴³¹. Τα γεωμετρικά μοτίβα του – απλή ταινία, σύνθετος μαϊάνδρος και σπειρομαϊάνδρος – είναι ευρέως διαδεδομένα διακοσμητικά στοιχεία και γι' αυτό δύσκολα μπορούν να προσδώσουν συγκεκριμένη χρονολόγηση. Με βάση τα μέχρι σήμερα ευρήματα παρατηρούμε όμως ότι τα συγκεκριμένα κοσμήματα απαντούν σε βοτσαλωτά ψηφιδωτά του ελλαδικού χώρου κυρίως στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και τα ξανασυναντούμε μετά τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. σε βοτσαλωτά δάπεδα εκτός Ελλάδος, ενώ στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. ο μαϊάνδρος απουσιάζει και τα γεωμετρικά πλαίσια αντικαθίστανται από κοσμοφόρους άνθων⁴³².

Η τεχνοτροπική εξέλιξη των φυτικών μοτίβων του δαπέδου είναι πιο σαφής και δύναται να καθορίσει πιο συγκεκριμένα χρονικά όρια⁴³³. Η έντονη παρουσία των κοσμημάτων στον 4^ο προχριστιανικό αιώνα αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της τάσης μιας εποχής που συναντούμε και στα ψηφιδωτά δάπεδα. Ιδιαίτερα οι συνθέσεις που οργανώνονται γύρω από ένα κεντρικό μοτίβο, ένα λουλούδι ή ένα γοργόνειο, και περιβάλλονται από φυτικά κοσμήματα υιοθετούνται στα ψηφιδωτά δάπεδα γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴³⁴. Πανομοιότυπη σύνθεση με του ψηφιδωτού Π.1 του

⁴²⁹ Τουράτσογλου 1975, σ. 165-184.

⁴³⁰ Dunbabin 1999, σ. 281-282.

⁴³¹ Οι χρονολογήσεις των μνημείων που αναφέρονται στο παρόν κεφάλαιο, έχουν αναφερθεί και αναλυθεί στο κεφάλαιο με τον τίτλο «*Τα κοσμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου*», σ. 64-93, γι' αυτό δεν παρατίθενται από μέρος μας βιβλιογραφικές παραπομπές, παρά μόνο σε περιπτώσεις, όπου το έργο αναφέρεται για πρώτη φορά.

⁴³² Βλ. και πιο πάνω, σ. 73, σημ. 302. Για τα γεωμετρικά μοτίβα του δαπέδου βλ. παραπάνω, σ. 64-73.

⁴³³ Για τα φυτικά μοτίβα του δαπέδου βλ. πιο πάνω, σ. 74-93.

⁴³⁴ Κρίνοντας από τα ανασκαμμένα ψηφιδωτά στη Σικώνα, στην Κόρινθο και Ερέτρια (βλ. Salzmann 1982, πίν. 19, 20, 23, 27)

ανακτόρου της Βεργίνας, με πλούσιο δηλαδή φυτικό διάκοσμο γύρω από κεντρικό ρόδακα, συναντούμε για πρώτη φορά στο ψηφιδωτό δάπεδο από τη Σικυώνα, που χρονολογείται στο δεύτερο τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴³⁵. Ο ρόδακας του δαπέδου παρουσιάζει μάλιστα εκπληκτική ομοιότητα στην απόδοσή του με αυτόν του δωματίου Ε [εικ. 76]. Όμοια είναι και η διάταξη σε δύο δάπεδα από την Πέλλα, που χρονολογούνται και τα δύο βάσει ανασκαφικών δεδομένων στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴³⁶ [εικ. 77 και εικ. 96α-β]. Έτσι, στηριζόμενοι αποκλειστικά στη μορφή της σύνθεσης, προτείνουμε για την κατασκευή του δαπέδου το χρονικό διάστημα από το 360 περίπου π.Χ. έως το 300 π.Χ.

Εξίσου σημαίνουσες χρονολογικές ενδείξεις αποτελούν η μορφή και ο τρόπος απόδοσης των επιμέρους διακοσμητικών μοτίβων του δαπέδου. Συγκεκριμένα, ο συνδυασμός κυλινδρικών και ταινιωτών ελίκων, οι διπλές έλικες και τα διαφόρων ειδών άνθη, δηλαδή τα κρινόσχημα και τα σύνθετης μορφής λουλούδια του ψηφιδωτού, συναντώνται στην απουλική αγγειογραφία ήδη από το 360/350 π.Χ. και διατηρούνται μέχρι περίπου το 300 π.Χ. Επιπλέον, συνδυασμό των επιμέρους στοιχείων του ψηφιδωτού συναντούμε και σε ευρήματα από τάφους των χρόνων γύρω στο 350 – 330 π.Χ., όπως για παράδειγμα στο θρόνο του τάφου της «Ευρυδίκης» στη Βεργίνα, στο ύφασμα από τη μικρή λάρνακα του τάφου του Φιλίππου Β΄, στη μεγάλη λάρνακα από τον ίδιο τάφο και στην τοιχογραφία του τάφου ΙΙ του τύμβου Α στην Αίνεια.

Επίσης, όμοια άνθη και φύλλα, όπως αυτά του μωσαϊκού της Βεργίνας, συναντούμε τόσο σε ψηφιδωτά της Ολύθνου, της Σικυώνας και της Κορίνθου, που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., όσο και στα ψηφιδωτά δάπεδα της Πέλλας και του Δυρραχίου [εικ. 105α-γ], που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και στην αρχή του 3^{ου} αι. π.Χ. Διεξοδικότερα, παρόμοιο άνθος με το άνθος 1 του δαπέδου [εικ. 50] υπάρχει στο ψηφιδωτό από τη θόλο της Πέλλας [εικ. 96α-β] και στο ψηφιδωτό του Τρίτωνα στη Ρόδο [εικ. 87], χρονολογημένα στο τέλος 4^{ου} – αρχή 3^{ου} και πρώτο τρίτο του 3^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα. Η απόδοση όμως και στις δύο περιπτώσεις διαφέρει από αυτήν του δαπέδου στη Βεργίνα, αφού στην Πέλλα το άνθος αποδίδεται πιο φυσιοκρατικά, ενώ στη Ρόδο είναι εντελώς ραδινό. Επιπλέον, το ίδιο άνθος το συναντούμε με παρόμοια απόδοση στη λάρνακα από τον τάφο του Φιλίππου Β΄ [εικ. 97α-γ] και στην τοιχογραφία του τάφου ΙΙ του τύμβου Α της

⁴³⁵ Βλ. πιο πάνω, σ. 74 σημ. 305.

⁴³⁶ Πιο πάνω, σ. 86, σημ. 360 (εστιατόριο) και σ. 87, σημ. 363 (θόλος).

Αίνειας [εικ. 106 – 108α-β]. Όμοιο είναι και το κεντρικό άνθος του υφάσματος από τον προθάλαμο του τάφου του Φιλίππου Β΄ [εικ. 75]. Σαφώς πιο στιλιζαρισμένο εντοπίζεται στην τοιχογραφία του Τάφου των Ανθεμίων, μνημείο που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴³⁷ [εικ. 100γ].

Το άνθος 2 του δαπέδου [εικ. 51] συναντάται σε δύο ψηφιδωτά δάπεδα της Σικυώνας [εικ. 76 και εικ. 78], στην κοσμοφόρο του ψηφιδωτού με την υπογραφή του Γνώσιος [εικ. 83] και στις τέσσερις γωνίες στην εξωτερική ζωφόρο του ψηφιδωτού δαπέδου της Αμαζονομαχίας⁴³⁸ στην Πέλλα [εικ 109]. Επίσης, λουλούδια όμοια με το άνθος 2 υπάρχουν στα δύο ψηφιδωτά από την περιοχή του ιερού του Δάρρωνα στην Πέλλα, όπου όμως αποδίδονται με έντονη προοπτική και ιδιαίτερη σκίαση στους πυρήνες τους. Στο ψηφιδωτό του Τρίτωνα στη Ρόδο το λουλούδι είναι ίδιο, αλλά παριστάνεται πιο ραδινό απ' ό,τι στο δάπεδο της Βεργίνας.

Όμοιο με το παραπάνω άνθος συναντάται στις τοιχογραφίες του τάφου Π της Αίνειας. Εδώ το λουλούδι αποδίδεται με δύο χρώματα, όπως και στο ψηφιδωτό του δωματίου Ε της Βεργίνας. Το ίδιο απαντά και στην απουλική αγγειογραφία, όπως στον ελικωτό κρατήρα του Ζωγράφου του Γανυμήδη (330-320 π.Χ.) [εικ. 91] και στον κρατήρα της ομάδας «Gerolimini» (320-310 π.Χ.) [εικ. 92], όπου τα φύλλα του αποδίδονται ιδιαίτερα ελαστικά. Στη Βεργίνα, τέλος, το άνθος 2 υπάρχει στη στήλη του Κλεώνυμου από την επίχωση της Μεγάλης Τούμπας (340 π.Χ.) [εικ. 102] και στη λάρνακα από το θάλαμο του τάφου του Φιλίππου Β΄ (γ΄ τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.) [εικ. 97β].

Τα άνθη 3 και 4 του μωσαϊκού της Βεργίνας [εικ. 52-53] εμφανίζουν ιδιαίτερες ομοιότητες μεταξύ τους, αλλά και με άνθη από το θρόνο της «Ευρυδίκης» (340 π.Χ.) [εικ. 99], τη λάρνακα του τάφου του Φιλίππου Β΄ (359-336 π.Χ.) [εικ. 97β] και τον απουλικό κρατήρα του Ζωγράφου του Γανυμήδη (330-320 π.Χ.) [εικ. 91]. Παρόμοια άνθη υπάρχουν και σε ψηφιδωτά δάπεδα, όπως, για παράδειγμα στην κοσμοφόρο του κυνηγιού του ελαφιού και του κυνηγιού του λιονταριού σε δύο διαφορετικές οικίες στην Πέλλα (τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.), όπου όμως και στις δύο περιπτώσεις αποδίδονται με περισσότερο νατουραλισμό απ' ό,τι εκείνα του ανακτόρου των Αιγών. Τέλος, ίδια υπάρχουν και στο ψηφιδωτό του Τρίτωνα στη Ρόδο (πρώτο τρίτο

⁴³⁷ Πιο πάνω, σ. 88-89 σημ. 371.

⁴³⁸ Μακαρόνας 1961/62, σ. 211 κ.ε., εικ. 2 (σχ.) και πίν. 243β, 248-250. Vanderpool 1962, σ. 390, πίν. 110. Hood 1961/62, σ. 17 εικ. 19. Daux 1962, σ. 809, εικ. 25. Petsas 1964, σ. 80, εικ. 10. Moreno 1964/65, σ. 63 κ.ε., εικ. 49. Andronicos 1964α, σ. 296, πίν. 8, 9. Donaldson 1965, σ. 86 κ.ε. Petsas 1965, σ. 50. Robertson 1965, σ. 78 σημ. 32. Ανδρόνικος 1974, σ. 19 εικ. 6. Salzmann 1982, σ. 29, σ. 108 αρ. 104, πίν. 32. 1-2, 33. 1-4. Μακαρόνας – Γιούρη 1989, σ. 166-167, 175, εικ. 23.

3^ο αι. π.Χ.), στα οποία διατηρείται η φαντασία, αλλά χάνεται η πλαστικότητα των λουλουδιών της Βεργίνας.

Το άνθος 5 του ψηφιδωτού των Αιγών [εικ. 54] είναι ένα κόσμημα πολύ αγαπητό στα βοτσαλωτά ψηφιδωτά. Έτσι, χρησιμοποιείται συχνά τόσο στη διακόσμηση πρώιμων βοτσαλωτών δαπέδων, όπως στο δάπεδο της Σικυώνας [εικ. 76α], όσο και οψιμότερων, όπως στα ψηφιδωτά της Πέλλας [εικ. 83α, εικ. 94, εικ. 96 α-β]. Αντίθετα, το άνθος 6 [εικ. 56-57] του ψηφιδωτού παρουσιάζει αρκετή πρωτοτυπία και αποτελεί περισσότερο την απεικόνιση ενός φανταστικού λουλουδιού. Θυμίζει μάλιστα ιδιαίτερα τα φανταστικά λουλούδια της απουλικής αγγειογραφίας, όπως για παράδειγμα στον κρατήρα του Ζωγράφου του Κάτω Κόσμου⁴³⁹, με τον ιδιαίτερα τονισμένο ύπερο [εικ. 110]. Προδρομική μορφή του λουλουδιού στη βοτσαλωτή τεχνική ενδεχομένως να αποτελούν ένα παρόμοιο άνθος, συμβατικά αποδοσμένο, στο ψηφιδωτό στην Όλυνθο με την παράδοση του οπλισμού στον Αχιλλέα από τη Θέτιδα (πρώτο μισό 4^ο αι. π.Χ.) [εικ. 63β] και το μπουμπούκι στο ψηφιδωτό με το γοργόνειο στην Ερέτρια (δεύτερο τρίτο 4^ο αι. π.Χ.), τα οποία παρουσιάζουν την ίδια περίπου απόληξη, αλλά χωρίς ύπερο [εικ. 80]. Παρόμοια άνθη συναντούμε στην κοσμοφόρο του ψηφιδωτού του κυνηγιού της ελάφου στην Πέλλα [εικ. 83α] και στο ψηφιδωτό του Τρίτωνα στη Ρόδο, ενώ ομοιότητα παρατηρείται και στο κεντρικό άνθος επιτύμβιας στήλης από την επίχωση της Μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα⁴⁴⁰ [εικ. 111].

Ολοκληρώνοντας, τα άνθη 7 και 8 του δαπέδου Π.1 του ανακτόρου [εικ. 61-62] τα συναντούμε στο ψηφιδωτό με τον Αχιλλέα και τη Θέτιδα στην οικία της Αγαθής Τύχης στην Όλυνθο [εικ. 63β], καθώς και σε ψηφιδωτά της Πέλλας, στην κοσμοφόρο του ψηφιδωτού δαπέδου με το κυνήγι του ελαφιού (άνθος 7) [εικ. 83δ] και του λιονταριού (άνθος 8) [εικ. 85β] σε ιδιωτικές οικίες και στη θόλο (άνθη 7 και 8) που βρίσκεται στην περιοχή του ιερού του Δάρρωνα [εικ. 96α-β].

Από τα άλλα διακοσμητικά μοτίβα του δαπέδου, διαπιστώνεται ότι οι ταινιωτές έλικες απουσιάζουν πλήρως από τα ψηφιδωτά στην Πέλλα, αλλά και από τα

⁴³⁹Ch. Aellen – A. Cambitoglou – J. Chamay, *Le Peintre de Darius et son milieu. Vases grecs de l'Italie méridionale*, Genève 1986, σ. 190 κ.ε., εικ. 24. Μ.Α. Τιβέριος, *Ελληνική Τέχνη, Αρχαία Αγγεία*, Αθήνα 1996, σ. 216 πίν. 201, σ. 346-347.

⁴⁴⁰Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, αρ. κατ. 27, σ. 195-197, πίν. 51 (τέλη 4^ο ή πρώτο τέταρτο 3^ο αι. π.Χ.). Πρβλ. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 16 εικ. 8. Ομοιότητα με λουλούδια του ψηφιδωτού υπάρχει και σε άλλες επιτύμβιες στήλες από την επίχωση της μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα. Βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, αρ. κατ. 19, σ. 148-151, πίν. 41 και αρ. κατ. 26, σ. 192-194, πίν. 50.

πρωιότερα στην Ολύνθο, τη Σικυώνα και την Κόρινθο. Αντιθέτως, έλικες σε μορφή ταινίας συναντούμε στην τοιχογραφία του τάφου Π του τύμβου Α της Αίνειας, που χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴¹. Και στις δύο περιπτώσεις για τη δημιουργία της ψευδαίσθησης όγκου στις ταινίες χρησιμοποιούνται δύο χρώματα, με τη διαφορά ότι στη Βεργίνα με τη χρήση λευκών και γκριζών βοτσαλών το αποτέλεσμα είναι πιο διακριτικό απ' ό,τι στην τοιχογραφία της Αίνειας [εικ. 106 – 108]. Ταινιωτές έλικες υπάρχουν, επίσης, στην απουλική αγγειογραφία ήδη από το 360 π.Χ. [εικ. 89].

Οι διπλές έλικες του δαπέδου της Βεργίνας είναι σπανιότερες από τις ταινιωτές και συναντώνται μόνο στο ψηφιδωτό δάπεδο με την Κενταυρίνα στην Πέλλα (τέλος 4^{ου} αι. π.Χ.) [εικ. 77 και εικ. 95] και στο θρόνο από τον τάφο της «Ευρυδίκης» (340 π.Χ.) [εικ. 99].

Σε ό,τι αφορά το μοτίβο της σπείρας, στο ψηφιδωτό με το κυνήγι της ελάφου στην Πέλλα (τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.) [εικ. 83] ο δακτύλιος απουσιάζει πλήρως, όπως και στο ψηφιδωτό της Βεργίνας, ενώ, αντίθετα, συναντάται σε ένα μωσαϊκό της Σικυώνας (δεύτερο τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ.) [εικ. 78] και στα δύο ψηφιδωτά στην περιοχή του ιερού του Δάρρωνα στην Πέλλα (τέλος 4^{ου} – αρχή 3^{ου} αι. π.Χ.) [εικ. 77 και εικ. 96]. Επίσης, στα ψηφιδωτά της προαναφερθείσας περιοχής στην Πέλλα οι έλικες δεν αποδίδονται προοπτικά, είναι πιο δύσκαμπτες, ενώ στο βοτσαλωτό δάπεδο της Βεργίνας διαθέτουν περισσότερη ορμή. Στο δάπεδο του τελευταίου τόσο οι έλικες όσο και οι σπείρες του αποδίδονται με γραμμική προοπτική.

Η «ανθοκόρη» του ψηφιδωτού [εικ. 59 – 60] συγκρίνεται με την αντίστοιχη μορφή του ψηφιδωτού της Ολύνθου. Ωστόσο στο δάπεδο της Ολύνθου τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται εντελώς συμβατικά [εικ. 101α-β]. Μετωπική απόδοση των γυναικείων κεφαλών, ανάλογη με τη μετωπικότητα στις «ανθοκόρες» της Βεργίνας, συναντούμε στο παρεμφερές μοτίβο της γυναικείας προτομής στην απουλική αγγειογραφία, για παράδειγμα στο έργο του Ζωγράφου του Λυκούργου⁴⁴². Από τα άλλα βοτσαλωτά δάπεδα αναφέρουμε τη γυναικεία κεφαλή του ψηφιδωτού του Δυρραχίου, η οποία σε αντίθεση με την «ανθοκόρη» της Ολύνθου

⁴⁴¹ Για τη χρονολόγηση του τάφου βλ. παραπάνω, σ. 93 σημ. 395.

⁴⁴² Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Λυκούργου (Bonn 100): Trendall- Cambitoglou 1978, σ. 417, αρ. 14, πίν. 150 1-2. Lohman 1979, 193 κ.ε., Α 164, πίν. 16.2. Και ελικωτός κρατήρας του κοντά στο Ζωγράφο του Λυκούργου (Bari 6270): Trendall- Cambitoglou 1978, σ. 420-421, αρ. 41, πίν. 154. 2-5.

διαθέτει πιο φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά, αλλά είναι πιο εύσαρκη. Απομακρύνεται επίσης από την αυστηρότητα της «ανθοκόρης» της Βεργίνας με την τοποθέτηση της κεφαλής σε στάση 3/4 [εικ. 105α-γ]. Επιπλέον, στη μορφή του Δυρραχίου τα χέρια που κρατούν τους βλαστούς βρίσκονται στο ύψος του στήθους [εικ. 105γ], σε αντίθεση με την «ανθοκόρη» της Βεργίνας, στην οποία εκτείνονται δεξιά και αριστερά, ενώ στην Όλυνθο υψώνονται προς τα πάνω [εικ. 101β]. Σε μια παρόμοια υβριδική μορφή, αν και ανδρική, στον Τρίτωνα του ψηφιδωτού της Ρόδου [εικ. 87], το κεφάλι της μορφής είναι ελαφρώς τοποθετημένο σε στάση 3/4, αλλά διαθέτει πιο λεπτομερή απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου με τη δημιουργία, μάλιστα, και ορισμένων ρυτίδων.

Ο Salzman χρονολόγησε το ψηφιδωτό του δωματίου E της Βεργίνας βασιζόμενος σε τεχνοτροπικά κριτήρια στους χρόνους ανάμεσα στο 310 – 290 π.Χ.⁴⁴³. Σύμφωνα με τον ίδιο, στο τέλος του 4^{ου} – αρχή του 3^{ου} αι. π.Χ. η σπείρα διατηρεί το φυτικό πλούτο των προηγούμενων χρόνων, αλλά χάνει την ορμητική της κίνηση και εμφανίζει τις πρώτες ενδείξεις δυσκαμψίας και σκληρότητας στα μοτίβα της. Το ίδιο παρατηρείται – όπως τονίζει – και στα υστεροαπουλικά αγγεία⁴⁴⁴. Αυτή η τάση είναι ιδιαίτερα ενισχυμένη στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. και στα αγγεία, μάλιστα, γύρω στο 300 π.Χ. τα μοτίβα αραιώνουν, η σπείρα γίνεται πιο ραδινή και οι λεπτομέρειες αποκτούν πλαστικό ιλουζιονισμό. Τη μετάβαση αυτή σηματοδοτεί, σύμφωνα με τον Salzman, το ψηφιδωτό δάπεδο της θόλου στην Πέλλα, στο οποίο η αφθονία των ελίκων και των φυτικών κοσμημάτων, όπως επίσης και η πλαστικότητα και ο νατουραλισμός τους μειώνονται προς όφελος της συμμετρικής σύνθεσης και εξαιτίας αυτού το δάπεδο της Πέλλας θα πρέπει να χρονολογηθεί στο 320-310 π.Χ.⁴⁴⁵ [εικ. 96 α-β]. Σ' αυτό η πολυχρωμία έχει μειωθεί, αν και χρησιμοποιούνται το λευκό, το κόκκινο, το κίτρινο και το μαύρο και διάφοροι χρωματικοί τους τόνοι, όχι όμως για να αποδώσουν βάθος και ζωγραφικό αποτέλεσμα, σκίαση για παράδειγμα, αλλά για να δημιουργήσουν το περίγραμμα και τη δομή των επιμέρους μοτίβων⁴⁴⁶.

Μείωση της χρωματικής κλίμακας, σημάδια δυσκαμψίας και αραιώσης των μοτίβων συναντούμε, σύμφωνα πάντα με τον Salzman⁴⁴⁷, και στο μωσαϊκό της Βεργίνας, όπου ένα βασικό μοτίβο επαναλαμβάνεται και καλύπτει όλη την επιφάνεια

⁴⁴³ Salzman 1982, σ. 19 και σ. 30.

⁴⁴⁴ Για παράδειγμα στο Ζωγράφο της Βαλτιμόρης και στην Ομάδα Gerolomini.

⁴⁴⁵ Salzman 1982, σ. 29.

⁴⁴⁶ Salzman 1982, σ. 29.

⁴⁴⁷ Salzman 1982, σ. 19.

του δαπέδου, χωρίς να υπάρχει βάθος στις έλικες και στις σπείρες και χωρίς να παρατίθενται πολλά ετερογενή μοτίβα. Ο μελετητής αναφέρει ότι τα φυτικά κοσμήματα του ψηφιδωτού της Βεργίνας παρουσιάζουν τον πλούτο του ψηφιδωτού με το κυνήγι της ελάφου στην Πέλλα, αλλά δεν αναπτύσσονται πια τόσο νατουραλιστικά. Η συμμετρία αποκτά μεγαλύτερη σημασία. Επίσης, η χρωματική κλίμακα του ψηφιδωτού με το κυνήγι του ελαφιού στην Πέλλα μειώνεται στο ψηφιδωτό του δωματίου Ε και περισσότερη βαρύτητα δίνεται στη σχεδίαση⁴⁴⁸.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε ότι το βασικό επιχείρημα του Salzmann για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού της Βεργίνας στα χρόνια 310 – 290 π.Χ. είναι η έλλειψη ορμητικής κίνησης και προοπτικής στις σπείρες και τις έλικές του, η επανάληψη των ίδιων μοτίβων, η μειωμένη χρωματική κλίμακα και κυρίως η απόλυτα συμμετρική σύνθεση. Μια προσεκτική ματιά στο βοτσαλωτό δάπεδο Ε του ανακτόρου της Βεργίνας δείχνει όμως ότι η κίνηση της σπείρας και των ελίκων διαθέτει δύναμη και ζωντάνια. Επιπλέον, οι σπείρες και οι έλικες του δαπέδου διαθέτουν γραμμική προοπτική και φωτοσκίαση, που επιτυγχάνεται με τη χρήση βοτσάλων διαφορετικού χρώματος⁴⁴⁹. Χρήση διαφόρων αποχρώσεων του ίδιου χρώματος συναντούμε στο δάπεδο σε εξαιρετικά μικρή κλίμακα, όπως για παράδειγμα στα σέπαλα του κεντρικού ρόδακα και στα μαλλιά της «ανθοκόρης» [εικ. 49, 59]. Επίσης, ο ψηφοθέτης του ανακτόρου της Βεργίνας χρησιμοποιεί τέσσερα βασικά χρώματα, όπως ο ζωγράφος που έχει υιοθετήσει και εφαρμόζει στα έργα του την «τετραχρωμία»⁴⁵⁰.

Η χρήση βοτσάλων λευκού, ωχρού, ερυθρού και μαύρου χρώματος χαρακτηρίζει τα ψηφιδωτά του δεύτερου τρίτου του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ βότσαλα των προαναφερθέντων χρωμάτων με διαβαθμίσεις συναντώνται σε δάπεδα του τελευταίου τρίτου του ίδιου αιώνα⁴⁵¹. Σημαίνουσας όμως σημασίας χρονολογικό στοιχείο δεν

⁴⁴⁸ Salzmann 1982, σ. 30.

⁴⁴⁹ Αναφορικά με εκείνα τα στοιχεία που σηματοδοτούν, σύμφωνα με τον Salzmann, την αλλαγή στην απόδοση των μοτίβων μετά το 320-310 π.Χ. και που χαρακτηρίζουν το ψηφιδωτό από τη θόλο της Πέλλας (βλ. αμέσως παραπάνω, σ. 107) θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι στο δάπεδο με την παράσταση της Κενταυρίνας από την ίδια περιοχή στην Πέλλα [εικ. 77, 94 – 95], ίδιας επίσης περιόδου με το δάπεδο της θόλου (βλ. πιο πάνω σ. 86 σημ. 360 και σ. 87 σημ. 363), η σκίαση όχι μόνο δεν απουσιάζει, αλλά, αντίθετα, είναι ιδιαίτερα έντονη σε ορισμένα λουλούδια του. Επίσης, και στα δύο μωσαϊκά της περιοχής αφενός οι σπείρες και οι έλικες δεν διαθέτουν προοπτική, αφετέρου, όμως, τα λουλούδια τους αποδίδονται προοπτικά. Επιπλέον, δεν υπάρχει επιμελημένη συμμετρία στην απόδοση των μοτίβων και τα χρώματα δεν μπορούν να ανταγωνιστούν την πολυχρωμία των βοτσάλων στις οικίες του Διονύσου και της αρπαγής της Ελένης στην Πέλλα.

⁴⁵⁰ Για τα χρώματα των βοτσάλων του δαπέδου βλ. επίσης σ. 57. Για το θέμα της «τετραχρωμίας» στην αρχαία ζωγραφική και τη σχέση της με την τέχνη του ψηφιδωτού βλ. παραπάνω, σ. 98, σημ. 418.

⁴⁵¹ Salzmann 1982, σ. 43-44, σ. 58.

είναι η πληθώρα των χρωμάτων που χρησιμοποιούνται σε ένα δάπεδο, αλλά η συστηματική και επιμελημένη χρήση τους. Τα ψηφιδωτά, για παράδειγμα, της Ολύνθου [*εικ. 72β και εικ. 101β*], στα οποία χρησιμοποιούνται βότσαλα διαφόρων χρωμάτων, τοποθετημένα όμως ακατάστατα, δεν μπορούν να θεωρηθούν οψιμότερα από τα ψηφιδωτά των οικιών της Πέλλας, όπου υπάρχει πολυχρωμία και γίνεται συστηματικότερη και επιμελέστερη χρήση των βοτσάλων. Στο ανάκτορο των Αιγών το ψηφιδωτό του δωματίου Ε κατασκευάζεται με βότσαλα περιορισμένων χρωμάτων και απεικονίζει μια φυτική σύνθεση με μοτίβα γνωστά ήδη από την κλασική εποχή.

Εκτός από τη χρωματική κλίμακα σημαντική είναι και η προσπάθεια δημιουργίας ζωγραφικού αποτελέσματος. Αυτή επιτυγχάνεται και με τεχνικά μέσα, όπως τη χρήση μολύβδινων ελασμάτων και πήλινων ταινιών για τη δημιουργία ενιαίων περιγραμμάτων και επιμέρους λεπτομερειών. Η τοποθέτηση, επίσης, των βοτσάλων σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση πάνω στο κονίαμα ενισχύει τη ζωγραφικότητα στα ίδια ψηφιδωτά. Οι παραπάνω τεχνικές που παρατηρούνται για παράδειγμα στο ψηφιδωτό με την παράσταση του Διονύσου, του κυνηγιού του λιονταριού και των κενταύρων στην οικία του Διονύσου στην Πέλλα τοποθετούνται σε μια περίοδο οψιμότερη από το 325 π.Χ.⁴⁵².

Ακόμα, η επανάληψη των ίδιων μοτίβων και η βαρύτητα που δίνεται στη σχεδίαση δεν μπορούν να θεωρηθούν στοιχεία όψιμης χρονολόγησης του ψηφιδωτού των Αιγών⁴⁵³. Επανάληψη των κοσμημάτων ενός δαπέδου και αυστηρότητα στη σύνθεση και την οργάνωση συναντούμε σε πρωιμότερα κυρίως δάπεδα, όπως στην κοσμοφόρο της Ολύνθου με τον οπλισμό του Αχιλλέα [*εικ. 63β*], στα δύο ψηφιδωτά δάπεδα της Σικυώνας [*εικ. 76, 78*], στην Κόρινθο [*εικ. 68*] και στην Ερέτρια [*εικ. 80*]. Την ίδια λογική και οργάνωση στη σχεδίαση με μοτίβα που επαναλαμβάνονται συναντούμε και στη διακόσμηση του θρόνου της Ευρυδίκης, που χρονολογείται στο 340 π.Χ.⁴⁵⁴ [*εικ. 99*], καθώς επίσης και στο ύφασμα και τη χρυσή λάρνακα του τάφου του Φιλίππου Β΄ στη Βεργίνα [*εικ. 75, εικ. 96α*].

Τα λουλούδια που κοσμούν το ψηφιδωτό στο δωμάτιο Ε του ανακτόρου της Βεργίνας παρουσιάζουν εξαιρετική ποικιλομορφία και διαθέτουν προοπτική που επιτυγχάνεται με τη χρήση απλών μέσων, δηλαδή με διαφοροποίηση στα χρώματα των βοτσάλων. Μολονότι υπάρχει μια υποτυπώδης προοπτική, η χρωματική

⁴⁵²Βλ. και πιο πάνω, σ. 13 σημ. 51. Επίσης, στο εστιατόριο της Πέλλας, στην Κενταυρίνα του κατωφλιού, βλ. Catling 1984/5, σ. 44 και στο ψηφιδωτό του Βελλεροφόντη στη Ρόδο.

⁴⁵³Αντίθετη είναι η άποψη του Salzmann. Σχετικά βλ. Salzmann 1982, σ. 19 και σ. 30.

⁴⁵⁴Βλ. σ. 88 σημ. 368.

διαβάθμιση είναι σχετικά μικρή, αν συγκριθεί με τον πλούτο των χρωματικών διαβαθμίσεων στα ψηφιδωτά της Πέλλας. Συνακόλουθα η απόδοση των μοτίβων θυμίζει περισσότερο τα ψηφιδωτά της Σικυώνας. Στα ψηφιδωτά των οικιών του Διονύσου και της Αρπαγής της Ελένης στην Πέλλα είναι τέτοια η διαχείριση των φυσικών ψηφιδών, ώστε δημιουργείται πιο νατουραλιστικό αποτέλεσμα και τα μοτίβα εμφανίζονται σαφώς πιο εκλεπτυσμένα. Παρόλο που συναντούμε άνθη όμοια με της Βεργίνας, στα ψηφιδωτά των οικιών και της θόλου της Πέλλας τα μοτίβα διαθέτουν πιο χαλαρή οργάνωση και τοποθετούνται, αν όχι τυχαία, τουλάχιστον χωρίς αυστηρό σχεδιασμό. Στο αντίστοιχο φυτικό δάπεδο του εστιατόριου στην Πέλλα, παρά την ομοιότητα, τα λουλούδια είναι πιο νατουραλιστικά. Με τη χρήση πολύχρωμων βοτσάλων και των διακυμάνσεών τους σε καίρια σημεία των λουλουδιών, στον πυρήνα τους για παράδειγμα, επιτυγχάνεται τελικά πιο φυσιοκρατική απόδοση από τη Βεργίνα.

Εν κατακλείδι, βάσει των προαναφερθέντων επισημάνσεων το ψηφιδωτό που κοσμεί το δωμάτιο Ε στο ανάκτορο της Βεργίνας θα πρέπει να χρονολογηθεί πριν το 310 π.Χ. Η τέλεια οργανωμένη σύνθεση, η οργανική σχέση των διακοσμητικών του στοιχείων και συγχρόνως η γεωμετρία του δαπέδου, όπως για παράδειγμα η συστηματική χρήση συγκεκριμένων λουλουδιών στους άξονες του δαπέδου, μπορεί να αναχθεί σε χρόνους προγενέστερους του 310 π.Χ. Ο συνωστισμός των φυτικών, σπειροειδών και ελικωτών μοτίβων, καθώς και η ποικιλομορφία και η φανταστική μορφή των λουλουδιών που φυτρώνουν πάνω σε λεπτούς μίσχους είναι στοιχεία υπαρκτά στην απουλική αγγειογραφία του δεύτερου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. και η τάση να συμπληρωθούν τα κενά της παράστασης είναι ιδιαίτερα εμφανής στους χρόνους γύρω στο 340 – 320 π.Χ. Τον ίδιο συνωστισμό συναντούμε και στα φυτικά κοσμήματα που περιβάλλουν τις «ανθοκόρες», εικονογραφικά παράλληλα των οποίων συναντούμε ήδη στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵⁵ Τα γεωμετρικά μοτίβα του δαπέδου συναντώνται σε όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵⁶ Η πλειοψηφία όμως των κοσμημάτων του ψηφιδωτού και πρωτίστως ο συνδυασμός τους κυριαρχεί σε έργα του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. Εξάλλου ο τρόπος απόδοσης των μοτίβων είναι δυνατό να αναχθεί σε χρόνους πριν το 325 π.Χ. Συνεπώς, μέσα από τη μελέτη των

---

⁴⁵⁵ Για τις «ανθοκόρες» βλ. στο σχετικό κεφάλαιο, σ. 89-93.

⁴⁵⁶ Για τα γεωμετρικά μοτίβα του δαπέδου βλ. σ. 64-73.

εικονογραφικών παραλλήλων και την απόδοση των κοσμημάτων του ψηφιδωτού⁴⁵⁷, προτείνεται ως περίοδος κατασκευής του το τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., κυρίως οι χρόνοι 340 – 320 π.Χ.

Ένα ψηφιδωτό μπορεί να τοποθετηθεί σε ένα κτίσμα είτε στην αρχική φάση κατασκευής του είτε σε μεταγενέστερη χρονική στιγμή, για παράδειγμα αν ένα δάπεδο υποστεί κάποιου είδους καταστροφή και κριθεί σκόπιμη η αντικατάστασή του. Για το λόγο αυτό ένα ψηφιδωτό δάπεδο χρονολογημένο αποκλειστικά με τεχνολογικά κριτήρια, αποτελεί επισφαλές μέσο για τη χρονολόγηση ενός οικοδομήματος. Αντιθέτως, η μελέτη ενός συνόλου ψηφιδωτών με βάση εικονογραφικά, ανασκαφικά και άλλα κριτήρια σε ένα οικοδόμημα που αποτελεί ενιαία σύλληψη, όπως είναι το ανάκτορο των Αιγών, μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλέστερη χρονολόγηση τόσο του οικοδομήματος όσο και των ίδιων των δαπέδων.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τα διασωθέντα δάπεδα του ανακτόρου συνηγορούν επίσης υπέρ της χρονολόγησης του μωσαϊκού μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Πιο αναλυτικά, από τα δώδεκα απλά βοτσαλωτά δάπεδα που εξετάστηκαν στην παρούσα μελέτη, με σχετική βεβαιότητα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα βοτσαλωτά δάπεδα I.1-5 του ανακτόρου ανήκουν σε κοινό κατασκευαστικό πρόγραμμα και προτείνεται για αυτά ως χρόνος κατασκευής τους το δεύτερο μισό του 4^{ου} προχριστιανικού αιώνα, εφόσον από τα ανασκαφικά δεδομένα δεν αναφέρεται ύπαρξη άλλων δαπέδων στη θέση τους⁴⁵⁸. Το απλό βοτσαλωτό δάπεδο I.6α-γ θα μπορούσε επίσης να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵⁹. Το απλό βοτσαλωτό δάπεδο I.7 είναι ιδιαίτερα προβληματικό, ενώ για τα απλά βοτσαλωτά δάπεδα I.8-12, που ανήκουν στο δυτικό περίστυλο κτήριο έχει προταθεί μια χρονολόγηση στον 3^ο αι. π.Χ.⁴⁶⁰.

Ιδιαίτερα βοηθητική θα ήταν και η χρονολόγηση του σύνθετου βοτσαλωτού δαπέδου II.2 του ανακτόρου, το οποίο διαθέτει εικονιστικό διάκοσμο και πρέπει να είναι σύγχρονο με το δάπεδο II.1 του δωματίου Ε , αλλά εξαιτίας της αδυναμίας να

---

⁴⁵⁷ Σχετικά βλ. πιο πάνω, σ. 64-93.

⁴⁵⁸ Βλ. εδώ, σ. 24-29, κυρίως απλό βοτσαλωτό δάπεδο I.4, σ. 27-28, σημ. 118.

⁴⁵⁹ Βλ. πιο πάνω, σ. 29-30.

⁴⁶⁰ Για το απλό βοτσαλωτό δάπεδο I.7 βλ. εδώ, σ. 30-31 και για τα απλά βοτσαλωτά δάπεδα I.8-12 βλ. εδώ, σ. 32-35.

μελετηθεί ολόκληρη η σωζόμενη παράστασή του η χρονολόγηση που προτείνεται γίνεται με επιφύλαξη⁴⁶¹.

Από τα δάπεδα του ανακτόρου που κατασκευάστηκαν με διαφορετική τεχνική, για τα δάπεδα IIIα.1-3 με μαρμάρινα πλακίδια στα δωμάτια M1 – M3 της δυτικής πλευράς, καθώς και για το δάπεδο με μαρμάρινα πλακίδια IIIα.4 μπροστά από το κατώφλι του δωματίου E, έχει προταθεί μια χρονολόγηση μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Μάλιστα θα πρέπει να ανήκουν στην ίδια φάση κατασκευής με εκείνη του βοτσαλωτού δαπέδου II.1 του δωματίου E⁴⁶². Τα δάπεδα από μαρμάρινα πλακίδια IIIβ.1-2, που κοσμούσαν κάποτε χώρους της ανατολικής πτέρυγας του ανακτόρου, αν και αρκετά προβληματικά, φαίνεται να ανήκουν σε μια οικοδομική φάση του 2^{ου} αι. π.Χ.⁴⁶³. Τέλος, το πήλινο δάπεδο IV.1 που βρίσκεται στη θόλο του ανακτόρου θα πρέπει να ανήκει σε μια χρονική περίοδο πριν τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.⁴⁶⁴.

Η μοναδική μαρτυρία για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού της αίθουσας E σε άμεσο συσχετισμό με τη χρήση του χώρου, δηλαδή από εξωτερικά στοιχεία και δεδομένου ότι το υπόστρωμα του δαπέδου δεν μας έδωσε καμιά χρονολογική ένδειξη, προέρχεται από τα ανασκαφικά δεδομένα της ίδιας της αίθουσας. Κατά την περίοδο της αποκάλυψης του δαπέδου το 1956 εντοπίστηκε κοντά στο δυτικό τοίχο του δωματίου, στον άξονα της εισόδου, απέναντι από το κατώφλι, βωμός μεταγενέστερης, μάλλον ρωμαϊκής περιόδου⁴⁶⁵ [εικ. 43].

Ένα ψηφιδωτό δάπεδο, ακόμα, είναι αδύνατο να προϋπάρχει ενός οικοδομήματος. Ο ψηφοθέτης, πριν την κατασκευή του μωσαϊκού, θα πρέπει να γνωρίζει το χώρο στον οποίο θα εργαστεί, για να προμηθευτεί το υλικό και να

---

⁴⁶¹ Για το σύνθετο βοτσαλωτό II.2 βλ. παραπάνω, σ. 38-40. Δυστυχώς μέχρι στιγμής το δάπεδο δεν έχει δημοσιευτεί επαρκώς και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την εικονιστική παράσταση του εμβλήματος και τις επιμέρους μορφές της, ώστε να προταθεί χρονολόγηση βασισμένη σε παράλληλα εικονογραφικά θέματα και στιλιστικά κριτήρια.

⁴⁶² Για τα δάπεδα με ακανόνιστα μαρμάρινα πλακίδια IIIα.1-4 βλ. πιο πάνω, σ. 42-47.

⁴⁶³ Βλ. πιο πάνω, σ. 48-52.

⁴⁶⁴ Για το πήλινο δάπεδο IV.1 βλ. παραπάνω, σ. 53-54.

⁴⁶⁵ Η πρόχειρη κατασκευή του βωμού, η εύρεση νομισμάτων ρωμαϊκής περιόδου αλλά και το στρώμα τέφρας με τα οστά ζώων που βρέθηκαν ολόγυρα φανερώνουν χρήση του χώρου μέχρι το τέλος της ρωμαϊκής περιόδου. Αυτό το στρώμα που βρέθηκε πάνω στο δάπεδο αποτελεί και το μοναδικό *terminus* για το χώρο. Με αφετηρία την όψιμη χρονολόγηση του στρώματος ορίζεται επομένως ένας *terminus ante quem* για το ψηφιδωτό. Σχετικά βλ. *BCH* 81, 1957, σ. 603-604, εικ. 10. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 22, πίν. X, εικ. 2.

οργανώσει το συνεργείο του⁴⁶⁶. Πρωτίστως όμως πρέπει να υπάρχει ένας παραγγελιοδότης. Έτσι η χρονολόγηση ενός κτηρίου αποτελεί έναν *terminus post quem* για την κατασκευή και των ψηφιδωτών του δαπέδων.

Οι χρονολογήσεις που κατά καιρούς έχουν προταθεί για το ανάκτορο των Αιγών παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις. Το ανάκτορο χρονολογήθηκε από τους πρώτους ανασκαφείς στην εποχή του Αντίγονου Γονατά (277-239 π.Χ.)⁴⁶⁷. Οι περισσότερες όμως απόψεις συμφωνούν σε μια χρονολόγηση στον 4^ο αι. π.Χ., αλλά οι προτάσεις ποικίλουν από την εποχή του Φιλίππου Β΄ (359-336 π.Χ.) μέχρι την εποχή του Κασσάνδρου (315-297 π.Χ.)⁴⁶⁸. Τελευταία προτάθηκε από τον Hoepfner με βάση τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ανακτόρου και τη σύγκρισή τους με άλλα μια χρονολόγηση στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., στην περίοδο δηλαδή της βασιλείας του Φιλίππου Β΄⁴⁶⁹.

Επίσης, μετά τη μελέτη της πήλινης κεράμωσης του ανακτόρου, έχει επισημανθεί η εμφανής ομοιότητά της με την αντίστοιχη των σπιτιών της Πέλλας⁴⁷⁰. Ειδικότερα, η κεράμωση Α των οικιών του Διονύσου και της Αρπαγής της Ελένης στην Πέλλα έχει χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ οι κεραμώσεις Β και Γ ανήκουν σε μεταγενέστερη εποχή⁴⁷¹. Στο ανάκτορο της Βεργίνας έχουν εντοπιστεί πλίνθινα κεραμίδια που φέρουν το ίδιο σφράγισμα με αυτά από την οικία του Διονύσου στην Πέλλα και, επιπλέον, έχει παρατηρηθεί ότι πρόκειται για το ίδιο εργαστήριο και ότι για τη δημιουργία του σφραγίσματος χρησιμοποιήθηκε μάλιστα ο ίδιος δακτυλιόλιθος⁴⁷². Έτσι η χρονολόγηση της κεράμωσης της Πέλλας συμπαρασύρει τη χρονολόγηση της κεράμωσης του ανακτόρου, αν και έχει διαπιστωθεί ότι ορισμένες σίμες και μια ηγεμών κέραμος του ανακτόρου της Βεργίνας ανάγονται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁷³. Η ομάδα όμως των κεραμώσεων, η οποία διαθέτει κοινά στοιχεία με τις κεραμώσεις της Πέλλας, θα

⁴⁶⁶Πρβλ. στην εισαγωγή, σ. 6, σημ. 17, όπου γίνεται λόγος για άμεση και έμμεση ψηφοθέτηση δαπέδων.

⁴⁶⁷Ρωμαίος 1955, σ. 111. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, σ. 29-30.

⁴⁶⁸Μακαρόνας 1968, σ. 164. Heermann 1980, σ. 312 κ.ε. (310-295 π.Χ.). Ανδρόνικος 1984, σ. 39. Παντερμαλής 1987, σ. 602. Nielsen 1994, σ. 81, σ. 227 σημ. 180. Τουράτσογλου 1995, σ. 218. Hoepfner 1996, σ. 17. Touratsoglou 1996, σ. 179. Βελένης 1997, σ. 26. Hoepfner 1999, σ. 329 (μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.). Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 21-23. Saatsoglou-Paliadeli 2001, σ. 203 με σημ. 33. Schmidt-Dounas 2005, σ. 36 με σημ. 3 (4^{ου} αι. π.Χ.). Δρούγου 2006, σ. 58-61.

⁴⁶⁹Hoepfner 1996, σ. 17. Ίδια χρονολόγηση προτείνεται και από την αρχαιολόγο της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ κ. Α. Κοτταρίδη, υπό την εποπτεία της οποίας πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα (κατά τα έτη 2007-2008) ανασκαφικές εργασίες στο χώρο (βλ. σ. 1 σημ. 2).

⁴⁷⁰Παντερμαλής 1987, σ. 597-614. Καλτσάς 1988, σ. 28-31, και σ. 75-80.

⁴⁷¹Καλτσάς 1988, σ. 31-37. Μακαρόνας – Γιούρη 1989, σ. 163-164.

⁴⁷²Hoepfner 2002, σ. 94.

⁴⁷³Καλτσάς 1988, σ. 76-80.

μπορούσε να αποτελεί και μεταγενέστερη επισκευή του ανακτόρου⁴⁷⁴. Έτσι, ο συνδυασμός της μελέτης των αρχιτεκτονικών στοιχείων του οικοδομήματος με την ύπαρξη και ορισμένων πρώιμων κεραμιδιών στο ανάκτορο καθιστούν αρκετά πιθανή την ανέγερση του οικοδομήματος στην εποχή του Φιλίππου Β΄.

Η χρονολόγηση του ανακτόρου στην περίοδο της βασιλείας του Φιλίππου Β΄ ενισχύεται με την παρουσία του παρακείμενου θεατρικού οικοδομήματος⁴⁷⁵. Η ανοικοδόμησή του στη χαμηλή πλαγιά, σε ένα άνδηρο βόρεια του ανακτόρου, το οποίο δεν διαθέτει τα πλέον ευνοϊκά φυσικά χαρακτηριστικά για μια θεατρική εγκατάσταση, δημιουργεί την εντύπωση ότι το οικοδόμημα του θεάτρου έπρεπε να κατασκευαστεί στη συγκεκριμένη θέση. Στόχος αυτής της μάλλον υποχρεωτικής οικοδόμησης πιθανώς να ήταν η ένταξή του στον πολεοδομικό ιστό της πόλης και η σύνδεσή του με το ανάκτορο, όχι μόνο τοπογραφικά, αλλά και λειτουργικά, μολονότι η ανασκαφική έρευνα δεν καθιστά απολύτως σαφές πως συνδέονται αρχιτεκτονικά τα δύο κτίσματα⁴⁷⁶. Τα δύο μνημεία θα πρέπει συνεπώς να συνδέονται χρονολογικά, αφού το θεατρικό οικοδόμημα χτίστηκε γύρω στο 340 π.Χ.⁴⁷⁷. Το θέατρο θα πρέπει να είχε σημαντική θέση στη ζωή των αρχαίων Μακεδόνων, όχι μόνο ως χώρος καλλιτεχνικής έκφρασης, αλλά και ως τόπος που προοριζόταν για μεγάλες τελετές και πολιτικής σημασίας γεγονότα⁴⁷⁸. Η σημασία που του απέδιδαν εξηγεί και την επιλογή του από το βασιλιά Φίλιππο Β΄ ως τόπου για την τέλεση των γάμων της κόρης του Κλεοπάτρας με το βασιλιά της Ηπείρου Αλέξανδρο, πριν την αναχώρηση του πρώτου για την Περσία, και ερμηνεύει με τον καλύτερο τρόπο το κείμενο που μας παραδίδει ο Διόδωρος Σικελιώτης⁴⁷⁹.

Επιπροσθέτως, η χρονολόγηση του ανακτόρου παρέχει έναν *terminus post quem* για όλα ανεξαιρέτως τα δάπεδά του. Τα περισσότερα από τα ψηφιδωτά που αποκαλύφθηκαν στο ανάκτορο θα πρέπει να ανήκουν σε μια οικοδομική φάση που πιθανώς να ταυτίζεται με την πρώτη [*παράρτημα Ι*]. Η ομοιότητα της τεχνικής, ο κοινός τρόπος κατασκευής των υποστρωμάτων και ο συνδυασμός δύο τεχνικών, στα

---

⁴⁷⁴Καλτσάς 1988, σ. 80. Πρβλ. Κυριάκου 2008, σ. 78-79, όπου το θέμα θίγεται με αφορμή την εύρεση ενός όμοιου θραύσματος ηγεμόνος κεράμου κορινθιακού τύπου με γραπτή διακόσμηση (Α75), που βρέθηκε στον τάφο Α της Στενόμακρης Τούμπας στη Βεργίνα.

⁴⁷⁵Για το θέατρο των Αιγών βλ. πιο πάνω, σ. 19 σημ. 75. Τη σχέση του ανακτόρου με το θέατρο αναφέρουν οι Hoerfner 1996, σ. 17, Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 21 και σ. 27, Δρούγου 2002/03, σ. 143-144 και Δρούγου 2006, σ. 24-25, σ. 30-37.

⁴⁷⁶Δρούγου 2006, σ. 24-25 και 62.

⁴⁷⁷Δρούγου 2002/03, σ. 143-144 και Δρούγου 2006, σ. 31.

⁴⁷⁸Δρούγου 2006, σ. 32 και 37.

⁴⁷⁹Διόδωρος, XVI, 91.9-93.

πιο σημαντικά τουλάχιστον δωμάτια του οικοδομήματος, που αναμφισβήτητα είναι οι διπλοί ανδρώνες E – F – G στα νότια και M1 – M3 στα δυτικά, οδηγούν στη σκέψη ότι όλα ανήκουν σε ένα κοινό πρόγραμμα κατασκευής και συνακόλουθα θα πρέπει και να χρονολογηθούν στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., χωρίς ωστόσο να αποκλείουμε το ενδεχόμενο να κατασκευάστηκαν και στην αρχή του τελευταίου τέταρτου του ίδιου αιώνα.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι η χρονολόγηση που έχει προταθεί για την ανέγερση του ανακτόρου των Αιγών στην εποχή του Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.) χρησιμεύει ως *terminus post quem* για την κατασκευή του ψηφιδωτού της αίθουσας E. Αυτό συμφωνεί και με την εσωτερική χρονολόγηση του μωσαϊκού, που τοποθετεί τη δημιουργία του στην εικοσαετία 340-320 π.Χ., χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κατασκευάστηκε στην πρωταρχική οικοδομική φάση του κτηρίου, της οποίας άλλωστε τη διάρκεια δεν γνωρίζουμε. Το δωμάτιο E, το οποίο φιλοξενεί το μωσαϊκό, γνωρίζει μακρόχρονη χρήση, ενδεχομένως και μια αλλαγή στη λειτουργία του, όπως ίσως υποδηλώνει η ύπαρξη ενός μεταγενέστερου βωμού στο εσωτερικό του. Το θέμα της διακόσμησης του ψηφιδωτού, ουδέτερο και μη εικονιστικό, δεν φαίνεται να απασχόλησε τους μετέπειτα ενοίκους του, που το διατήρησαν μέχρι την οριστική εγκατάλειψη του χώρου.

Συμπεράσματα

Το ψηφιδωτό που κοσμεί το δωμάτιο Ε στο ανάκτορο της Βεργίνας διαθέτει ένα συνδυασμό φυτικών και γεωμετρικών μοτίβων διαμορφωμένο με τη βοτσαλωτή τεχνική. Τα ποταμίσια βότσαλα που χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία του αποτέλεσαν το κύριο μέσο έκφρασης του ψηφοθέτη, ο οποίος αποδείχθηκε ικανός στην απόδοση τόσο των απλών όσο και των συνθετότερων κοσμημάτων του δαπέδου.

Τα βοτσαλωτά ψηφιδωτά κατασκευάζονται κυρίως στην κλασική και την ελληνιστική εποχή, μέχρι και το τέλος περίπου του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Στα μέσα όμως του παραπάνω αιώνα παρατηρούνται οι πρώτοι πειραματισμοί για τη δημιουργία ψηφιδωτών δαπέδων με τεχνητά κομμένες ψηφίδες. Έτσι, σε αυτό το χρονικό διάστημα συναντούμε και ψηφιδωτά με ακανόνιστες ή κυβικές ψηφίδες, καθώς και συνδυασμό φυσικών και τεχνητών ψηφίδων σε ένα δάπεδο. Η τεχνική με τις κυβικού σχήματος ψηφίδες – η *opus tessellatum* – θα κυριαρχήσει τελικά στην ελληνιστική εποχή και σε όλη τη ρωμαϊκή περίοδο και την ύστερη αρχαιότητα μαζί με την τεχνική *opus vermiculatum*, που εφαρμόζεται κυρίως στην κατασκευή των εμβλημάτων. Επιπλέον, μαζί με τις παραπάνω τεχνικές κατασκευής επιδαπέδιων ψηφιδωτών εμφανίζονται και άλλες λιγότερο ή περισσότερο ευφάνταστες τεχνικές, όπως το λεγόμενο *χοντρό ψηφιδωτό* και η τεχνική *opus sectile*.

Μέσα από την εν γένει εξέλιξη της τέχνης του ψηφιδωτού, το βοτσαλωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου της Βεργίνας κατατάσσεται στην περίοδο ακμής της τεχνικής, λίγο πριν την κορύφωσή της, που τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

Η ανασκαφική δραστηριότητα, που πραγματοποιήθηκε μέχρι σχεδόν και τις μέρες μας, στο ανάκτορο της Βεργίνας υπήρξε ιδιαίτερα ωφέλιμη, παρέχοντας χρήσιμες πληροφορίες για όλα σχεδόν τα δάπεδα του κτίσματος. Από τη συνολική θεώρηση των ψηφιδωτών του κτηρίου διαπιστώνει κανείς ότι η πλειοψηφία των δαπέδων του είναι κατασκευασμένη με φυσικές ψηφίδες. Εκτός όμως από τη βοτσαλωτή τεχνική, χρησιμοποιείται στο ανάκτορο και η τεχνική με ακανόνιστα μαρμάρινα πλακίδια. Η χρήση αυτών των δύο τεχνικών θα πρέπει να γίνεται ταυτόχρονα στα ψηφιδωτά του οικοδομήματος στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Σε μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις και μετασκευές φαίνεται ότι ανήκουν τα βοτσαλωτά δάπεδα της δυτικής οικίας, καθώς και το μαρμάρινο δάπεδο της θόλου

και το κατώφλι με τα μαρμάρινα χρωματιστά πλακίδια στην ανατολική πλευρά του κτηρίου. Σε περίοδο μετασκευών θα πρέπει να ανήκει και το πήλινο δάπεδο της θόλου.

Το μωσαϊκό κοσμεί ένα από τα επίσημα δωμάτια του οικοδομήματος, έναν ανδρώνα. Οι ανδρώνες προορίζονταν για την παράθεση γευμάτων των καλεσμένων του ιδιοκτήτη και συνήθως ερμηνεύονται ως τέτοιοι μεταξύ άλλων από την παρουσία των πλούσια διακοσμημένων δαπέδων τους. Η διακόσμηση στο δάπεδο του δωματίου Ε δεν διαθέτει τη μορφή αφηγηματικής παράστασης, αλλά παρουσιάζει ένα συνδυασμό γεωμετρικών και φυτικών κοσμημάτων. Τα γεωμετρικά θέματα του δαπέδου φάνηκε ότι δεν είναι δυνατό να θεωρηθούν ως κριτήρια αρωγά στο χρονολογικό πρόβλημα, αφού, λόγω της φύσης τους, συχνά επαναλαμβάνονται για αιώνες αναλλοίωτα. Θετικότερη υπήρξε, ωστόσο, η τεχνοτροπική ανάλυση των υπολοίπων κοσμημάτων, γιατί υπακούουν σε γενικούς κανόνες της εξέλιξης. Μέσα από την αναζήτηση εικονογραφικών παραλλήλων διαπιστώνει κανείς εξ αρχής ότι τα θέματα που κοσμούν το δάπεδο του δωματίου Ε είναι ιδιαίτερα αγαπητά στον 4^ο αι. π.Χ. Επιπλέον, τα διακοσμητικά του μοτίβα απαντούν όχι μόνο στην τέχνη του ψηφιδωτού, αλλά και σε διάφορες άλλες μορφές της τέχνης. Έτσι συναντούμε τα μοτίβα του δαπέδου τόσο στη μεγάλη ζωγραφική και στην αγγειογραφία, κυρίως την απουλική, όσο και στην αρχιτεκτονική διακόσμηση, στην υφαντική τέχνη, στη μεταλλοτεχνία και την τορευτική.

Αναφορικά με το ζήτημα της προέλευσης των φυτικών μοτίβων αναγνωρίζονται επιδράσεις από διάφορες περιοχές και τέχνες. Ιδιαίτερη σχέση εντοπίζεται ανάμεσα στην τέχνη του ψηφιδωτού και στη μεγάλη ζωγραφική και οπωσδήποτε η τελευταία έπαιξε καθοριστικό ρόλο τόσο στην επιλογή ορισμένων διακοσμητικών θεμάτων όσο και στην απόδοσή τους. Φαίνεται όμως ότι δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε μονομερείς επιδράσεις μιας τέχνης ή μιας περιοχής και γι' αυτό θεωρούμε ως πιο πιθανή μια σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ περιοχών και τεχνών.

Τα φυτικά κοσμήματα και κυρίως οι γυναικείες άνθινες μορφές που κοσμούν τις γωνίες του δαπέδου ενδεχομένως να συνδέονται με μια θεότητα που συμβολίζει την παντοδυναμία της φύσης, χωρίς ωστόσο ένα είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε συγκεκριμένους συμβολισμούς. Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι η φυτική σύνθεση του ψηφιδωτού εμφανίζεται σε μια εποχή, στην οποία τα ίδια μοτίβα

κυριαρχούν στη διακόσμηση διαφόρων άλλων ειδών της τέχνης, γίνονται η «μόδα» της εποχής και πιθανόν η επιλογή τους να μην είναι τυχαία.

Η τεχνική, η μορφή της σύνθεσης και η απόδοση των επιμέρους μοτίβων, σε συνδυασμό με την κυριαρχία των εικονογραφικών παραλλήλων στο τέλος του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. (340-320 π.Χ.), οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο τέλος της βασιλείας του Φιλίππου Β΄ και στη διάρκεια της βασιλείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Όπως έδειξε η μελέτη των φυτικών κυρίως κοσμημάτων, οι διακοσμητικές τέχνες του δεύτερου μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ. διακρίνονται από ευφάνταστη ποικιλία και εφευρετικότητα στην απόδοση.

Στην τέχνη του ψηφιδωτού το μωσαϊκό Π.1 του ανακτόρου της Βεργίνας τοποθετείται χρονικά μετά τα ψηφιδωτά της Ολύνθου, της Κορίνθου, της Ερέτριας, της Σικυώνας και πριν από τα ψηφιδωτά της Πέλλας και το αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό του Δυρραχίου, καθώς και από τα ψηφιδωτά της Ρόδου. Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με την τεχνοτροπία, διαπιστώθηκε ότι στην Όλυνθο, της οποίας τα δάπεδα χρονολογούνται με ακρίβεια πριν το 348 π.Χ., τα μοτίβα αποδίδονται γραμμικά και δεν υπάρχει καμιά διάθεση τρισδιάστατης απόδοσης. Η χρήση έγχρωμων ψηφιδών είναι περιορισμένη, με την έννοια ότι δεν γίνεται συστηματικά. Τα βότσαλα επίσης τοποθετούνται αραιά πάνω στο καστανέρυθρο κονίαμα. Στη Σικυώνα επίσης η προοπτική αποδίδεται γραμμικά και δεν υπάρχουν χρωματικές διαβαθμίσεις.

Στη Βεργίνα η απόδοση των κοσμημάτων είναι πιο εξελιγμένη από τα παραπάνω: η διακόσμηση υπακούει σε γεωμετρική πειθαρχία, διαθέτει αρμονία στο σχέδιο και ποικιλομορφία στα φυτικά μοτίβα. Το βάθος των κοσμημάτων επιτυγχάνεται με γραμμική προοπτική και ο όγκος τους δηλώνεται με φωτοσκίαση.

Στα μεταγενέστερα ψηφιδωτά των οικιών της Πέλλας κυριαρχεί η πολυχρωμία και η τρίτη διάσταση. Τρισδιάστατη είναι, ακόμα, και η απόδοση ελίκων και λουλουδιών στο ψηφιδωτό του Δυρραχίου. Αντιθέτως, ο συνδυασμός της τρίτης διάστασης και της γραμμικής προοπτικής, που συναντούμε στα ψηφιδωτά της περιοχής του ιερού του Δάρρωνα, προαναγγέλλει την αλλαγή που πραγματοποιείται στην απόδοση του φυτικού κοσμήματος στα αμέσως επόμενα χρόνια.

Το ανάκτορο των Αιγών φαίνεται να διαθέτει μια τέλεια οργάνωση με υπολογισμούς και συγκεκριμένο σχεδιασμό. Η αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου, η μελέτη των επιμέρους αρχιτεκτονικών μελών του, τα σωζόμενα κιονόκρανα, η μορφή των αμφικιόνων, η φροντίδα για τις αφανείς λεπτομέρειες και η όλη αρχιτεκτονική

οργάνωση του μνημείου συμβάλλουν υπέρ της χρονολόγησης του οικοδομήματος στην εποχή του Φιλίππου Β⁴⁸⁰. Την ίδια φροντίδα για τέλεια οργάνωση συναντούμε και στο ψηφιδωτό του δωματίου Ε στη νότια πλευρά του κτηρίου.

Την οικονομική πρόοδο που γνώρισε η Μακεδονία υπό τη βασιλεία του Φιλίππου Β⁴⁸¹, ακολουθεί μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη της τέχνης. Ο πλούτος του Φιλίππου εξάλλου είναι γνωστός και αναφέρεται και από τον Διόδωρο Σικελιώτη⁴⁸². Τόσο η οικονομική όσο και η καλλιτεχνική πολιτική του Φιλίππου συνεχίστηκαν από τον γιο του Αλέξανδρο⁴⁸³. Ο Φίλιππος προσκάλεσε διάσημους καλλιτέχνες, τραγωδούς, φιλοσόφους και επιστήμονες στην αυλή του⁴⁸⁴. Η αφθονία των ελεφαντοστέινων και χρυσών αντικειμένων στους μακεδονικούς τάφους που ανακαλύφθηκαν στη Μεγάλη Τούμπα στη Βεργίνα, συνδέεται με την πληροφορία από τις γραπτές πηγές για την ανέγερση των χρυσελεφάντινων αγαλμάτων που παρίσταναν μέλη της οικογένειας του Φιλίππου Β', έργα του Λεωχάρη, στο Φιλιπείο της Ολυμπίας⁴⁸⁵. Όλα αυτά αναμφισβήτητα αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για αξιοσημείωτη ανάπτυξη της τέχνης στη Μακεδονία μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Η χρονολόγηση του ψηφιδωτού του δωματίου Ε στο τέλος της κλασικής περιόδου (340-320 π.Χ.) στηρίχθηκε κυρίως στην τεχνοτροπική ανάλυση των κοσμημάτων του. Με τη χρονολόγηση της αρχιτεκτονικής του ανακτόρου των Αιγών στην περίοδο του Φιλίππου Β' και τις σχετικές ιστορικές ενδείξεις, η παραπάνω πρόταση ενισχύεται ακόμα περισσότερο.

Αντικρίζοντας κανείς σήμερα τον πλούτο των φυτικών κοσμημάτων του δαπέδου, είναι αδύνατο να μην θυμηθεί το χωρίο που μας πληροφορεί για την ύπαρξη τέτοιων δαπέδων στην αρχαιότητα: *«καὶ ταῖς μὲν δαπάναις ταῖς εἰς τὰ δεῖπνα τοὺς Μακεδόνας ὑπερέβαλλε, τῇ δὲ καθαριότητι Κυπρίου καὶ Φοίνικας· ράσματά τε μύρων ἔπιπτεν ἐπὶ τὴν γῆν, ἀνθινά τε πολλὰ τῶν ἐδαφῶν ἐν τοῖς ἀνδρῶσιν κατεσκευάζετο διαπεποικιλμένα ὑπὸ δημιουργῶν»*⁴⁸⁶.

Ας μην ξεχνάμε ότι η τέχνη του ψηφιδωτού δαπέδου είναι μια τέχνη ευρύτατα διαδεδομένη σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και σε όλες τις περιόδους της αρχαιότητας. Η παρουσία της οφείλεται καταρχήν σε πρακτικούς λόγους, αλλά

⁴⁸⁰ Κοτταρίδη 2007 και η ίδια στο 22^ο ΑΕΜΘ (2008) (βλ. πιο πάνω, σ. 23 σημ. 95).

⁴⁸¹ Hammond 1992, σ. 176-187.

⁴⁸² Διόδωρος, XVI, 8. 6-7. Πρβλ. Hammond 1992, σ. 180.

⁴⁸³ Hammond 1992, σ. 172. Πρβλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2003, σ. 85-87.

⁴⁸⁴ Δρούγου 2006, σ. 68.

⁴⁸⁵ Πausanias, V.20.9.

⁴⁸⁶ Αθήναιος, XII. 542 c-d.

σίγουρα αποκτά και κοινωνικές προεκτάσεις. Είναι βέβαιο όμως ότι τα καλύτερα ψηφιδωτά τα συναντούμε σε πλουσιότερες οικίες. Αυτή φαίνεται να είναι και η περίπτωση του ψηφιδωτού δαπέδου του βασιλικού οίκου της Βεργίνας. Έτσι επιβεβαιώνεται για ακόμα μια φορά ότι η οικονομική επιφάνεια του εντολοδότη και η επιδεξιότητα του ψηφοθέτη είναι στοιχεία αλληλένδετα μεταξύ τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I. Συνοπτικός πίνακας χρονολόγησης δαπέδων του ανακτόρου

<i>ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ</i>	<i>Απλά βοτσαλωτά δάπεδα</i>	<i>Σύνθετα βοτσαλωτά δάπεδα</i>	<i>Δάπεδα με μαρμάρινα πλακίδια</i>	<i>Χαμένα δάπεδα με μαρμάρινα πλακίδια</i>	<i>Πήλινα δάπεδα</i>
<i>B' 1/2 του 4^{ου} αι. π.Χ.</i>	I.1-I.6 I.7 (:)	II.1-2	IIIα.1-4	–	–
<i>A' 1/2 3^{ου} αι. π.Χ.</i>	I. 8-12	–	–	–	
<i>Πριν τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.</i>	–	–	–	IIIβ.1 (:)	IV.1
<i>Μετά τα μέσα 2^{ου} αι. π.Χ.</i>	–	–	–	IIIβ.1 IIIβ. 2	–
<i>ΘΕΣΗ ΔΑΠΕΔΩΝ</i>	Α, Ν, Δ πτέρυγα, «οικία ανάγκης»	Νότια πτέρυγα	Δυτική πτέρυγα	Ανατολική πτέρυγα	Ανατολική πτέρυγα

II. Τα δάπεδα του ανακτόρου της Βεργίνας

α. Απεικόνιση του ποσοστού

των βοτσαλωτών δαπέδων

β. Απεικόνιση του ποσοστού

των δαπέδων με μαρμάρινα πλακίδια

γ. Απεικόνιση του ποσοστού

των πήλινων δαπέδων

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αθήναιος	Αθήναιος, <i>Δειπνοσοφιστές</i> , βιβλίο XII (T.E. Page et al., The Loeb Classical Library, London 1955, 2 ^η ανατύπωση).
Βιτρούβιος	Vitruvius. <i>De architectura</i> , liber VII (T.E. Page et al., The Loeb Classical Library, London 1962, 2 ^η ανατύπωση).
Δημοσθένης	Δημοσθένης, <i>Λόγοι</i> (E.H. Warmington et. al., The Loeb Classical Library, London 1970, 3 ^η ανατύπωση).
Διόδωρος	Διόδωρος Σικελιώτης, <i>Βιβλιοθήκη Ιστορική</i> , βιβλίο XVI (T.E. Page et al., The Loeb Classical Library, London 1952).
Πασανίας	Πασανίας, <i>Ελλάδος Περιήγησις</i> , Βιβλίο V (T.E. Page et al., The Loeb Classical Library, London 1966, 3 ^η ανατύπωση).
Πλίνιος, ΝΗ	Plinius, <i>Naturalis Historiae</i> , liber XXXV (T.E. Page et al., The Loeb Classical Library, London 1952), liber XXXVI (E.H. Warmington et al., The Loeb Classical Library, London 1971, ανατύπωση).

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

<http://en.wikipedia.org/wiki/Cosmati>

www.e-perimetron.org

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΑΑ** Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
- ΑΔ** Αρχαιολογικό Δελτίο
- ΑΕ** Αρχαιολογική Εφημερίδα
- ΑΕΜΘ** Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
- AJA** American Journal of Archaeology
- Αλεξανδρή 1967** Ο. Αλεξανδρή, «Αθήνα, Οδός Μενάνδρου 9», *ΑΔ* 22 (1967), Β' 1 (Χρονικά), σ. 98-100.
- Αλεξανδρή 1975** Ο. Αλεξανδρή, «Αθήνα, Οδός Μενάνδρου 7», *ΑΔ* 30 (1975), Β' 1 (Χρονικά), σ. 24-27.
- AM** Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
- Amandry 1940/41** P. Amandry, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1940 et 1941, Péloponnèse», *BCH* 64/65 (1940/41), σ. 231-253.
- Andreae 2003** B. Andreae, *Antike Bildmosaikien*, Mainz am Rhein 2003.
- Ανδρόνικος 1964** Μ. Ανδρόνικος, «Μακεδονία. Ανασκαφαί Βεργίνας», *ΑΔ* 19 (1964), Β' 3 (Χρονικά), σ. 366-367.
- Andronicos 1964α** Μ. Andronicos, «Ancient Greek Painting and Mosaics in Macedonia», *BalkSt* 5 (1964), σ. 287-302.
- Andronicos 1964β** Μ. Andronicos, «Vergina. The Prehistoric Necropolis and the Hellenistic Palace», *SIMA* XIII, Lund 1964.

Ανδρόνικος 1971	Μ. Ανδρόνικος, «Βεργίνα», <i>ΑΔ</i> 26 (1971), Β' 2 (Χρονικά), σ. 406, 411.
Ανδρόνικος 1972	Μ. Ανδρόνικος, <i>Βεργίνα</i> (Οδηγοί Κέραμος), Αθήνα 1972.
Ανδρόνικος 1974	Μ. Ανδρόνικος, «Μουσείο Πέλλας», στο: <i>Τα Ελληνικά Μουσεία</i> (Μ. Ανδρόνικος – Μ. Χατζηδάκης – Β. Καραγιώργης) Αθήνα 1974, σ. 253-264.
Ανδρόνικος 1977	Μ. Ανδρόνικος, «Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι της Μεγάλης Τούμπας», <i>ΑΑΑ</i> 10 (1977), σ. 1-72.
Ανδρόνικος 1984	Μ. Ανδρόνικος, <i>Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες</i> , Αθήνα 1984.
Ανδρόνικος 1987α	Μ. Ανδρόνικος, «Η ζωγραφική στην αρχαία Μακεδονία», <i>ΑΕ</i> 126 (1987), σ. 363-382.
Ανδρόνικος 1987β	Μ. Ανδρόνικος, «Βεργίνα. Ανασκαφή 1987», <i>ΑΕΜΘ</i> 1 (1987), σ. 81-88.
Ανδρόνικος κ.ά. 1961	Μ. Ανδρόνικος – Χ. Μακαρόνας – Ν. Μουτσόπουλος – Γ. Μπακαλάκης, <i>Το Ανάκτορο της Βεργίνας</i> , Αθήνα 1961.
Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1960	Μ. Ανδρόνικος – Γ. Μπακαλάκης, «Ανασκαφή του Αρχαίου Ανακτόρου Βεργίνης», <i>ΑΔ</i> 16 (1960), Β' 2 (Χρονικά), σ. 212-214.
Ανδρόνικος – Μπακαλάκης 1966	Μ. Ανδρόνικος – Γ. Μπακαλάκης, «Ανασκαφή εις Ανάκτορον Βεργίνης», <i>ΑΔ</i> 21 (1966), Β' 2 (Χρονικά), σ. 357 κ.ε.
AntK	Antike Kunst
Archaeology	Archaeology. A Magazine Dealing with the Antiquity of the World
ARepLond	Archaeological Reports

ArtB	The Art Bulletin
ARV²	J.B. Beazley, <i>Attic Red-figure Vase-painters</i> , Oxford 1963 ² .
Αρχαιολογία	Αρχαιολογία
Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998	Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, <i>Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος</i> , III. Μακεδονία-Θράκη, 1. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.
Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003	Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, <i>Ψηφιδωτά Δάπεδα. Προσέγγιση στην Τέχνη του Αρχαίου Ψηφιδωτού. Έξι Κείμενα</i> , Θεσσαλονίκη 2003.
Aupert 1976	P. Aupert, «Chronique des fouilles en 1975. Vergina», <i>BCH</i> 100 (1976), σ. 659.
AvP	Altertümer von Pergamon
Bauer 1973	H. Bauer, «Korinthische Kapitelle des 4. und 3. Jhs. v. Chr.», <i>AM</i> , Beiheft 3, Berlin 1973.
BalkSt	Balkan Studies
Balmelle 1985	C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J. Christophe – J.-P. Darmon – A.-M. Guimier-Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme – H. Stern, <i>Le décor géométrique de la mosaïque romaine</i> , Paris 1985.
Balmelle 2002	C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J.-P. Darmon – S. Gozlan – M.-P. Raynaud, <i>Le décor géométrique de la mosaïque romaine</i> , II. Répertoire graphique et descriptif des décors centres, Paris 2002.
BCH	Bulletin de correspondance hellénique

- Βελένης 1997** Γ. Βελένης, «Τεχνικές στο ανάκτορο της Βεργίνας», στο: *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου. Παράρτημα Μακεδονικών αρ. 6*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 25-37.
- Bérard 1974** Cl. Bérard, *Anodoi*, Rome 1974.
- Billot 1994** M.F. Billot, «Terres cuites architecturales, peintures et mosaïques aux Ve et IVe siècles», στο: (επιμ. N.A. Winter) Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracotas of the Classical and Hellenistic periods, December 12-15, 1991, *Hesperia* 1994, suppl. XXVII, σ. 1-38.
- Βοκοτοπούλου 1990** Ι. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990.
- Borza – Palagia** E.N. Borza – O. Palagia, «The Chronology of the Macedonian Royal Tombs at Vergina», *Jdl* 122 (2007), σ. 81-125.
- Bruneau 1969** Ph. Bruneau, «Prolongements de la technique de mosaïques de galets en Grèce», *BCH* 93 (1969), σ. 308-332.
- Bruneau 1972** Ph. Bruneau, *Les mosaïques*, *EAD* 29, Paris 1972.
- Bruneau 1975** Ph. Bruneau, «Deliaca », *BCH* 99 (1975), σ. 267-311.
- Bruneau 1987** Ph. Bruneau, *La mosaïque antique*, Paris 1987.
- Catling 1984/5** H.W. Catling, «Archaeology in Greece, West Macedonia, Pella», *ARepLond* 31 (1984/5), σ. 44-45.
- Curtius 1928** L. Curtius, «Sardanapal», *Jdl* 43 (1928), σ. 281-297.

- Curtius 1934** L. Curtius, «Republikanisches Pilasterkapitell in Rom», *RM* 49 (1934), σ. 222-232.
- Daszewski 1985** W.A. Daszewski, *Corpus of Mosaics from Egypt I, Hellenistic and Early Roman Period*, Mainz am Rhein 1985.
- Daszewski–Michaelides 1988** W.A. Daszewski – D. Michaelides, *Mosaic Floors in Cyprus*, Ravenna 1988.
- Daux 1958** G. Daux, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1957, Macédoine occidentale et centrale, Pella», *BCH* 82 (1958), σ. 761-768.
- Daux 1959** G. Daux, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1958, Macédoine occidentale et centrale, Pella», *BCH* 83 (1959), σ. 702-705.
- Daux 1961** G. Daux, «Centenaire de la fouille de Palatitsa-Vergina», *BCH* 85 (1961), σ. 367-370.
- Daux 1962** G. Daux, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1961, Macédoine occidentale et centrale, Vergina», *BCH* 86 (1962), σ. 802-805.
- Daux 1966** G. Daux, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1965, Macédoine occidentale et centrale, Pella», *BCH* 90 (1966), σ. 871-875.
- DNP** Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike.
- Donaldson 1965** K.M. Donaldson, «A Pebble Mosaic in Peiraeus», *Hesperia* 34 (1965), σ. 77-88.

- Δρούγου 1987** Σ. Δρούγου, «Το ύφασμα της Βεργίνας. Πρώτες παρατηρήσεις», στο: *ΑΜΗΤΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Μέρος πρώτο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 303-323.
- Δρούγου 1989** Σ. Δρούγου, «Ένα μαρμάρινο τραπέζι από τη Βεργίνα», *Εγνατία* 1 (1989), σ. 66-78.
- Drougou 2000** S. Drougou, «Krieg und Frieden im Athen des späten 5. Jahrhunderts v. Chr. Die rotfigurige Hydria aus Pella», *AM* 115 (2000), σ. 147-216.
- Δρούγου 2002/03** Σ. Δρούγου, «Βεργίνα. Η πόλη των Αιγών. Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων», *Εγνατία* 7 (2002-2003), σ. 129-163.
- Δρούγου 2003** Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 2003. Χρονολογικά θέματα. Η κεραμική», *ΑΕΜΘ* 17 (2003), σ. 533-538.
- Δρούγου 2004** Σ. Δρούγου, *Πόλεμος και Ειρήνη στην αρχαία Αθήνα. Η υδρία της Πέλλας*, Αθήνα 2004.
- Δρούγου 2005** Σ. Δρούγου, *Βεργίνα. Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας*, Αθήνα 2005.
- Δρούγου 2006** Σ. Δρούγου, *Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας*, Θεσσαλονίκη 2006².
- Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999** Σ. Δρούγου – Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο*, Αθήνα 1999.
- Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006** Σ. Δρούγου – Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Ο Τόπος και η Ιστορία του*, Αθήνα 2006.

- Ducrey 1977** P. Ducrey (από τον Touchais G.), «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1976», *BCH* 101 (1977), σ. 626.
- Ducrey – Metzger 1979α** P. Ducrey – I.R. Metzger, «La maison aux mosaïques à Érétrie», *AntK* 22 (1979), σ. 7-21.
- Ducrey – Metzger 1979β** P. Ducrey – I.R. Metzger, «The House of the Mosaics at Eretria», *Archaeology* 32 (1979), σ. 34-42.
- Ducrey – Metzger – Reber 1993** P. Ducrey – I.R. Metzger– K. Reber, *Le Quartier de la Maison aux mosaïques, Eretria VIII*, Lausanne 1993.
- Dunbabin 1978** K.M.D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa*, Oxford 1978.
- Dunbabin 1979** K.M.D. Dunbabin, «Technique and Materials of Hellenistic Mosaics», *AJA* 83 (1979), σ. 265-277.
- Dunbabin 1999** K.M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999.
- EAA** Enciclopedia dell' Arte Antica. Classica e Orientale.
- EAD** Exploration Archéologique de Délos. Etude par l' Ecole Française d' Athènes.
- Εγνατία** Εγνατία. Επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής σχολής του ΑΠΘ. Τεύχος τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- EWArt** Encyclopedia of World Art.
- Έργον** Τό Έργον τής έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας
- Farnoux – Driessen 1990** A. Farnoux – J. Driessen, «Γαλλική Αρχαιολογική Σχόλη. Μάλια», *ΑΔ* 45 (1990), Β' 2 (Χρονικά), σ. 462-463.

- Farnoux – Driessen 1991** A. Farnoux – J. Driessen, «Travaux de l'École Française en Grèce en 1990. Malia. Quartier Nu (Nord de l' Atelier de Sceaux)», *BCH* 115 (1991), σ. 735-741.
- Giannouli – Guimier-Sorbet 1988** V. Giannouli – A.-M. Guimier-Sorbet, «Deux mosaïques hellénistiques à Samos », *BCH* 112 (1988.II), σ. 545-568.
- Griffin 1982** A. Griffin, *Sikyon*, Oxford 1982.
- Gruben 2000** G. Gruben, *Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων* (μτφρ. Δ. Ακτσελή), Αθήνα 2000.
- Guimier-Sorbets 1990** A.-M. Guimier-Sorbets, «Technique de la mosaïque grecque aux époques classique et hellénistique : le trait et la couleur», στο: *MGR* VI, σ. 279-291.
- Guimier-Sorbets 1993α** A.-M. Guimier-Sorbets, «Τα ψηφιδωτά», στο: *Η Μακεδονία από τον Φίλιππο Β' έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση* (μτφρ. Κ. Χριστοφή), Αθήνα 1993, σ. 117-136.
- Guimier-Sorbets 1993β** A.-M. Guimier-Sorbets, «La mosaïque hellénistique de Dyrrhachion et sa place dans la série des mosaïques grecques à décor végétal», στο: *L' Illyrie méridionale et l' Epire dans l'antiquité – II, Actes du IIe Colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990) réunis par Pierre Cabanes*, Paris 1993, σ. 135-141.
- Guimier-Sorbets 1999** A.-M. Guimier-Sorbets, «Echos des arts d'Orient dans la mosaïque et l'art décoratif grec des IVe et IIIe siècles av. J.-C.», στο: *MGR* VII.1, Tunis 1999, σ. 19-37.

- Guimier-Sorbets – Nenna 1995** A.-M. Guimier-Sorbets – M.D. Nenna, «Réflexions sur la couleur dans les mosaïques hellénistiques: Délos et Alexandrie», *BCH* 119 (1995.2), σ. 529-559.
- Hammond 1992** N.G.L. Hammond, *The Macedonian State: origins, institutions and history*, Oxford 1992,
- Hammond 1995** N.G.L. Hammond, *Το θαύμα που δημιούργησε η Μακεδονία* (μτφρ. Φ.Κ. Βώρος), Αθήνα 1995.
- Heermann 1980** V. Heermann, *Studien zur Palastarchitektur*, Erlangen – Nürnberg 1980.
- Hesperia** Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
- Heuzey – Daumet 1876** L. Heuzey– H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876.
- Hoepfner 1996** W. Hoepfner, «Zum Typus der Basileia und der königlichen Andrones», στο: (επιμ. W. Hoepfner– G. Brands) *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige. Internationales Symposium in Berlin vom 16.12.1992 bis 20.12.1992*, Mainz am Rhein 1996, σ. 1-43.
- Hoepfner 1999** W. Hoepfner (επιμ.), *Geschichte des Wohnens I*, Stuttgart 1999.
- Hoepfner 2002** W. Hoepfner, «Bibliotheken in Wohnhäusern und Palästen», στο: (επιμ. W. Hoepfner) *Antike Bibliotheken*, Mainz am Rhein 2002, σ. 86-96.
- Hood 1956** M.S.F. Hood, «Archaeology in Greece, 1956», *ARepLond* 3 (1956/7), σ. 3-23.

Hood 1957	M.S.F. Hood, «Archaeology in Greece, 1957», <i>ARepLond</i> 4 (1957), σ. 3-24.
Hood 1959/60	Hood M.S.F., «Archaeology in Greece, 1959», <i>ARepLond</i> 6 (1959/60), σ. 3-26.
Hood 1960/61	M.S.F. Hood, «Archaeology in Greece, 1960-61», <i>ARepLond</i> 7 (1960/61), σ. 3-35.
Hood 1961/62	M.S.F. Hood, «Archaeology in Greece, 1961-62», <i>ARepLond</i> 8 (1961/62), σ. 3-31.
ID	Inscriptions de Délos
Jacobsthal 1927	P. Jacobsthal, <i>Ornamente griechischer Vasen</i> , Berlin 1927.
JdI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	The Journal of Hellenic Studies
Jucker 1961	H. Jucker, <i>Das Bildnis im Blätterkelch</i> , Lausanne-Freiburg 1961.
Καλτσάς 1988	N.E. Καλτσάς, <i>Πήλινες διακοσμημένες κεραμώσεις από τη Μακεδονία</i> , Αθήνα 1988.
Κοτταρίδου 1992	A. Κοτταρίδου, «Βεργίνα 1992», <i>AEMΘ</i> 6 (1992), σ. 67-77.
Κοτταρίδη 2006	A. Κοτταρίδη, «Η έρευνα στις Αιγές, μια πόλη κατά κόμας», <i>AEMΘ</i> 20 (2006), σ. 773-778.
Κοτταρίδη 2007	A. Κοτταρίδη, <i>AEMΘ</i> 21 (2007), υπό έκδοση.
Künstlerlexikon I	Künstlerlexikon der Antike, τ. I, München – Leipzig 2001.
Künstlerlexikon II	Künstlerlexikon der Antike, τ. II, München – Leipzig 2004.

- Κυριάκου 2008** A. Κυριάκου, *Η Στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας. Ταφικές πρακτικές στη Μακεδονία του 4^{ου} αι. π.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Lavin 1963** I. Lavin, «Die Mosaikfussböden in Arsameia am Nymphaios», στο: *Arsameia am Nymphaios, Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos*, Berlin 1963, σ. 191-196.
- Laws 1961** G.A. Laws, «A Herodotean Echo in Pompeian Art?», *AJA* 65 (1961), σ. 31-35.
- Λεβίδης 1998** A. Βλ. Λεβίδης, *Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Περί της Αρχαίας Ελληνικής Ζωγραφικής, 35^ο Βιβλίο της «Φυσικής Ιστορίας»*. Πρόλογος – Σημειώσεις, Αθήνα 1998 (ανατύπωση).
- Lehmann 1964** Ph.W. Lehmann, «The Technique of the Mosaic at Lykosoura», στο: (εκδ. *L.F. Sandler*) *Essays in Memory of Karl Lehmann=MARSYAS. Studies in the History of Art*, Suppl. 1, New York 1964, σ. 190-197.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987α** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της Πέλλας», *AEMΘ* 1 (1987), σ. 137-145.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ένα νέο ψηφιδωτό δάπεδο της Πέλλας», στο: *ΑΜΗΤΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Μέρος πρώτο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 455- 472.

- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1991** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας κατά την περίοδο 1988-1991», *AEMΘ* 5 (1991), σ. 83-95.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Νέο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής στην Πέλλα», *AEMΘ* 7 (1993), σ. 171-182.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1995** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ένα νέο κτιριακό συγκρότημα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», *AEMΘ* 9 (1995), σ. 105-116.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», *AEMΘ* 10 Α (1996), σ. 93-104.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2001** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Νέος κιβωτιόσχημος τάφος με ζωγραφική διακόσμηση στην Πέλλα», *AEMΘ* 15 (2001), σ. 451-460.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2007** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Κιβωτιόσχημος τάφος με ζωγραφική διακόσμηση από την Πέλλα*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη– Ακαμάτης 2003** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ι. Ακαμάτης (επιμ.), *Πέλλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 2003.
- LIMC** Lexicum Iconographicum Mythologiae Classicae
- Ling 1998** R. Ling, *Ancient Mosaics*, London 1998.
- Lohman 1979** H. Lohman, *Grabmäler auf unteritalischen Vasen*, Berlin 1979.
- Lorenz 1937** D. v. Lorenz, «Βαρβάρων υφάσματα», *RM* 52 (1937), σ. 165-222.

- Μακαρόνας 1940** Χ.Ι. Μακαρόνας, «Παλατίτσα. Χρονικά Αρχαιολογικά», *Μακεδονικά* I (1940), σ. 489-490.
- Μακαρόνας 1960** Χ.Ι. Μακαρόνας, «Ανασκαφαί Πέλλης 1957-1960», *ΑΔ* 16 (1960), Α΄ (Μελέται), σ. 74-83.
- Μακαρόνας 1961/62** Χ.Ι. Μακαρόνας, «Ανασκαφαί Πέλλης 1961», *ΑΔ* 17 (1961/62), Β΄ (Χρονικά), σ. 209-213.
- Μακαρόνας 1964** Χ.Ι. Μακαρόνας, «Πέλλα», *ΑΔ* 19 (1964), Β΄ 3 (Χρονικά), σ. 340 κ.ε.
- Μακαρόνας 1968** Χ.Ι. Μακαρόνας, «Χρονολογικά ζητήματα Πέλλας», στο: *Αρχαία Μακεδονία Α* (1968), σ. 162-167.
- Μακαρόνας – Γιούρη 1989** Χ. Μακαρόνας– Ε. Γιούρη, *Οι Οικίες της Αρπαγής της Ελένης και του Διονύσου της Πέλλας*, Αθήναι 1989.
- Maslennikov 2000** Α.Α. Maslennikov, *Οι αρχαίοι έλληνες στο Βόρειο Εύξεινο Πόντο* (μτφρ. Η. Πετρόπουλος), Θεσσαλονίκη 2000.
- MGR I** La Mosaïque Gréco-Romaine. Colloques Internationaux du Centre de la Recherche Scientifique, Paris 29 Août - 3 Septembre 1963, Paris 1965.
- MGR III** III Colloquio Internazionale sul Mosaico Antico, Ravenna 6-10 Settembre 1971, a cura di R. Farioli Campanati, Ravenna 1983.
- MGR VI** VI Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo, Palrncia – Merida, Octubre 1990, Guadalajara 1994.

- MGR VII** La Mosaique Gréco-Romaine VII. VIIe Colloque International pour l' Etude de la Mosaique Antique, τ. 1-2, Tunis 3-7 Octobre 1994, Tunis 1999.
- Michaelides 1992** D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Nicosia 1992 (β' έκδ.).
- Minns 1971** E.H. Minns, *Scythians and Greeks: a Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, New York 1971.
- Μιχαηλίδης 1987** Δ. Μιχαηλίδης, «Τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά ψηφιδωτά της Κύπρου», *Αρχαιολογία* 23 (1987), 52-59.
- Möbius 1968** H. Möbius, *Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit*, München 1968.
- Moreno 1964/65** P. Moreno, «Il Realismo nella Pittura Greca del IV Secolo A. C.», *RIA* 13-14 (1964-65), σ. 27-98.
- Μπακαλάκης-Ανδρόνικος 1969** Γ. Μπακαλάκης – Μ. Ανδρόνικος, «Ανασκαφή Βεργίνης», *ΑΔ* 24 (1969), Β'2 (Χρονικά), σ. 336-339.
- Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970** Γ. Μπακαλάκης – Μ. Ανδρόνικος, «Ανασκαφή Βεργίνης», *ΑΔ* 25 (1970), Β'2 (Χρονικά), σ. 390-395.
- Μυλωνάς 1984** Γ.Ε. Μυλωνάς (επιμ.), *Έργον* 1984, σ. 28-33 και σ. 38-9.
- Μυλωνάς 1985** Γ.Ε. Μυλωνάς (επιμ.), «Βεργίνα», *Έργον* 1985, σ. 18 κ.ε.
- Μυλωνάς 1987** Γ.Ε. Μυλωνάς (επιμ.), «Βεργίνα», *Έργον* 1987, σ. 44 κ.ε.

- Nicolaou 1983** K. Nicolaou, «Tree New Mosaics at Paphos, Cyprus», στο: *MGR III*, τ. 1, σ. 219-225.
- Nielsen 1994** I. Nielsen, *Hellenistic Palaces – Tradition and Renewal*, Aarhus 1994.
- Norman 1984** N.J. Norman, «The Temple of Athena Alea at Tegea», *AJA* 88 (1984), σ. 169-194.
- ÖJh** Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien
- Ορλάνδος 1938** A.K. Ορλάνδος, «Ανασκαφαί Σικυώνος», *ΠΑΕ* 1938, σ. 120-123.
- Ovadiah 1980** A. Ovadiah, *Geometric and Floral Pattern in Ancient Mosaics. A Study of their Origin in the Mosaics from the Classical Period to the Age of Augustus*, Roma 1980.
- ΠΑΕ** Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
- Παντερμαλής 1987** Δ. Παντερμαλής, «Ἡ κεράμωση του ανακτόρου στη Βεργίνα», στο: *ΑΜΗΤΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Μέρος δεύτερο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 579-614.
- Petsas 1964** Ph. Petsas, «Ten years at Pella», *Archaeology* 17 (1964), σ. 74-84.
- Petsas 1965** Ph. Petsas, «Mosaics from Pella», στο: *MGR I*, Paris 1965, σ. 41-56.
- Pfrommer 1982** M. Pfrommer, «Großgriechischer und mittelitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit», *Jdl* 97 (1982), σ. 119-190.

- Pfrommer 1983** M. Pfrommer, «Italien – Makedonien – Kleinasien. Interdependenzen spätklassischer und frühhellenistischer Toreutik», *Jdl* 98 (1983), σ. 235-285.
- Phillips 1960** K.M. Phillips, «Studies and Technique in Hellenistic-Roman Mosaics: A Ganymede Mosaic from Sicily», *ArtBull* 42 (1960), σ. 243-262.
- Praschniker 1922** C. Praschniker, «Muzakhia und Malakstra», *ÖJh* 21/22 (1922-1924), Beibl., σ. 204-224.
- RE** Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
- REG** Revue des études grecques
- RIA** Rivista dell' Istituto nazionale d'archeologia e storia dell'arte
- RM** Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung.
- Robertson 1939** M. Robertson, «Archaeology in Greece, 1938-39», *JHS* 59 (1939), σ. 189-209.
- Robertson 1965** M. Robertson, «Greek Mosaics», *JHS* 85 (1965), σ. 72-89.
- Robertson 1967** M. Robertson, «Greek Mosaics: A Postscript», *JHS* 87 (1967), σ. 133-136.
- Robertson 1975** M. Robertson, *A History of Greek Art*, I, Cambridge 1975.
- Robertson 1982** M. Robertson, Early Greek Mosaic, στο: (εκδ. B. Barr-Sharrar – E. N. Borza) Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times, Washington 1982, *Studies in the History of Art*, τ. 10, σ. 241-249.

- Robertson 1992** M. Robertson, *The Art of Vase-Painting in Classical Athens*, Cambridge 1992.
- Robinson 1929** D.M. Robinson, «A Preliminary Report on the Excavations at Olynthos», *AJA* 33 (1929), σ. 53-76.
- Robinson 1930** D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, Part II, Architecture and Sculpture, Baltimore – London 1930.
- Robinson 1932** D.M. Robinson, «Mosaics from Olynthos», *AJA* 36 (1932), σ. 16-24.
- Robinson 1933** D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* Part V, Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus, Baltimore – London 1933.
- Robinson 1934** D.M. Robinson, «The Villa of Good Fortune at Olynthos», *AJA* 38 (1934), σ. 501-510.
- Robinson 1938** D.M. Robinson – J.W. Graham, *Excavations at Olynthus*, Part VIII, The Hellenic House, Baltimore – London 1938.
- Robinson 1946** D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, Part XII, Domestic and Public Architecture, Baltimore – London 1946.
- Roux 1961** G., Roux *L' Architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siecles avant J.-C.*, Paris 1961.
- Rumscheid 1994** F. Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*, Band I-II, Mainz am Rhein 1994.
- Ρωμαίος 1953/54** Κ.Α. Ρωμαίος, «Το Ανάκτορον της Παλατίτσας», *ΑΕ* 1953-4 (τ. Α΄, Εις Μνήμην Γ.Π. Οικονόμου), σ. 141-150.

- Ρωμαίος 1955** Κ.Α. Ρωμαίος, «Το Αρχαίο Μακεδονικό Ανάκτορο της Παλατίτσας», στο: *Μικρά Μελετήματα*, Ελληνικά. Παράρτημα 8, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 111-116.
- Ρωμιοπούλου 1972** Αικ. Ρωμιοπούλου, «Αρχαιότητες και Μνημεία της Δυτικής Μακεδονίας, Βεργίνα», *ΑΔ* 27 (1972), Β'2 (Χρονικά), σ. 515.
- Rhomiopoulou 1973** Κ. Rhomiopoulou, «A New Monumental Chamber Tomb with Paintings of the Hellenistic Period near Lefkadia (West Macedonia)», *AAA* VI (1973), σ. 87-92.
- Ρωμιοπούλου 1997** Κ. Ρωμιοπούλου, *Λευκάδια. Αρχαία Μίεζα*, Αθήνα 1997.
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984** Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας (διδ. διατ.)*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999** Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Ανασκαφή στο Ιερό της Εύκλειας και τη θόλο του ανακτόρου», *ΑΕΜΘ* 13, (1999), σ. 541-551.
- Saatsoglou-Paliadeli 2001** Ch. Saatsoglou-Paliadeli, «The Palace of Vergina-Aegae and its Surroundings», στο: (επιμ. I. Nielsen) *The Royal Palace in the First Millennium BC. Monographs of the Danish Institute at Athens 4*, Arhus 2001, σ. 201-213.
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2003** Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Μακεδονία. Ιστορία και Τέχνη στην Αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006α** Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Βεργίνα 2003-2006. Τα πεπραγμένα της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής στις Αιγές», *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 753-754.

- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β** Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Η «εξέδρα» στη θόλο του ανακτόρου της Βεργίνας», στο: *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 23-29.
- Salzmann 1982** D. Salzmann, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaikien von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik*, Berlin 1982.
- Σγουροπούλου 2000** Χρ. Σγουροπούλου, «Η εικονογραφία των γυναικείων κεφαλών στα αγγεία Κερτζ», *ΑΔ* 55 (2000), Α' (Μελέτες), σ. 213-234.
- Σγουροπούλου 2004** Χρ. Σγουροπούλου, «Ο κόσμος της Ανατολής στην ελληνική εικονογραφία της ύστερης κλασικής εποχής», *Εγνατία* 8 (2004), σ. 203-236.
- Schauenburg 1957** K. Schauenburg, «Zur Symbolik unteritalischer Rankenmotive», *RM* 64 (1957), σ. 198-221.
- Schmidt-Dounas 2005** B. Schmidt-Dounas, «Ionische Doppelsäulenpfeiler in Makedonien und Anderen Landschaften», *Εγνατία* 9 (2005), σ. 35-100.
- Shear 1929** Th.L. Shear, «Excavations in the Theatre District and Tombs at Corinth in 1929», *AJA* 33 (1929), σ. 515-546.
- Σιγανίδου 1977** Μ. Σιγανίδου, «Αρχαιότητες και μνημεία δυτικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 32 (1977), Β'2 (Χρονικά), σ. 213-217.
- Σιγανίδου 1984α** Μ. Σιγανίδου, «Ανασκαφαί. Πέλλα», *Εργον* 1984, σ. 38-39.
- Σιγανίδου 1984β** Μ. Σιγανίδου, «Ανασκαφές Πέλλας», *ΠΑΕ* 1984, σ. 75-94.

- SIMA**
Stoop 1960
 Studies in Mediterranean Archaeology
 M.W. Stoop, *Floral Figurines from South Italy*, Leiden 1960.
- Τουράτσογλου 1975**
 Γ. Τουράτσογλου, «Μεταλεξάνδρεια Πέλλα», *ΑΔ* 30 (1975), Α' (Μελέται), σ. 165-184.
- Τουράτσογλου 1995**
 Ι. Τουράτσογλου, *Μακεδονία*, Αθήνα 1995.
- Touratsoglou 1996**
 Ι. Touratsoglou, «Die Baupolitik Kassanders», στο: (επιμ. W. Hoepfner–G. Brands) *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige. Internationales Symposium in Berlin vom 16.12.1992 bis 20.12.1992*, Mainz am Rhein 1996, σ. 176-181.
- Trendall 1996**
 A.D. Trendall, *Ερυθρόμορφα Αγγεία της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας* (μτφρ. Β.Μ. Σαμπετάι), Αθήνα 1996.
- Trendall- Cambitoglou 1978**
 A.D. Trendall – A. Cambitoglou, *The Red-figured Vases of Apulia, v. I, Early and Middle Apulian*, Oxford 1978.
- Τσουκλίδου-Πέννα 1979**
 Δ. Τσουκλίδου-Πέννα, «Αθήνα», *ΑΔ* 34 (1979), Β' 1 (Χρονικά), σ. 28-31.
- Yalouris 1968**
 Ν. Yalouris, «The Mosaic Pavement of the Temple of Zeus at Olympia», *AAA* 1 (1968), σ. 78-82.
- Young 1957**
 R.S. Young, «Gordion 1956: A Preliminary Report», *AJA* 61 (1957), σ. 319-331.

- Valeva 2006** J. Valeva, «Late Classical and Early Hellenistic Scroll Ornament», στο: (εκδ. S. Mucznik) *Κάλαθος, Studies in honour of Asher Ovadiah=Assaph 2005-2006, Studies in Art History*, Vols. 10-11, Tel Aviv 2006, σ. 451-482.
- Vanderpool 1957** E. Vanderpool, «News Letter from Greece», *AJA* 61 (1957), σ. 281-285.
- Vanderpool 1958** E. Vanderpool, «News Letter from Greece», *AJA* 62 (1958), σ. 321-325.
- Vanderpool 1962** E. Vanderpool, «News Letter from Greece», *AJA* 66 (1962), σ. 389-391.
- Votsis 1976** K. Votsis, «Nouvelle mosaïque de Sicyone », *BCH* 100 (1976), σ. 575- 588.
- Walter-Καρύδη 1996** E. Walter-Καρύδη, *Το ελληνικό σπίτι. Ο εξευγενισμός της κατοικίας στα υστεροκλασικά χρόνια*, Αθήνα 1996.
- Williams 1977** Ch.K. Williams, II, «Corinth 1976: Forum Southwest», *Hesperia* 46, 1977, σ. 40-81.
- Williams – Fisher 1976** Ch.K. Williams, II – J.E. Fisher, «Corinth 1975: Forum Southwest», *Hesperia* 45 (1976), σ. 99 κ.ε.
- ZPE** *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

Κατάλογος εικόνων

- Εικόνα 1.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου της Βεργίνας. Σχέδιο Χρ. Λεφάκη (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. XVI).
- Εικόνα 2.** Κάτοψη του ανακτόρου της Βεργίνας (φωτ.: Τουράτσογλου 1995, σ. 218 εικ. 279).
- Εικόνα 3α-γ.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του Διονύσου με τον πάνθηρα από την οικία των Προσωπείων στη Δήλο. Τέλη 2^{ου} – αρχές 1^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: (α) Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 30 εικ. 20α, (β) Π.Ι. Χατζηδάκης, *Δήλος*, Αθήνα 2003, σ. 386 εικ. 741 και (γ) Π.Ι. Χατζηδάκης, *Δήλος*, Αθήνα 2003, σ. 387, εικ. 743).
- Εικόνα 4.** Στρωματογραφική τομή του ψηφιδωτού του κυνηγιού του λέοντος της Πέλλας. Σχέδιο. (φωτ.: Τουράτσογλου 1975, σ. 177 σχ. 8)
- Εικόνα 5.** Σχεδιαστική αποκατάσταση της υποθεμελίωσης ενός ψηφιδωτού δαπέδου σύμφωνα με την περιγραφή του Βιτρούβιου (φωτ.: Dunbabin 1999, σ. 282 εικ. 288).
- Εικόνα 6.** Μεταλλικό έλασμα με τη μορφή σπείρας από τη Δήλο (φωτ.: Bruneau 1972, σ. 49 εικ. 6).
- Εικόνα 7α-β.** Ίχνη προσχεδίου στην τοιχογραφία του τάφου της Περσεφόνης στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας: α) Ερμής, β) Πλούτων (φωτ.: Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα ΙΙ. Ο «τάφος της Περσεφόνης»*, Αθήνα 1994, (α) σ. 22 εικ. VI και (β) σ. 23 εικ. VII).
- Εικόνα 8α-β.** Χαρακτό προσχέδιο στο ψηφιδωτό δάπεδο με το κυνήγι του λιονταριού από την οικία του Διονύσου στην Πέλλα (φωτ.: Petsas 1965, εικ. 12-13).
- Εικόνα 9.** Κρήτη, Μάλια, ΥΜΙΙ οικισμός, βόρεια από το Εργαστήριο των Σφραγίδων. Δάπεδο στο οποίο αποδίδονται απλά γεωμετρικά σχέδια με μικρά βότσαλα (φωτ.: Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 12 εικ. 1)
- Εικόνα 10.** Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο στη δυτική φρυγική οικία στο Γόρδιο της Μικράς Ασίας. 8^{ος} αι. π.Χ (φωτ.: Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 12 εικ.2).
- Εικόνα 11.** Το ψηφιδωτό με την παράσταση του κυνηγιού του λιονταριού από την οικία του Διονύσου στην Πέλλα. Μουσείο Πέλλας. Ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ. (φωτ.: Μ. Σιγανίδου – Μ. Λιλιμπάκη- Ακαμάτη, *Πέλλα. Πρωτεύουσα των Μακεδόνων* (οδηγός), Αθήνα 1996, σ. 66-67 εικ. 47).
- Εικόνα 12.** Το ψηφιδωτό δάπεδο από τη βασιλική των Κολυμπίων της Ρόδου. Α΄ μισό 6^{ου} αι. μ. Χ. (φωτ.: Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 24 εικ. 15α).

- Εικόνα 13α-β.** Αίγυπτος, Αλεξάνδρεια: α) Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση κυνηγιού ελαφιού. β) Έρωτας: στα μαλλιά βότσαλα στο σώμα ψηφίδες. Αλεξάνδρεια, Ελληνορωμαϊκό Μουσείο, αρ. εισαγωγής 21643. 3^{ος} αι. π.Χ. (φωτ.: (α) Dunbabin 1999, σ. 24 εικ. 22 και (β) Salzman 1982, πίν. 88 εικ. 3).
- Εικόνα 14.** Το ψηφιδωτό της οικίας του Γανυμήδη στη Morgantina της Συκελίας. Β΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Phillips 1960, εικ. 4).
- Εικόνα 15α-δ.** Το ψηφιδωτό δάπεδο στην αυλή της οικίας των Δελφινιών στη Δήλο με την υπογραφή του ψηφοθέτη Ασκληπιάδη. Περίπου 130-88 π.Χ. (φωτ.: Π.Ι. Χατζηδάκης, *Δήλος*, Αθήνα 2003, (α) σ. 381 εικ. 733, (β-δ) σ. 383 εικ. 736-738).
- Εικόνα 16α-δ.** α) Δήλος. Οικία Διονύσου. Ο Διόνυσος σε τίγρη. Έμβλημα σε *opus vermiculatum*. Τέλος 2^{ου} – αρχή 1^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Π.Ι. Χατζηδάκης, *Δήλος*, Αθήνα 2003, σ. 402-403 εικ. 770). β) Ψηφιδωτό σε *opus vermiculatum* με παράσταση θαλάσσιου τοπίου από οικία στην Πομπηία. Νεάπολη. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τέλος 2^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 33 εικ. 23). γ) Ιταλία. Έπαυλη Αδριανού στο Tivoli. Αντίγραφο έργο του Περγαμηνού ψηφοθέτη Σώσου σε *opus vermiculatum*. Ρώμη, Musei Capitolini. 1^{ος} αι. π.Χ. ή εποχή Αδριανού (117-138 μ.Χ.) δ) Κυκλικό έμβλημα με παράσταση κεφαλής Μέδουσας στο κέντρο «κουκουνάρας» από οικία στην Αλεξάνδρεια (φωτ.: Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 37 εικ. 29).
- Εικόνα 17.** Σύγχρονος χάρτης, όπου διακρίνεται η γεωγραφική θέση της Βεργίνας (φωτ.: Ανδρόνικος 1984, σ. 20 εικ. 2).
- Εικόνα 18.** Τοπογραφικός χάρτης του αρχαιολογικού χώρου της Βεργίνας. Σχέδιο Γ. Γκάτζιος - Αλ. Σααγιάχ (φωτ.: Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 11 εικ.3).
- Εικόνα 19.** Αποψη του ανακτόρου της Βεργίνας (φωτ.: Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 19 εικ.10).
- Εικόνα 20.** Αεροφωτογραφία του ανακτόρου και του θεάτρου των Αιγών (φωτ.: Δρούγου 2006, εικ. στη σ. 10).
- Εικόνα 21.** Το ανάκτορο των Αιγών. Μαρμάρινα κατώφλια κατά χώρα (φωτ.: Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, εικ. στη σ. 111).
- Εικόνα 22.** Κάτοψη του ανακτόρου της Βεργίνας. (φωτ.: βασισμένο στο σχ. του Ι. Τραυλού από το Ανδρόνικος 1984, σ. 43 εικ. 18).
- Εικόνα 23.** Η νότια πλευρά του ανακτόρου των Αιγών από τα δυτικά (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. VI).

- Εικόνα 24.** Οι ιωνικοί αμφικίονες στην είσοδο του δωματίου F, in situ (φωτ.: Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 23 εικ. 16).
- Εικόνα 25.** Κάτοψη της «οικίας της ανάγκης» μετά την ανασκαφή των ετών 1968/1969 (φωτ.: Μπακαλάκης – Ανδρόνικος 1970, σ. 391, σχ. 1).
- Εικόνα 26.** Βότσαλα από τον ποταμό Αλιάκμονα κοντά στη Βεργίνα. Περισυλλογή από την υπογράφουσα κατά το θέρους του 2007 (φωτ.: Λεβαντή Μ.).
- Εικόνα 27.** Μερική άποψη του δωματίου S της Α πτέρυγας του ανακτόρου των Αιγών (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. XIV.2).
- Εικόνα 28.** Στο βάθος, το δωμάτιο R στην Α πτέρυγα του ανακτόρου των Αιγών. Μπροστά στην εικόνα, το δωμάτιο S (φωτ.: Daux 1962, σ. 805 εικ. 16).
- Εικόνα 29.** Το βοτσαλωτό δάπεδο του δωματίου D στη Ν πτέρυγα του ανακτόρου των Αιγών (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. X.1).
- Εικόνα 30.** Το δάπεδο του δωματίου Η στη Ν πτέρυγα του ανακτόρου των Αιγών (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. IX.2).
- Εικόνα 31.** Το ψηφιδωτό πλαίσιο (δάπεδο Ι.6α) του δωματίου Μ1 της Δ πτέρυγας του ανακτόρου (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. XIV.1).
- Εικόνα 32.** Το δωμάτιο F στη Ν πλευρά του ανακτόρου των Αιγών (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. XI).
- Εικόνα 33α-β.** Τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου του δωματίου G στη Ν πλευρά του ανακτόρου των Αιγών (φωτ.: (α) *Ελευθεροτυπία*, 14/03/08, (β) *Νέα*, 5/12/08, σ. 6/24).
- Εικόνα 34.** Το ψηφιδωτό δάπεδο οικίας στην οδό Μενάνδρου 7 στην Αθήνα. Σχέδιο. Μέσα 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 43.3).
- Εικόνα 35.** Σχέδιο του ψηφιδωτού δαπέδου του ναού του Δία στην Ολυμπία. Μέσα ή β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν.72.1-2).
- Εικόνα 36.** Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού δαπέδου του ναού του Δία στην Ολυμπία, όπου διακρίνεται η χρήση πολυγωνικών ψηφίδων (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 102.4).
- Εικόνα 37.** Ψηφιδωτό δάπεδο από λουτρό στις Φθιώτιδες Θήβες. Σχέδιο. Ύστερος 3^{ος} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 94.2).
- Εικόνα 38.** Λίθινη πλάκα τραπεζιού από την Πέλλα (φωτ.: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2003, σ. 20, εικ. 9).
- Εικόνα 39.** Το δάπεδο με τα ακανόνιστα μαρμάρινα πλακίδια του δωματίου Μ1 στη Δ πλευρά του ανακτόρου των Αιγών (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. XV.2).

- Εικόνα 40.** Δάπεδο με μαρμάρινα πλακίδια. Σε κυκλικό χώρο στο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής (Ο.Τ. Β) της αρχαίας αγοράς στην Πέλλα. Σχέδιο του χώρου. Τέλος 4^{ου} – αρχή 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, σ. 175 σχ. 2).
- Εικόνα 41.** Δάπεδο με μαρμάρινα πλακίδια στο κτήριο KV του ΒΔ τομέα της αρχαίας πόλης των Αιγών. Γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Κοτταρίδου 1992, σ. 77 εικ. 5).
- Εικόνα 42.** Τμήμα του δαπέδου του δωματίου M2 στη Δ πτέρυγα του ανακτόρου της Βεργίνας (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. XIV.1).
- Εικόνα 43.** Το δωμάτιο Ε του ανακτόρου των Αιγών (φωτ.: Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. X.2).
- Εικόνα 44α-β.** Το ψηφιδωτό με τα μαρμάρινα πλακίδια που κοσμεί το κατώφλι του δωματίου Ε: α) όψη από Α και β) λεπτομέρεια (φωτ.: Μ. Λεβαντή, Ιούλιος 2007, πριν τον καθαρισμό του δαπέδου).
- Εικόνα 45.** Κάτοψη του αποκαλυφθέντος Α τμήματος του ανακτόρου από τους L. Heuzey – H. Daumet (φωτ.: Heuzey – Daumet 1876, πίν. 7).
- Εικόνα 46.** Δάπεδο κατασκευασμένο με την τεχνική των Cosmati. 13^{ος} αι. μ.Χ. (φωτ. εκτυπωμένη: <http://en.wikipedia.org/wiki/Cosmati>).
- Εικόνα 47.** Το πήλινο δάπεδο στη θόλο του ανακτόρου της Βεργίνας (φωτ.: Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006β, σ. 25 εικ. 1).
- Εικόνα 48.** Η πλακόστρωση στην Αγορά των Ιταλών στη Δήλο. Τέλος 2^{ου} – αρχή 1^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Bruneau 1972, εικ. 28).
- Εικόνα 49.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Κεντρικός ρόδακας (φωτ.: Α. Κοτταρίδη, Αύγουστος 2007, μετά από καθαρισμό του δαπέδου).
- Εικόνα 50.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Άνθος 1 (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 40.5).
- Εικόνα 51.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Άνθος 2 (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 40.6).
- Εικόνα 52.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Άνθος 3 (φωτ.: Μ. Λεβαντή, Ιούλιος 2007, πριν τον καθαρισμό του δαπέδου).
- Εικόνα 53.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Άνθος 4 (φωτ.: Μ. Λεβαντή, Ιούλιος 2007, πριν τον καθαρισμό του δαπέδου).
- Εικόνα 54.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Άνθος 5 (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 40.3).

- Εικόνα 55.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Λεπτομέρεια. (φωτ.: Α. Κοτταρίδη, Αύγουστος 2007, μετά από καθαρισμό του δαπέδου).
- Εικόνα 56.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Άνθος 6 (φωτ.: Salzman 1982, πίν. 40.2).
- Εικόνα 57.** Το άνθος 6 του ψηφιδωτού του δωματίου Ε. Λεπτομέρεια (φωτ.: Α. Κοτταρίδη, Αύγουστος 2007, μετά από καθαρισμό του δαπέδου).
- Εικόνα 58.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Τα γεωμετρικά κοσμήματα του δαπέδου (φωτ.: Μ. Λεβαντή, Ιούλιος 2007, πριν τον καθαρισμό του δαπέδου).
- Εικόνα 59.** Η ανθοκόρη του ψηφιδωτού δαπέδου του δωματίου Ε. Κεφαλή (φωτ.: Α. Κοτταρίδη, Αύγουστος 2007, μετά από καθαρισμό του δαπέδου).
- Εικόνα 60.** Η ανθοκόρη που κοσμεί τις γωνίες του ψηφιδωτού δαπέδου του δωματίου Ε του ανακτόρου της Βεργίνας (φωτ.: Α. Κοτταρίδη, Αύγουστος 2007, μετά από καθαρισμό του δαπέδου).
- Εικόνα 61.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Άνθος 7 (φωτ.: Μ. Λεβαντή).
- Εικόνα 62.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου. Άνθος 8 (φωτ.: Μ. Λεβαντή).
- Εικόνα 63α-β.** (α) Τα ψηφιδωτά δάπεδα τριών συνεχόμενων χώρων στην οικία της Αγαθής Τύχης στην Όλυνθο: ανδρώνας (δωμάτιο α), κατώφλι και ψηφιδωτό διαδρόμου (χώρος γ)· (β) Το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση της παράδοσης του οπλισμού στον Αχιλλέα από τη Θέτιδα (χώρος γ, διάδρομος του ανδρώνα στο δωμάτιο α). Α΄ μισό 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: (α) Robinson 1934, πίν. XXVIII και (β) Robinson 1934, πίν. XXX.)
- Εικόνα 64.** Το ψηφιδωτό δάπεδο σε χώρο της «οικίας atrium» στην Αντιόχεια. Τέλος 1^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ. (φωτ.: Ling 1998, σ. 51 εικ. 34).
- Εικόνα 65.** Το ψηφιδωτό δάπεδο αυλής (χώρος h) στην οικία των Κωμώδων στην Όλυνθο με την παράσταση Κενταύρων και Λαπήθων. Τέλος 5^{ου} – αρχή 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Robinson 1932, πίν. IV).
- Εικόνα 66.** Βοτσαλωτό δάπεδο από ναΐσκο στη Βούλα της Αττικής. Α΄ τρίτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzman 1982, πίν. 17.1-2).
- Εικόνα 67 α-β.** Το ψηφιδωτό δάπεδο της οικίας Α VI 1 με την παράσταση Νηρηίδων στην Όλυνθο. Α΄ μισό 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Robinson 1933, πίν. 11Α και έγχρωμος πίν. 1).

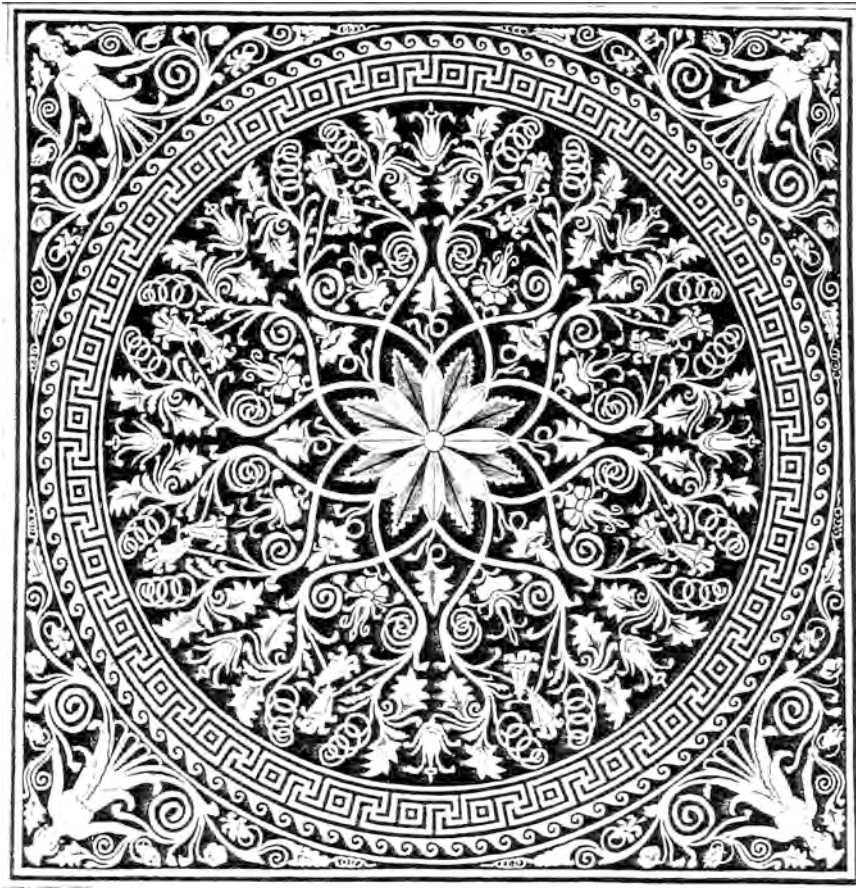
- Εικόνα 68.** Ψηφιδωτό δάπεδο οικίας στην Κόρινθο με φυτικό διάκοσμο σε κυκλικό πλαίσιο εγγεγραμμένο σε τετράγωνο πεδίο. 360-350 π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 23).
- Εικόνα 69.** Θραύσμα ψηφιδωτού δαπέδου από τη Σικυώνα. Β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 56.3).
- Εικόνα 70.** Η χρυσελεφάντινη ασπίδα του θαλάμου του τάφου του Φιλίππου Β΄ από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας (φωτ.: Ανδρόνικος 1984, σ. 135 εικ. 94).
- Εικόνα 71.** Ελικωτός κρατήρας που αποδίδεται σε ακόλουθο του Ζωγράφου του Κάτω Κόσμου. Bochum, αρ. εισαγωγής S 993. 330-320 π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 97.1).
- Εικόνα 72α-β.** Ψηφιδωτό δάπεδο από ανδρώνα στην οικία A VI 4 στην Όλυνθο. Α΄ μισό 4^{ου} αι. π.Χ (φωτ.: (α) Robinson 1932, σ. 19 εικ. 2), (β) Robinson 1933, έγχρωμος πίν. V).
- Εικόνα 73α-β.** Το πολεοδομικό σχέδιο της Πέλλας και το κυκλικό κτήριο στην περιοχή του ιερού του Δάρρωνα. Αεροφωτογραφία (φωτ.: (α) σχέδιο βασισμένο σε φωτ. από Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2003, σ. 19 εικ. 8 και (β) Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2003, σ. 61 εικ. 79).
- Εικόνα 74α-β.** Το μαρμάρινο τραπέζι από τη Βεργίνα. Πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ. (φωτ.: (α) Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, σ. 141 και (β) Δρούγου 1989, σ. 392, εικ. 5).
- Εικόνα 75.** Το χρυσοπόρφυρο ύφασμα που βρέθηκε μέσα στη χρυσή λάρνακα του προθαλάμου του τάφου του Φιλίππου Β΄ στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας. (φωτ.: Ανδρόνικος 1984, σ. 195 εικ. 156).
- Εικόνα 76.** Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο με φυτική σύνθεση και παράσταση γρύπα στο κατώφλι της αίθουσας. Από τη Σικυώνα. Μουσείο Σικυώνας. Γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 16 εικ. 6).
- Εικόνα 77.** Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο με πλούσια φυτική σύνθεση και παράσταση θηλυκού Κενταύρου στο κατώφλι του δωματίου. Από το εστιατόριο της περιοχής του ιερού το Δάρρωνα στην Πέλλα. Σχέδιο. Τέλος 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 456, σχ. 1).
- Εικόνα 78.** Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο από την Σικυώνα με κυκλική φυτική παράσταση εγγεγραμμένη σε τετράγωνο. Στις γωνίες μεταξύ τετραγώνου και κύκλου ανθρώπινες μορφές. Περιμετρικά της κεντρικής σύνθεσης ζωφόρος με

- διάφορα ζώα. Κατάσταση διατήρησης αποσπασματική. Αρχαιολογικό Μουσείο Σικυώνας. Β' τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 19.1).
- Εικόνα 79.** Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση κενταύρων από τη Σικυώνα. Αρχαιολογικό Μουσείο Σικυώνας, αρ. εισαγωγής 2873. Β' τρίτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Griffin 1982, εικ. 17).
- Εικόνα 80.** Ψηφιδωτό δάπεδο στη λεγόμενη «Οικία των ψηφιδωτών» στην Ερέτρια. Β' τρίτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν.27.2 και έγχρωμες λεπτομέρειες από Ducrey – Metzger 1979α, πίν. II.2-4).
- Εικόνα 81.** Ασημένια οinoχόη (B14) από το Δερβένι (φωτ.: Π.Γ. Θέμελης– Γ.Π. Τουράτσογλου, *Οι Τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, πίν. 10).
- Εικόνα 82α-β.** Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο σε ανδρώνα (δωμάτιο b) της οικίας A VI 3 στην Όλυνθο με την παράσταση Βελλεροφόντη και Χίμαιρας. Α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ. (380-370 π.Χ.) (φωτ.: (α) Ατσημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 13 εικ. 3 και (β) Robinson 1932, πίν. I).
- Εικόνα 83α-ε.** Το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση του κυνηγιού της ελάφου στην οικία της Αρπαγής της Ελένης στην Πέλλα. Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας. Τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: (α) Λιλιμπάκη-Ακαμάτη– Ακαμάτης 2003, σ. 26 εικ. 17. (β-ε) Salzmann 1982, πίν. 101.5-6 και 102.1-2).
- Εικόνα 84.** Το ψηφιδωτό δάπεδο που κοσμεί το κατώφλι στο δωμάτιο με την παράσταση της αρπαγής της Ελένης στην ομώνυμη οικία στην Πέλλα. Τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 37.4).
- Εικόνα 85α-β:** Το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση του κυνηγιού του λέοντα και την κοσμοφόρο στην οικία του Διονύσου στην Πέλλα. Τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 30.1 και 31.4).
- Εικόνα 86.** Το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση Βελλεροφόντη από τη Ρόδο. Μουσείο Ρόδου. Α' τρίτο 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 45).
- Εικόνα 87.** Το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση Τρίτωνα από τη Ρόδο. Μουσείο Ρόδου. Α' τρίτο 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 47).
- Εικόνα 88.** Σίμη του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο. Γύρω στο 370 π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 98.1).
- Εικόνα 89.** Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου της Ιλίου Πέρσεως. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αρ. ευρ. 1970.235. 360-350 π.Χ. (φωτ.: C.C. Vermeule, III, *Greek Vases for Boston: Attic Geometric to Sicilian Hellenistic*, *The Burlington Magazine* 115 (1973), σ. 118, εικ. 75).

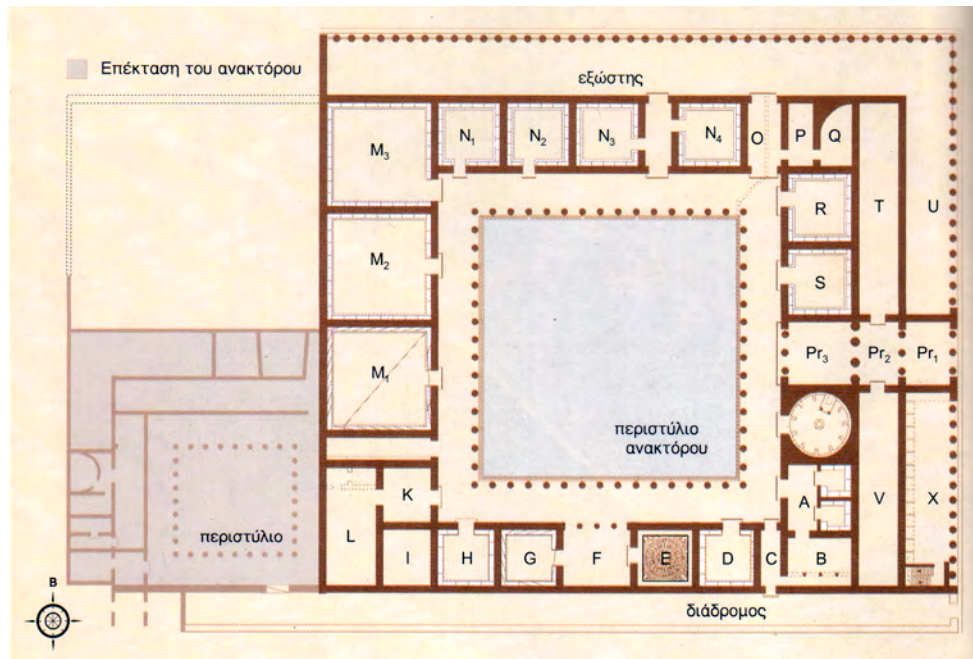
- Εικόνα 90.** Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου της Φιάλης με τη Μακριά Λαβή. Μόναχο, Lenbachhaus L 351. 340-330 π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 96.3).
- Εικόνα 91.** Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Γανυμήδη. Basel S 24. 330-320 π.Χ. (φωτ.: Schmidt-Trendall-Cambitoglou 1976, πίν. 3).
- Εικόνα 92.** Ελικωτός κρατήρας της ομάδας «Gerolomini». München 3298. 320-310 π.Χ. (φωτ.: Salzmann 1982, πίν. 97.2).
- Εικόνα 93.** Η σίμη του ναού της Αθηνάς Αλέας στη Τεγέα. Γύρω στο 340 π.Χ. (φωτ.: Norman 1984, πίν. 31, εικ. 13).
- Εικόνα 94.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του εστιατορίου της Πέλλας. Λεπτομέρεια. Τέλος 4^{ου} αι. – αρχή 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 472, πίν. 94.1).
- Εικόνα 95.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του εστιατορίου της Πέλλας. Λεπτομέρεια. Τέλος 4^{ου} αι. – αρχή 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987β, σ. 472, πίν. 94.2).
- Εικόνα 96α-β.** Το ψηφιδωτό δάπεδο στη θόλο της Πέλλας. Τέλος 4^{ου} – αρχή 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2003, σ. 63, εικ. 83).
- Εικόνα 97α-γ.** Η χρυσή λάρνακα από το θάλαμο του τάφου του Φιλίππου Β΄ στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας. Γ΄ τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Ανδρόνικος 1984, σ. 169 εικ. 136).
- Εικόνα 98.** Ο τάφος της «Ευρυδίκης». Το εσωτερικό του θαλάμου του τάφου. 350-340 π.Χ. (φωτ.: Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 60 εικ. 83).
- Εικόνα 99.** Το ερεισίνωτο του μαρμάρινου θρόνου που βρέθηκε στο θάλαμο του τάφου της «Ευρυδίκης». 350-340 π.Χ. (φωτ.: Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 61 εικ. 84).
- Εικόνα 100.** Ο Τάφος των Ανθεμίων στη Μίεζα. Η διακόσμηση στην οροφή του προθαλάμου. (φωτ.: Ρωμιοπούλου 1997, εικ. 28, εικ. 29 στη σ. 33 και λεπτομέρεια από φωτογραφία του εσώφυλλου).
- Εικόνα 101α-β.** Το ψηφιδωτό δάπεδο με τις δίδυμες σφίγγες και τις «ανθοκόρες» από την οικία Β V 1 στην Όλυνθο. Τέλος 5^{ου} – αρχή 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: (α) Robinson 1932, πίν. III και (β) Robinson 1933, πίν. VI. Α).
- Εικόνα 102.** Επιτύμβια στήλη από την επίχωση της Μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα. Γύρω στο 340 π.Χ. (φωτ.: Ανδρόνικος 1984, σ. 85 εικ. 45).
- Εικόνα 103.** Επίκρανο παραστάδας από το νεότερο ναό του Απόλλωνα στα Δίδυμα της Μιλήτου. Τέλος 4^{ου} – αρχή 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Rumscheid 1994, πίν. 22.3).
- Εικόνα 104.** Χρυσό έλασμα με απεικόνιση θεότητας. Παντικάπαιο, τύμβος Κουλ-Ομπά (φωτ.: Guimier-Sorbet 1999, πίν. I εικ. 5).

- Εικόνα 105α-γ.** Το ψηφιδωτό δάπεδο του Δυρραχίου (αρχαία Επίδαμνος) στις αλβανικές ακτές. Αποσπασματική κατάσταση διατήρησης. Σχέδιο και λεπτομέρειες. Εθνικό Μουσείο Τιράνων. Όψιμος 4^{ος} αι. π.Χ. (φωτ.: Guimier-Sorbets 1993β, (α) σ. 136 εικ. 1α, (β) σ. 136 εικ. 1β και (γ) σ. 136 εικ. 2).
- Εικόνα 106.** Η τοιχογραφία της Β πλευράς του τάφου Π του τύμβου Α στην Αίνεια. Γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Βοκοτοπούλου 1990, πίν. 1α).
- Εικόνα 107.** Η τοιχογραφία της Ν πλευράς του τάφου Π του τύμβου Α στην Αίνεια. Γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Βοκοτοπούλου 1990, πίν. 1β).
- Εικόνα 108α-β.** Τμήμα της τοιχογραφίας της Δ πλευράς του τάφου Π του τύμβου Α στην Αίνεια. Γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: α) Βοκοτοπούλου 1990, πίν. 3 και β) λεπτομέρεια της ίδιας φωτογραφίας).
- Εικόνα 109.** Το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση Αμαζονομαχίας από την οικία της Αρπαγής της Ελένης στην Πέλλα. Τέλος 4^{ου} – αρχή 3^{ου} αι. π.Χ. (φωτ.: Μακαρόνας – Γιούρη 1989, εικ. 23).
- Εικόνα 110.** Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Κάτω Κόσμου. Γενεύη, Συλλογή Pierre Sciclounoff. 330-320 π.Χ. (φωτ.: Μ.Α. Τιβέριος, Ελληνική Τέχνη, *Αρχαία Αγγεία*, Αθήνα 1996, σ. 216 πίν. 201).
- Εικόνα 111.** Επιτύμβια ζωγραφιστή στήλη από την επίχωση της Μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα. 350-325 π.Χ. (φωτ.: Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, σ. 16 εικ. 8).

Εικόνες

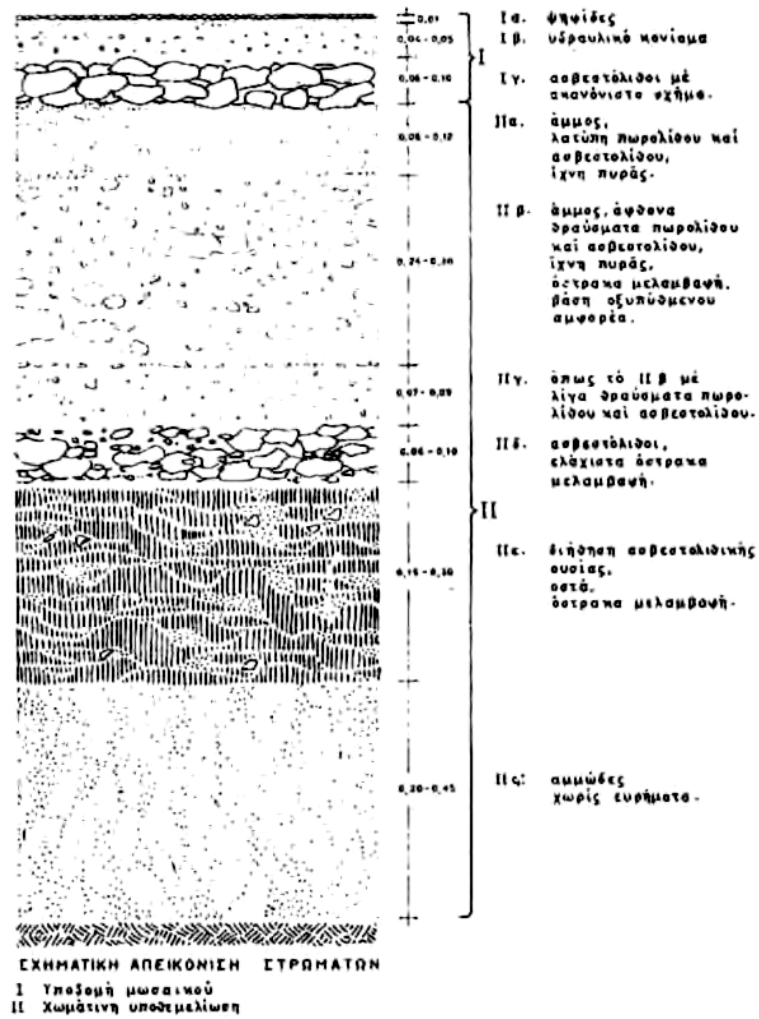
Εικόνα 1: Βεργίνα. Ανάκτορο. Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε

Εικόνα 2: Βεργίνα. Κάτοψη του ανακτόρου

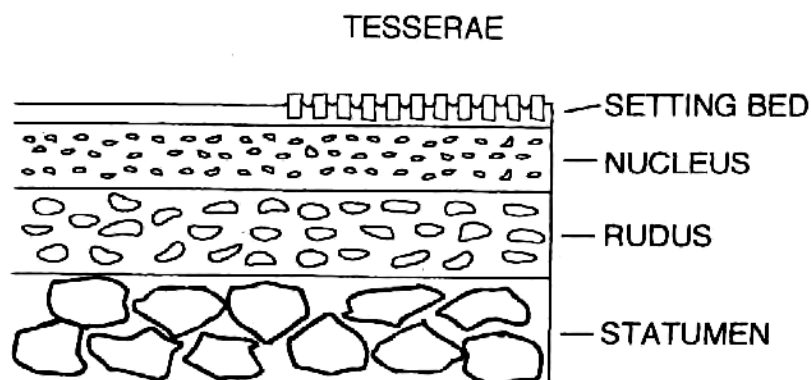
Εικόνα 3α-γ: Δήλος, Οικία προσωπείων. Ψηφιδωτό Διονύσου σε πάνθηρα

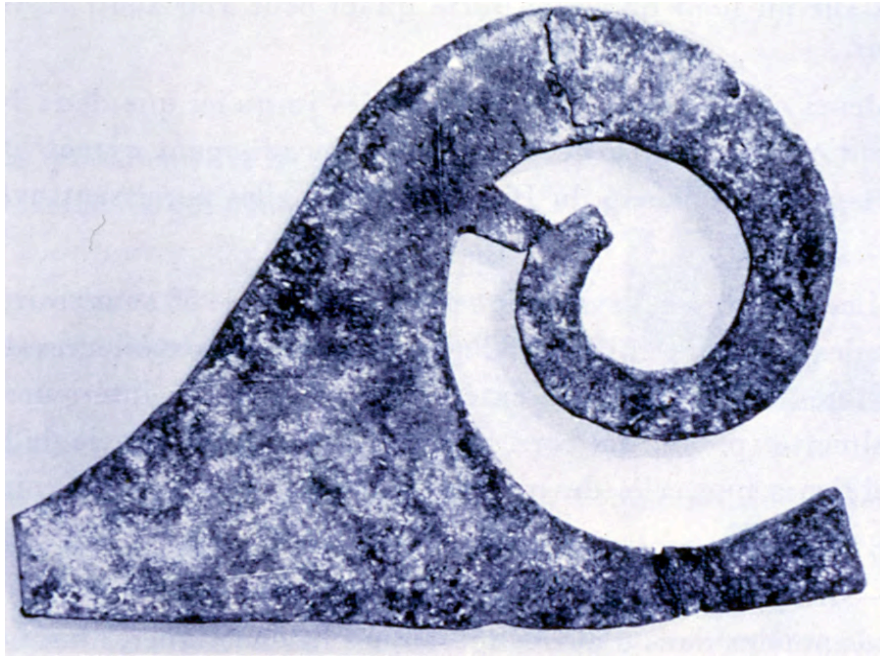
ΠΕΛΛΑ

1976

Εικόνα 4: Πέλλα. Ψηφιδωτό του κονηγιού του lionταριού. Στρωματογραφική τομή

Εικόνα 5: Υπόστρωμα ψηφιδωτού δαπέδου

Εικόνα 6: Μολύβδινο έλασμα με μορφή σπείρας από τη Δήλο

α

β

**Εικόνα 7α-β: Βεργίνα. Μεγάλη Τούμπα. Ο τάφος της Περσεφόνης. Τοιχογραφία
(λεπτομέρειες Β τοίχου)**

α

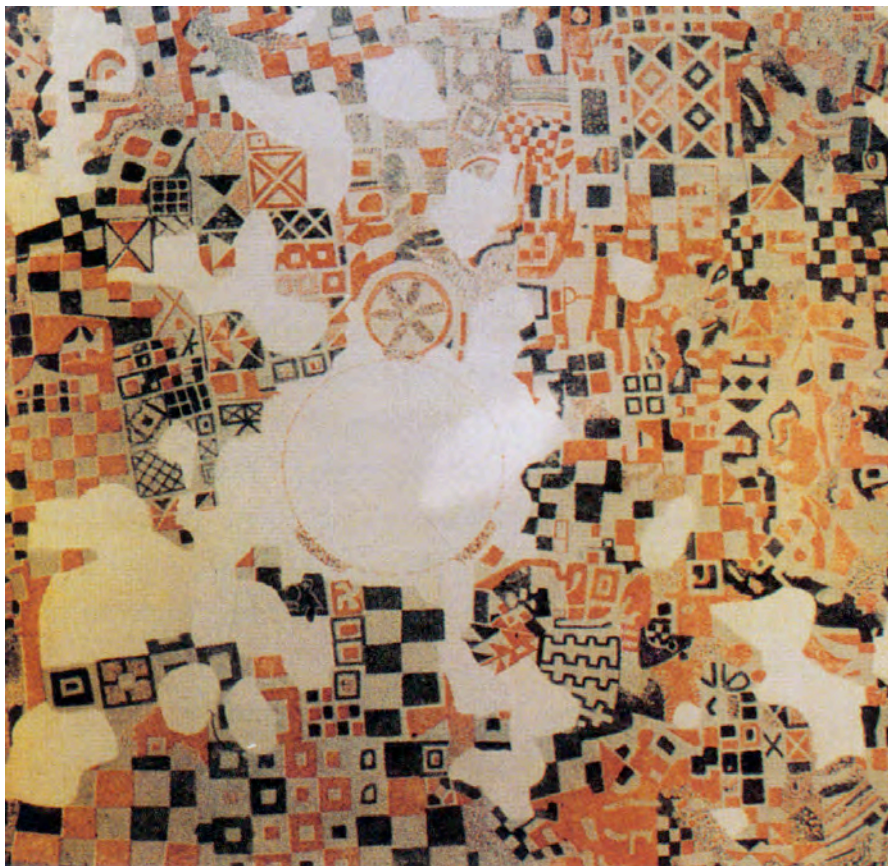

β

Εικόνα 8α-β: Πέλλα. Οικία Διονύσου. Κυνήγι λιονταριού. Προσχέδια

Εικόνα 9: Κρήτη. Μάλια. Δάπεδο με γεωμετρικά σχέδια

Εικόνα 10: Μ. Ασία. Γόρδιο. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο

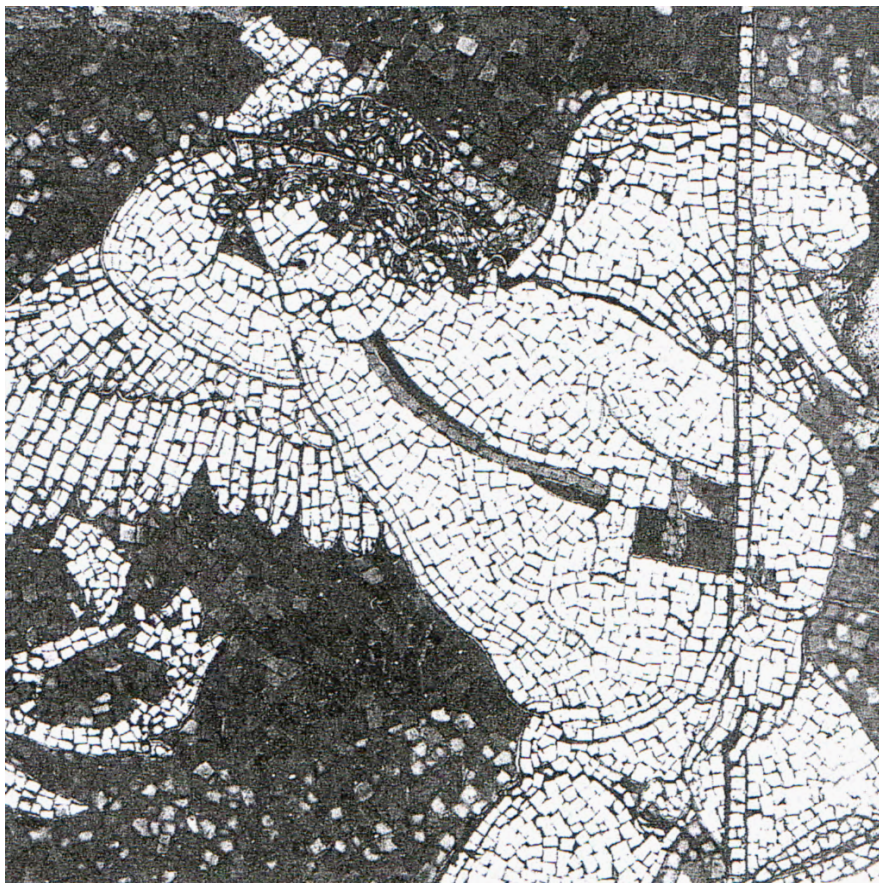
Εικόνα 11: Πέλλα. Οικία Διονύσου. Κυνήγι λιονταριού

Εικόνα 12: Ρόδος. Βασιλική Κολυμπίων

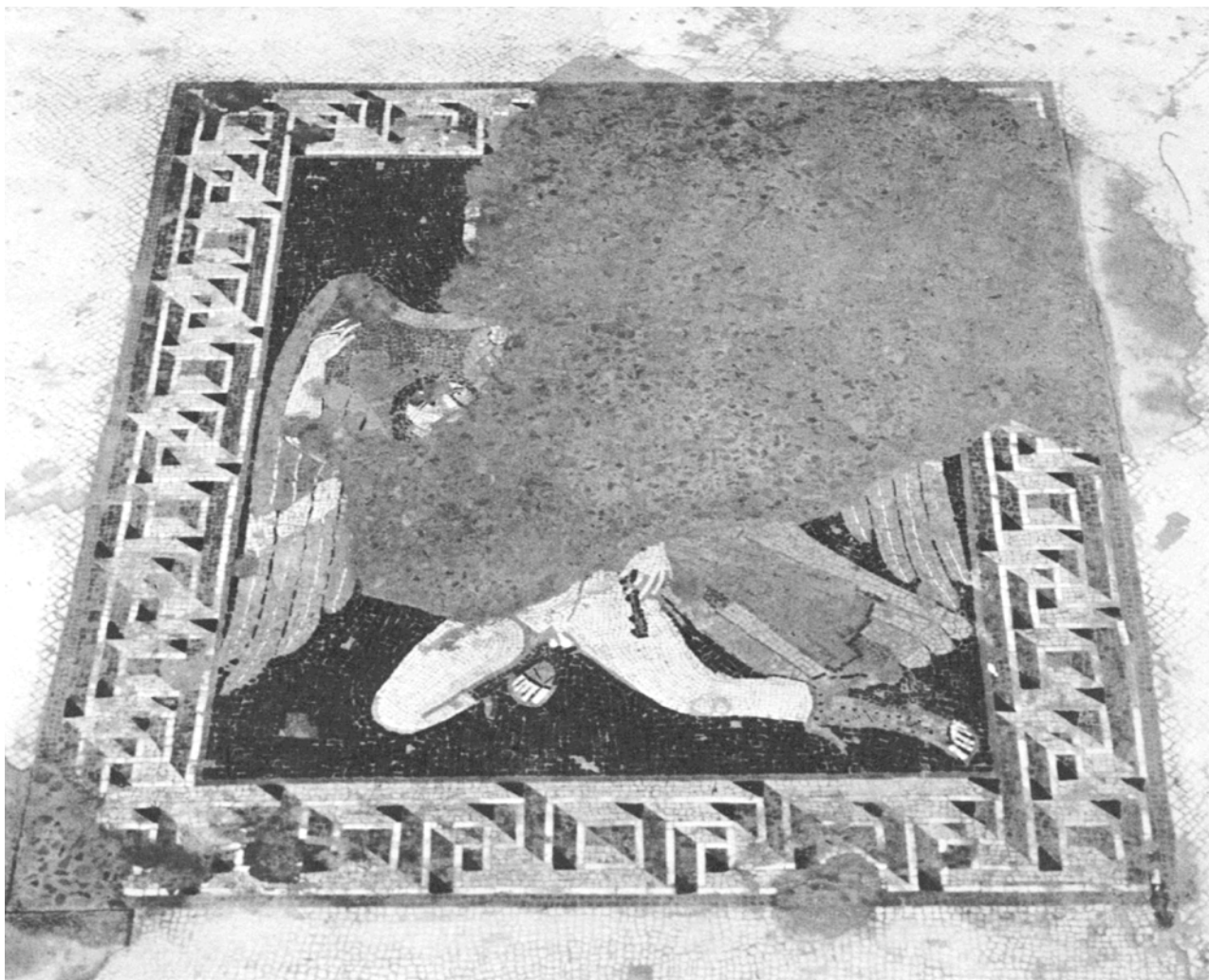

α

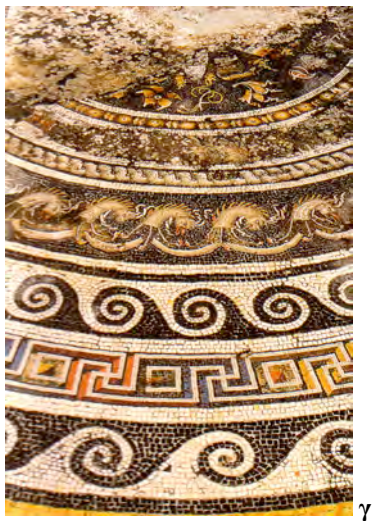
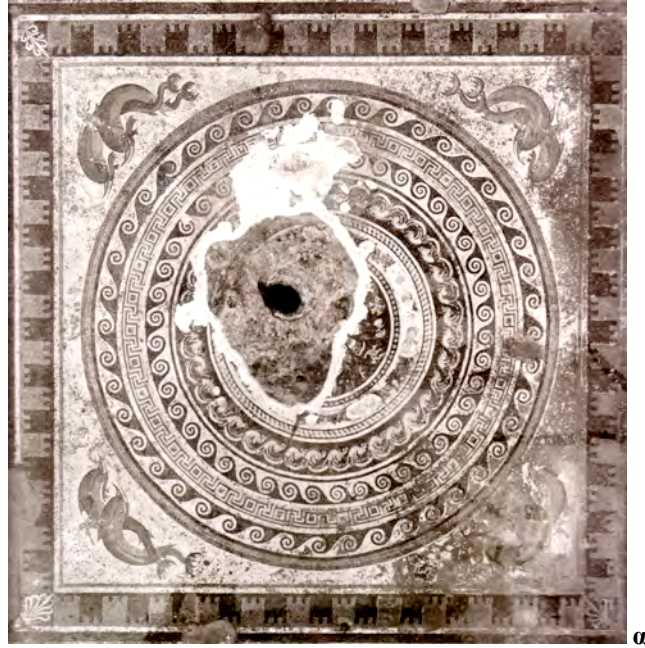

β

Εικόνα 13 α-β: Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Κονήγι ελαφιού. Μεικτή τεχνική

Εικόνα 14: Morgantina της Σικελίας. Οικία του Γανυμήδη

Εικόνα 15α-δ: Δήλος, Οικία των Δελφινιών

α

β

γ

δ

Εικόνα 16α-δ: Ψηφιδωτά δάπεδα σε opus vermiculatum

Εικόνα 17: Χάρτης της Μακεδονίας

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

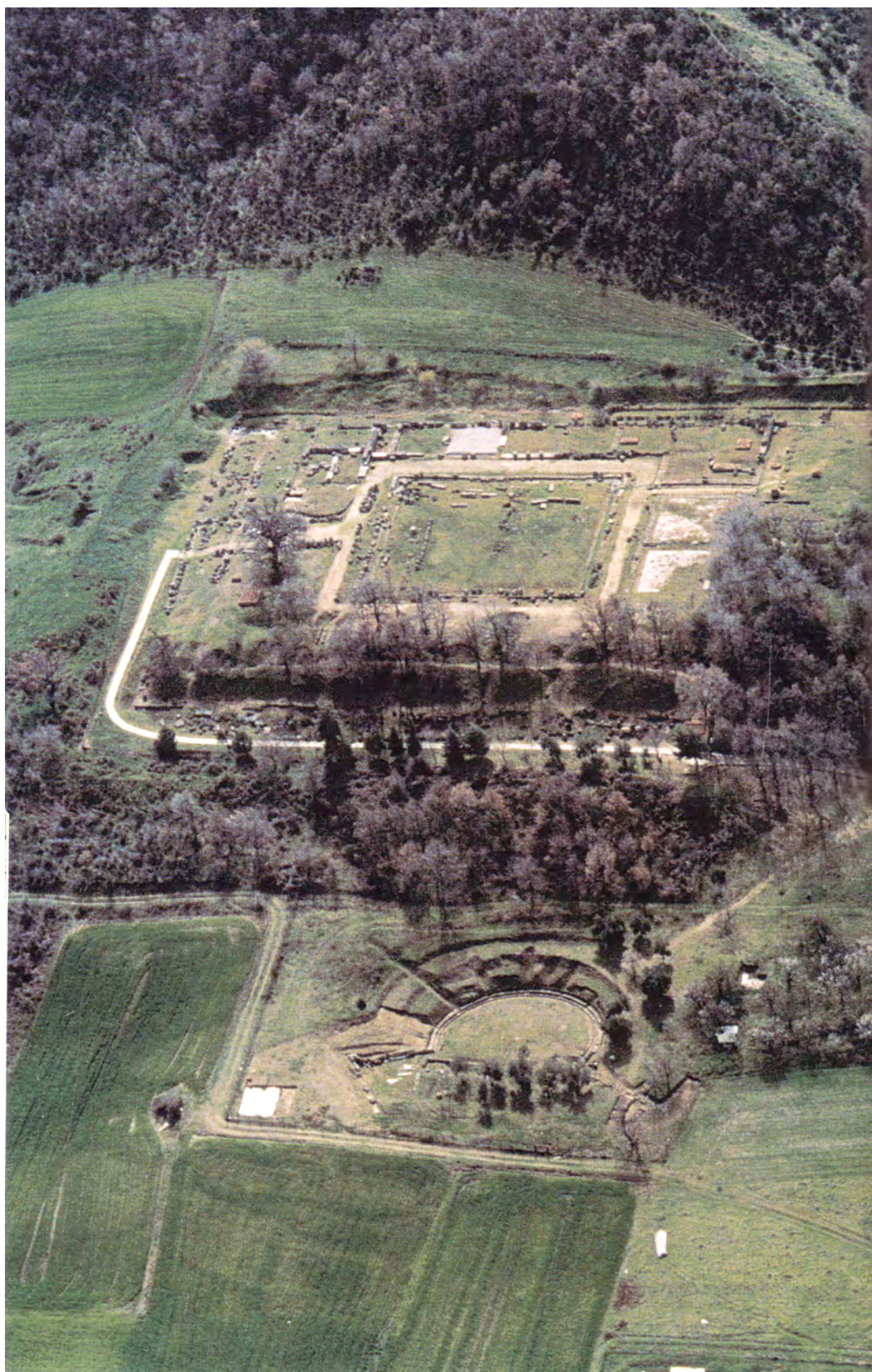
- 1. Ανάκτορο
- 2. Θέατρο
- 3. Ιερό Ευκλείας
- 4. Δημόσια κτίρια
- 5. Τάφος Ρωμαίου

- 6. Ελληνιστική οικία
- 7. Ιερό μητέρας των Θεών
- 8. Μεγάλη Τούμπα
- 9. Νεκροταφείο Τύμβων
- 10. Τάφοι αγροκτήματος Μπέλλα
- 11. Ακρόπολη

Εικόνα 18: Τοπογραφικός χάρτης του αρχαιολογικού χώρου της Βεργίνας

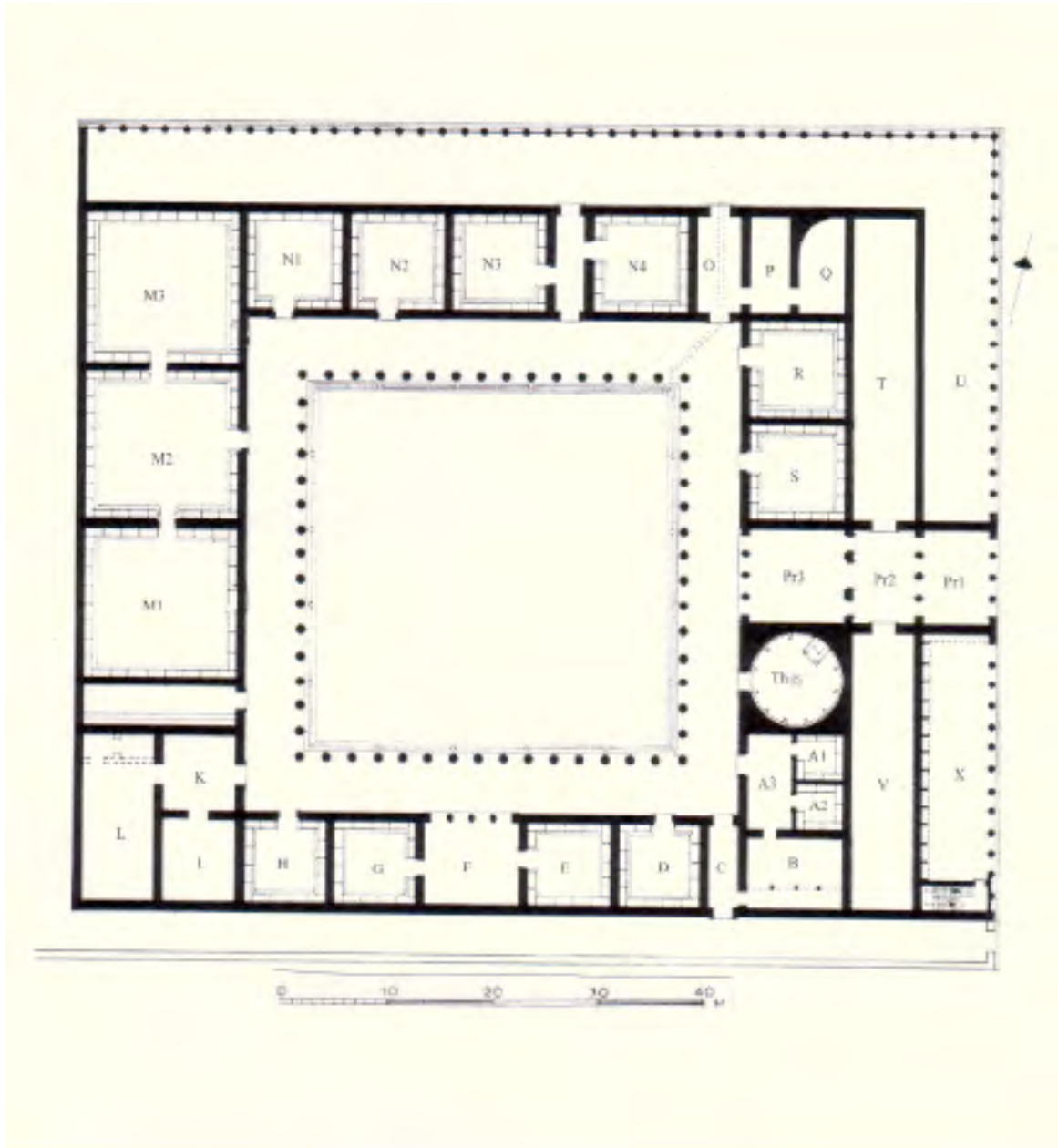
Εικόνα 19: Το ανάκτορο της Βεργίνας

Εικόνα 20: Βεργίνα. Ανάκτορο και θέατρο. Αεροφωτογραφία

Εικόνα 21: Το ανάκτορο της Βεργίνας. Μαρμάρια κατώφλια in situ

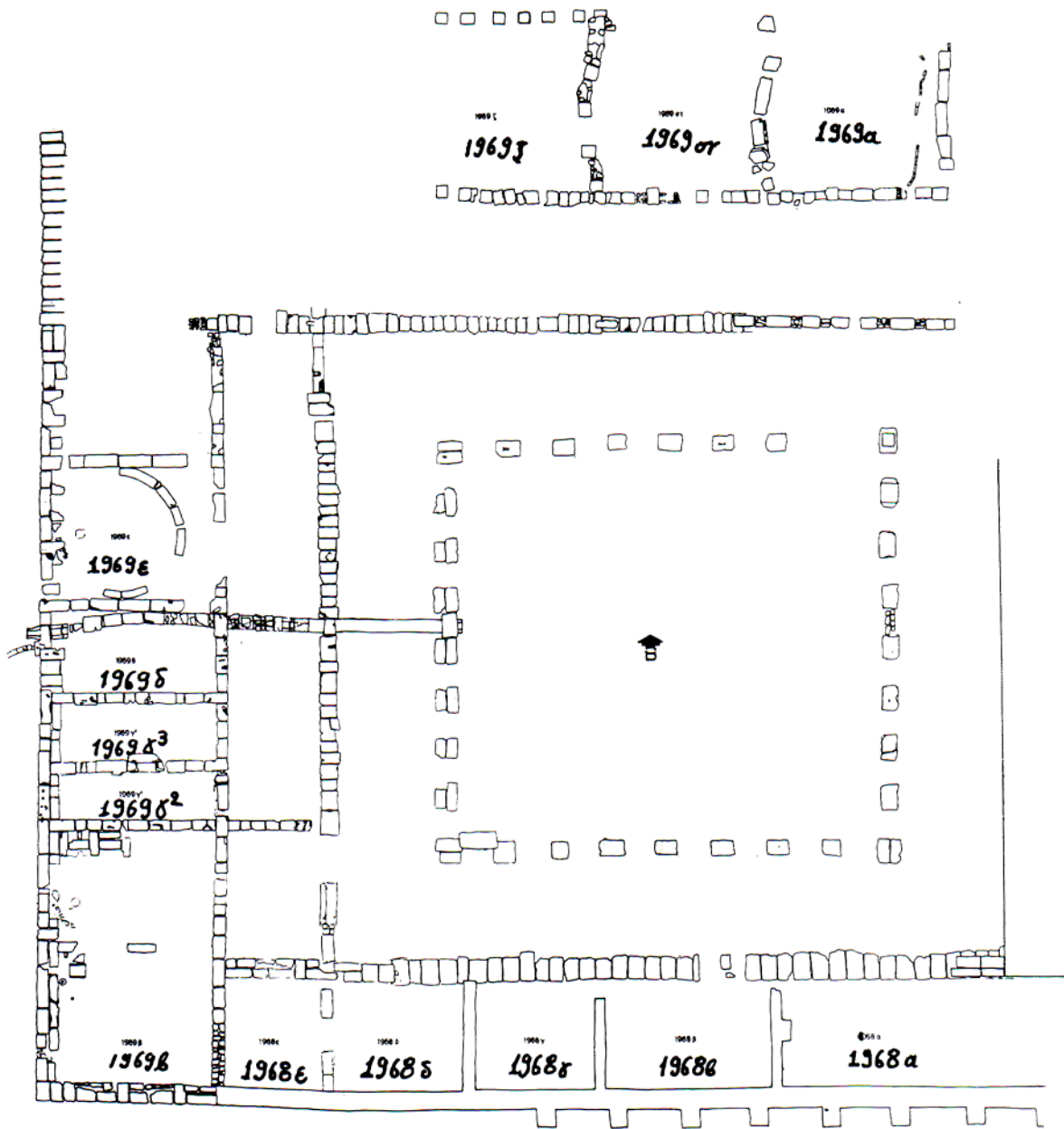
Εικόνα 22: Το ανάκτορο της Βεργίνας. Κάτοψη

Εικόνα 23: Βεργίνα. Ανάκτορο. Ν πλευρά. Όψη από Δ

Εικόνα 24: Βεργίνα. Ανάκτορο. Ν πλευρά. Δωμάτιο F. Ιωνικοί αμφικίονες

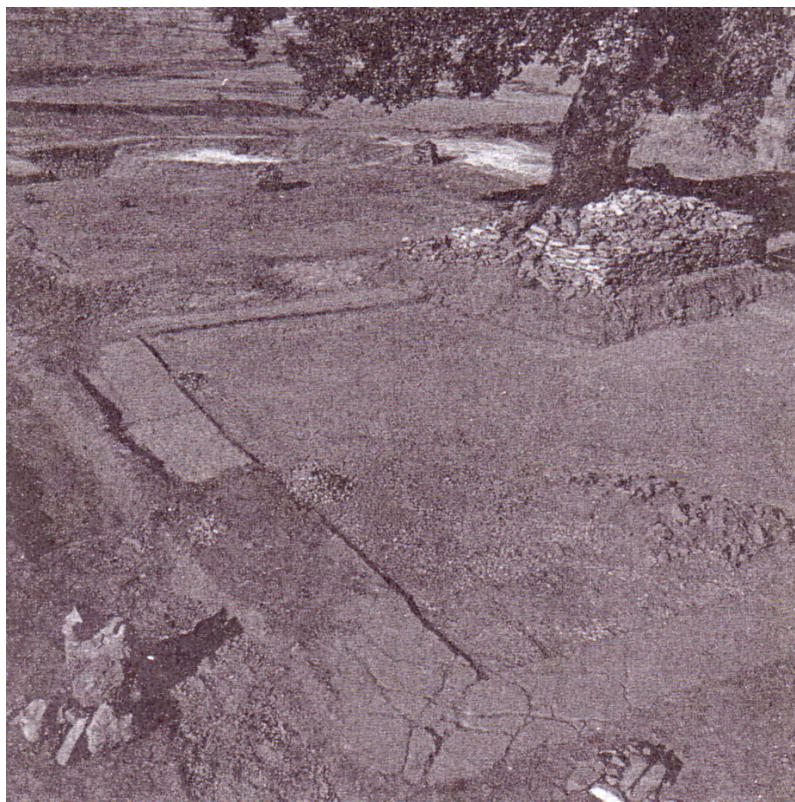
Εικόνα 25: Βεργίνα. Ανάκτορο. «Οικία της ανάγκης». Κάτοψη

Εικόνα 26: Βότσαλα από τον Αλιάκμονα

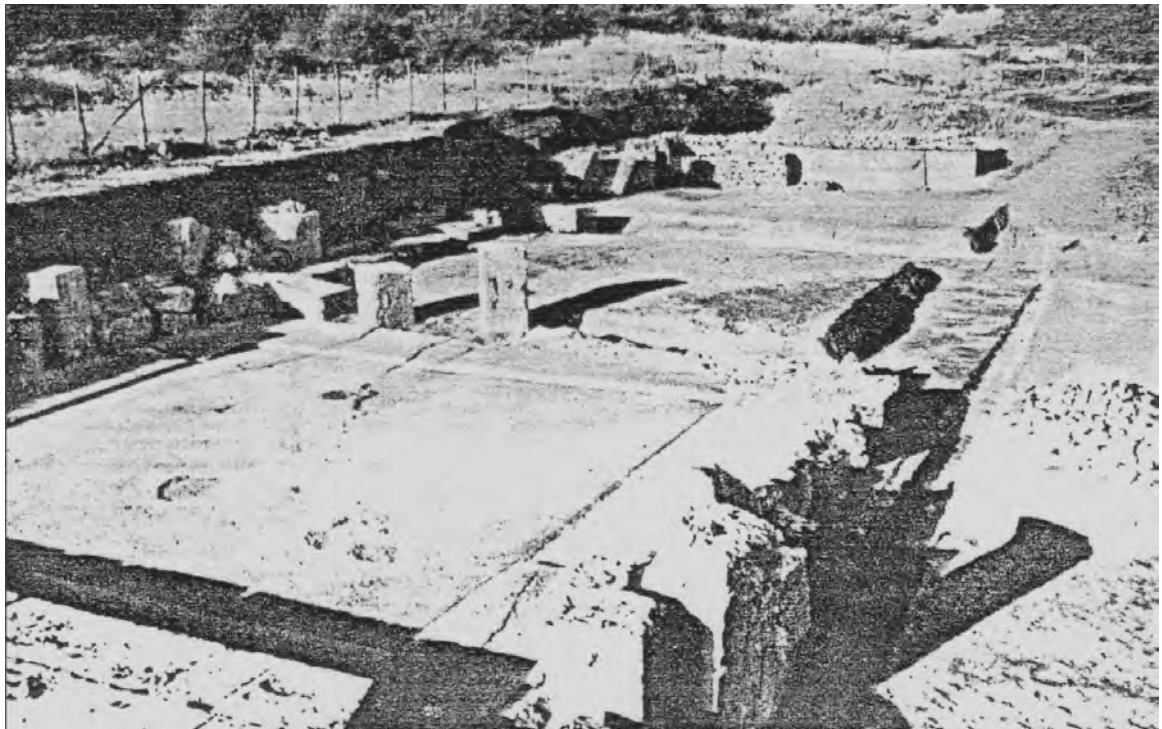
Εικόνα 27: Βεργίνα. Το δωμάτιο S του ανακτόρου

Εικόνα 28: Βεργίνα. Τα δωμάτια S και R του ανακτόρου

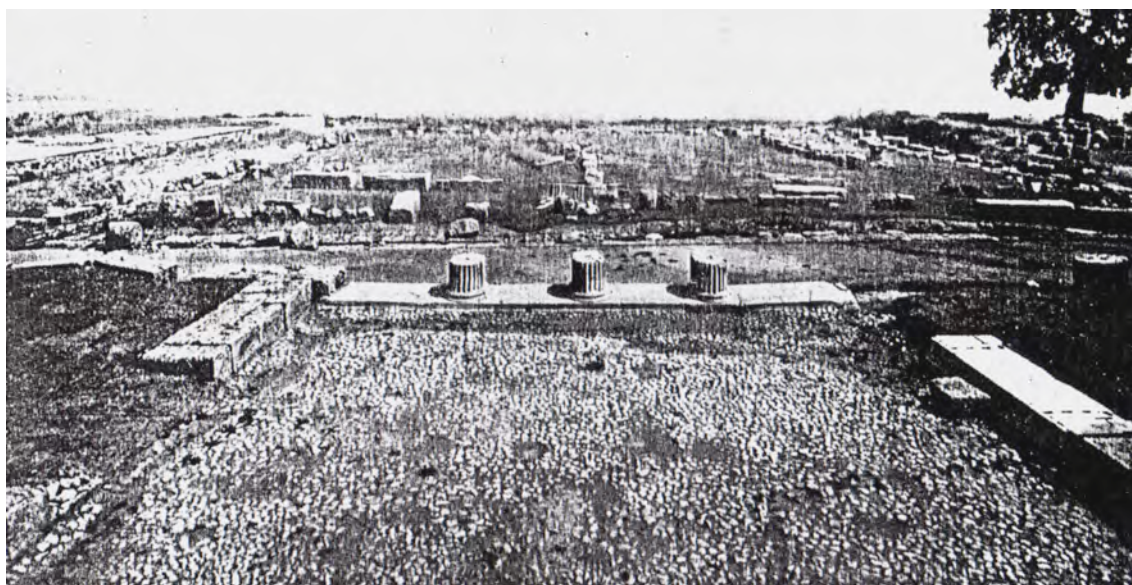
Εικόνα 29: Βεργίνα. Το δωμάτιο D του ανακτόρου

Εικόνα 30: Βεργίνα. Το δωμάτιο Η του ανακτόρου

Εικόνα 31: Βεργίνα. Το δωμάτιο Μ1 του ανακτόρου

Εικόνα 32: Βεργίνα. Το δωμάτιο F του ανακτόρου

α

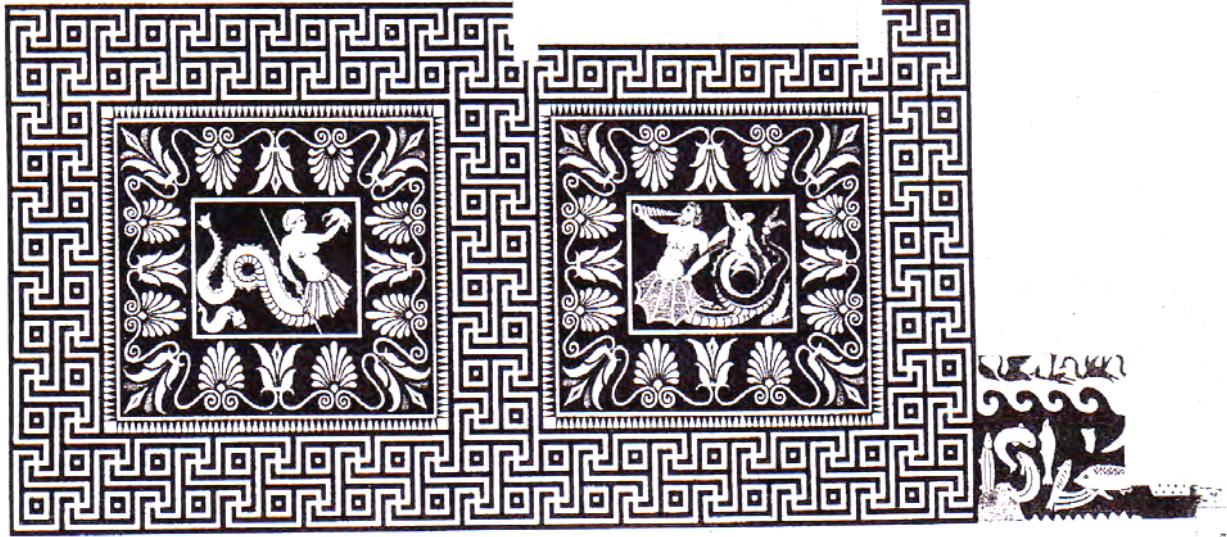

β

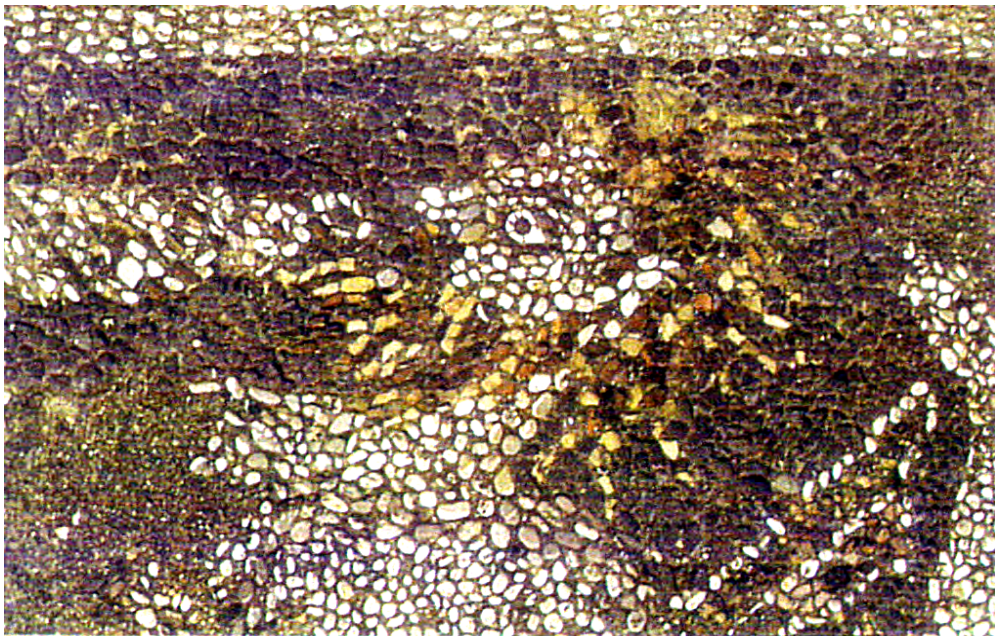
Εικόνα 33α-β: Βεργίνα. Το δωμάτιο G του ανακτόρου

Εικόνα 34: Αθήνα. Ψηφιδωτό δάπεδο στην οδό Μενάνδρου 7

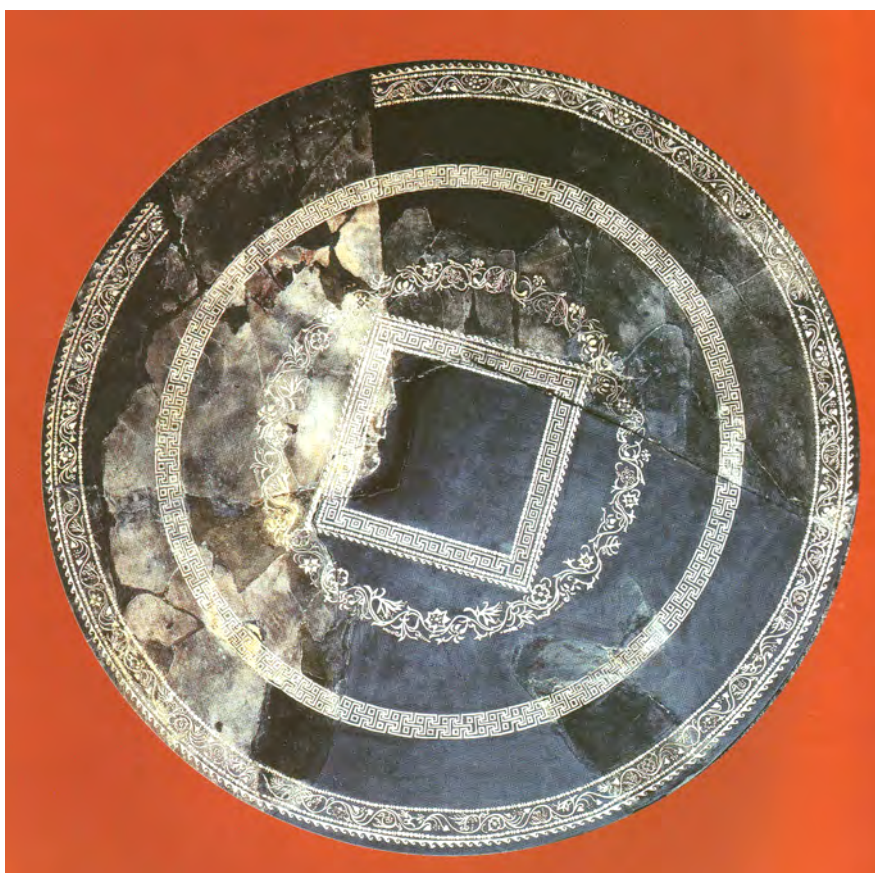
Εικόνα 35: Ολυμπία. Ναός του Δία

Εικόνα 36: Ολυμπία. Ναός του Δία. Λεπτομέρεια

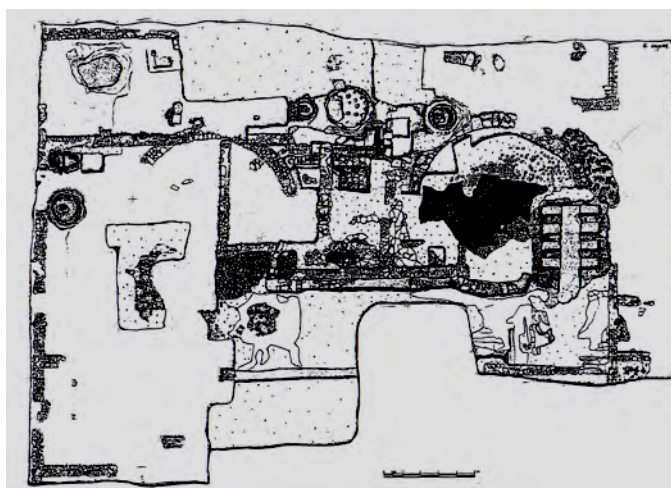
Εικόνα 37: Μαγνησία. Φθιώτιδες Θήβες. Ψηφιδωτό σε λουτρό

Εικόνα 38: Λίθινη πλάκα τραπεζιού από την Πέλλα

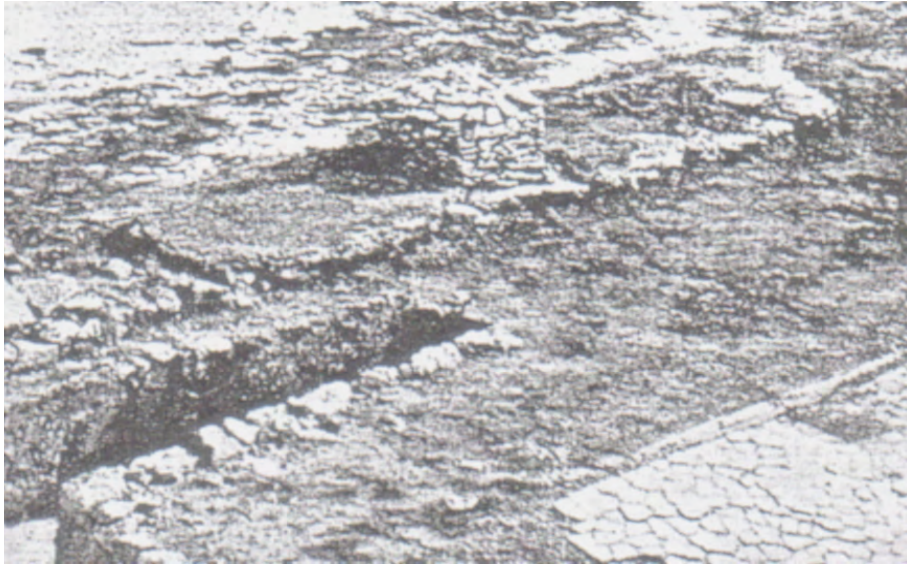
Εικόνα 39: Βεργίνα. Ανάκτορο. Δωμάτιο Μ1. Δάπεδο με μαρμάρινα πλακίδια

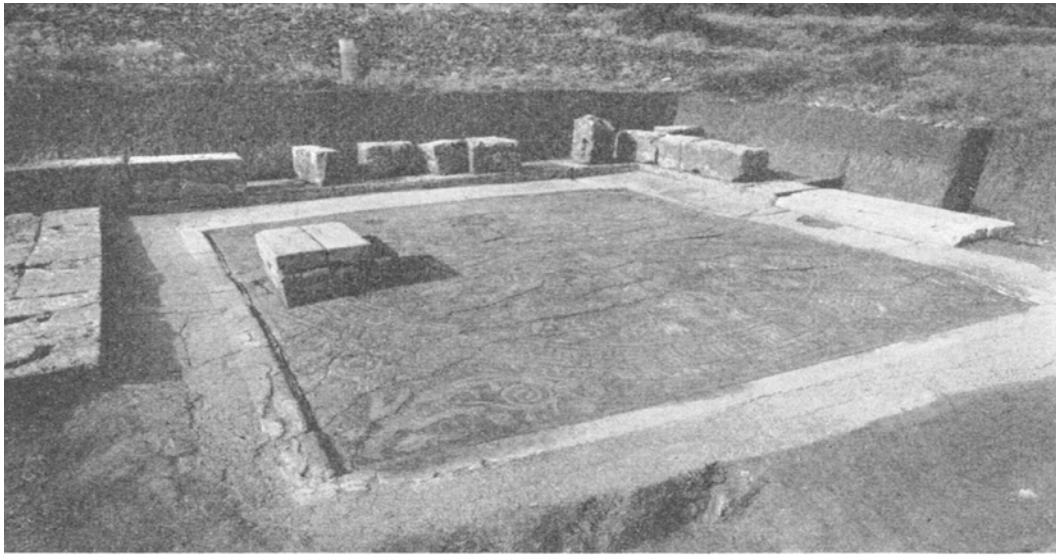
Εικόνα 40: Πέλλα. Εργαστήριο

Εικόνα 41: Βεργίνα. Μαρμάρινο δάπεδο

Εικόνα 42: Βεργίνα. Ανάκτορο. Δωμάτιο Μ2. Τμήμα δαπέδου

Εικόνα 43: Βεργίνα. Ανάκτορο. Το δωμάτιο Ε

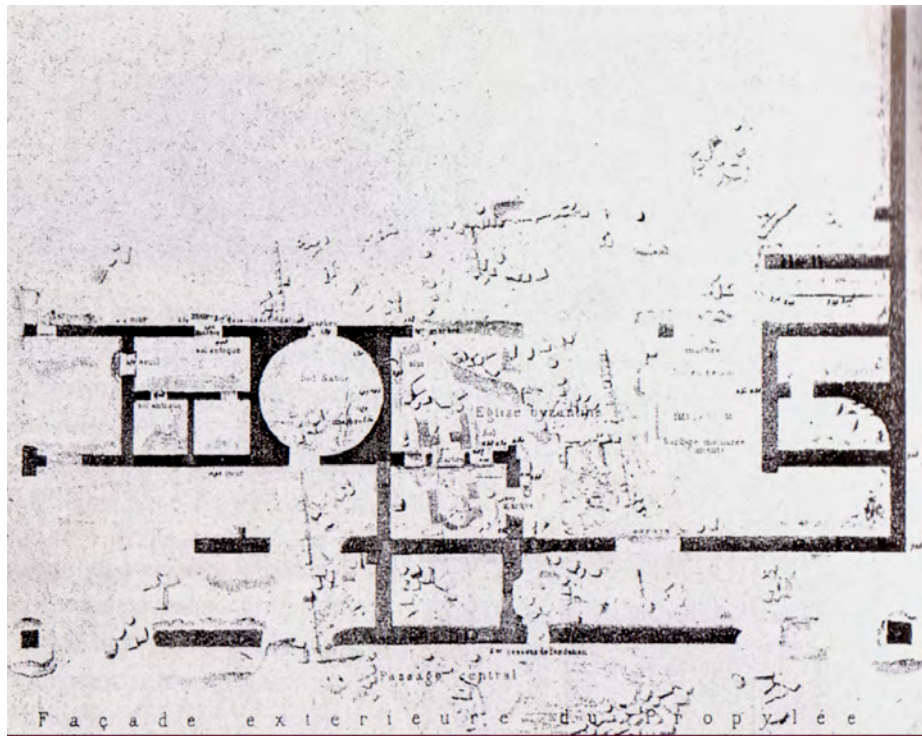

α

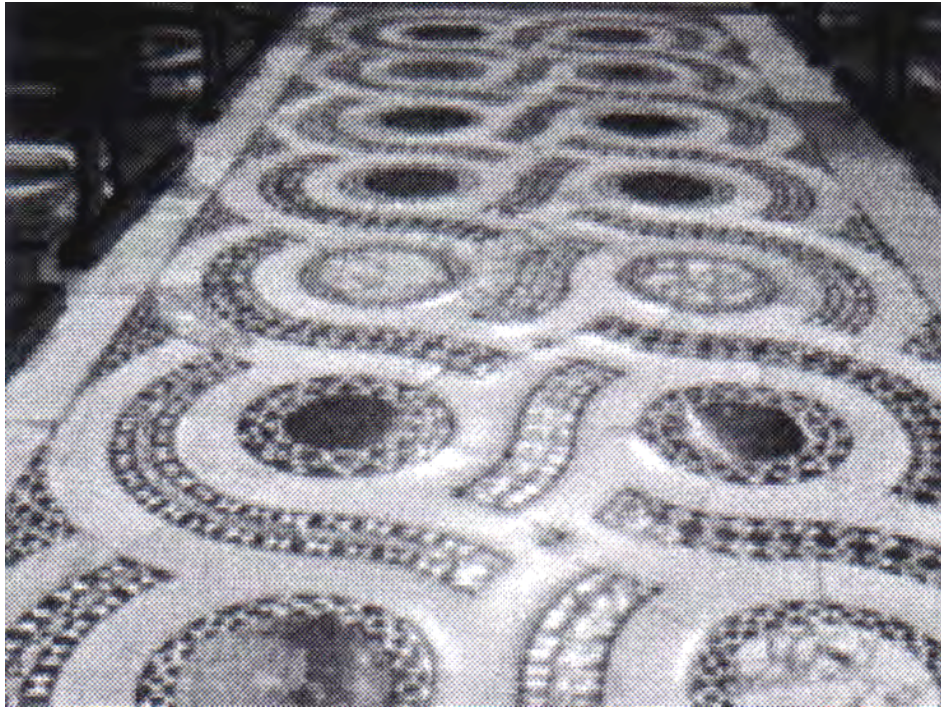

β

Εικόνα 44α-β: Δωμάτιο Ε. Κατόφλι με μαρμάρινα πλακίδια

Εικόνα 45: Βεργίνα. Ανάκτορο. Α πλευρά. Κάτοψη των Heuzey – Daumet

Εικόνα 46: Δάπεδο κατασκευασμένο με την τεχνική των Cosmati

Εικόνα 47: Βεργίνα. Ανάκτορο. Θόλος. Πήλινο δάπεδο

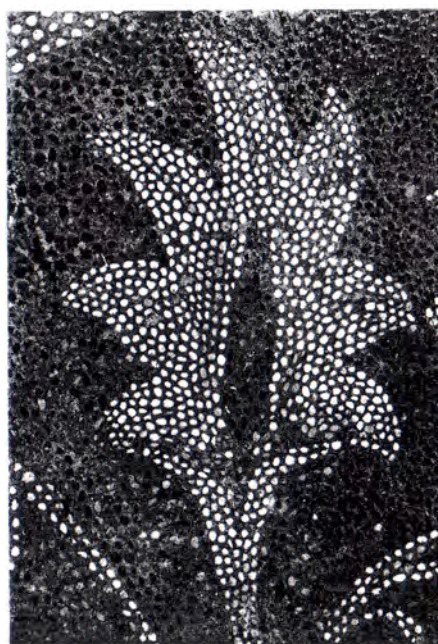
Εικόνα 48: Δήλος. Αγορά Ιταλών. Πήλινο δάπεδο

Εικόνα 49: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. Ρόδακας

Εικόνα 50: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. Άνθος 1

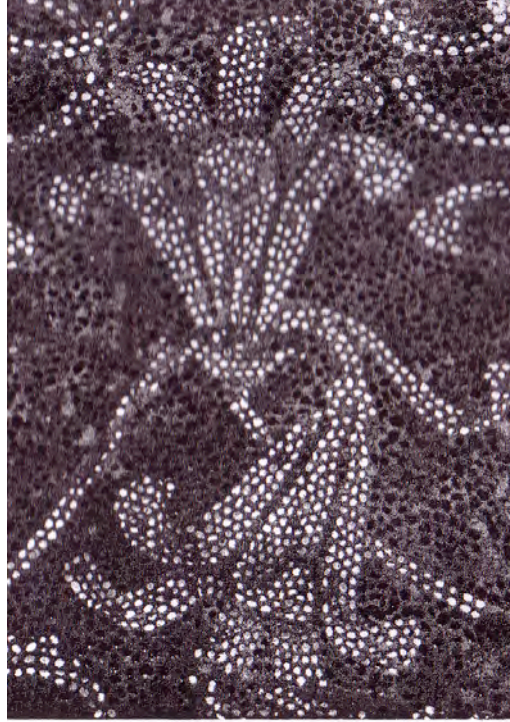
Εικόνα 51: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. Άνθος 2

Εικόνα 52: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. Άνθος 3

Εικόνα 53: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. Άνθος 4

Εικόνα 54: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. Άνθος 5

Εικόνα 55: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. Λεπτομέρεια

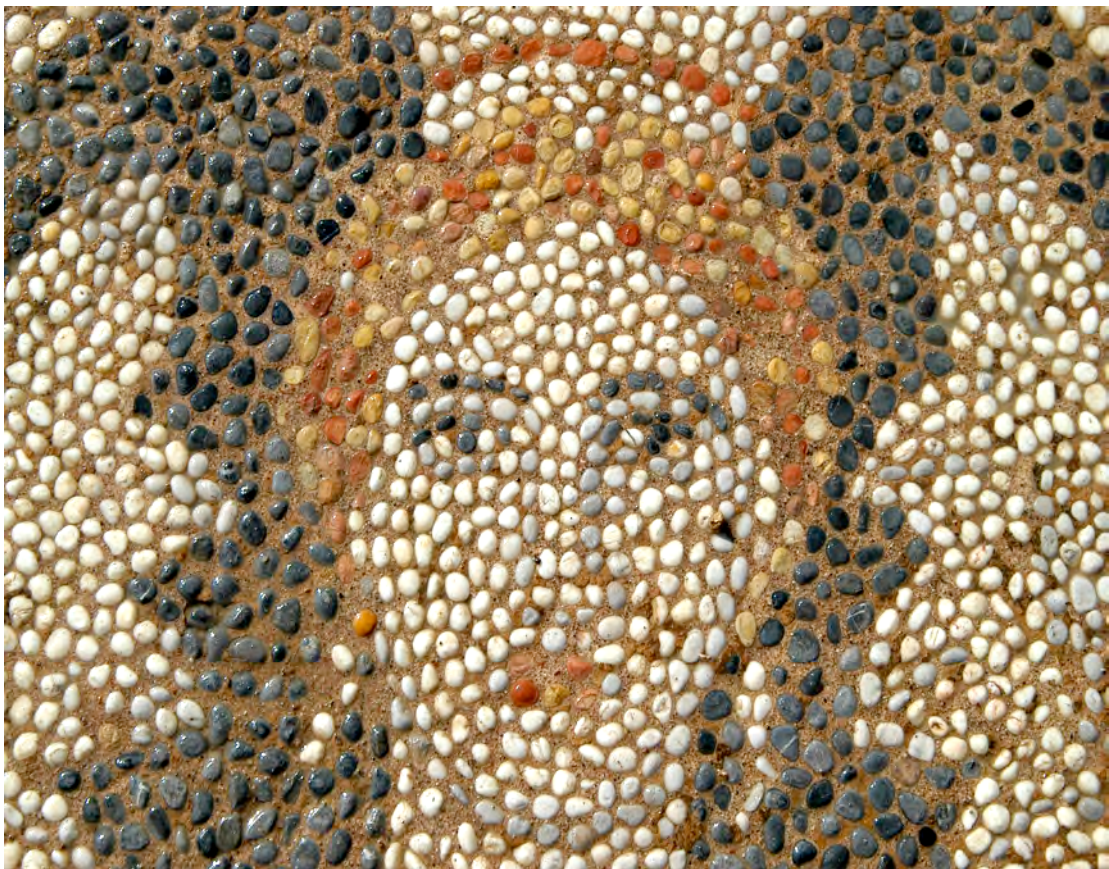
Εικόνα 56: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. Άνθος 6

Εικόνα 57: Άνθος 6. Λεπτομέρεια

Εικόνα 58: Μαϊάνδρος και σπειρομαϊάνδρος του ψηφιδωτού του δωματίου Ε της Βεργίνας

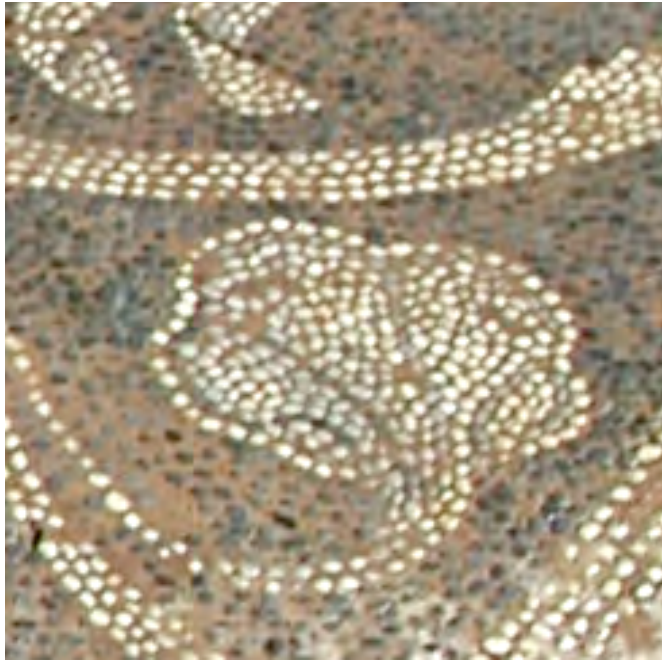
Εικόνα 59: Η «ανθοκόρη» του ψηφιδωτού του δωματίου Ε. Κεφαλή

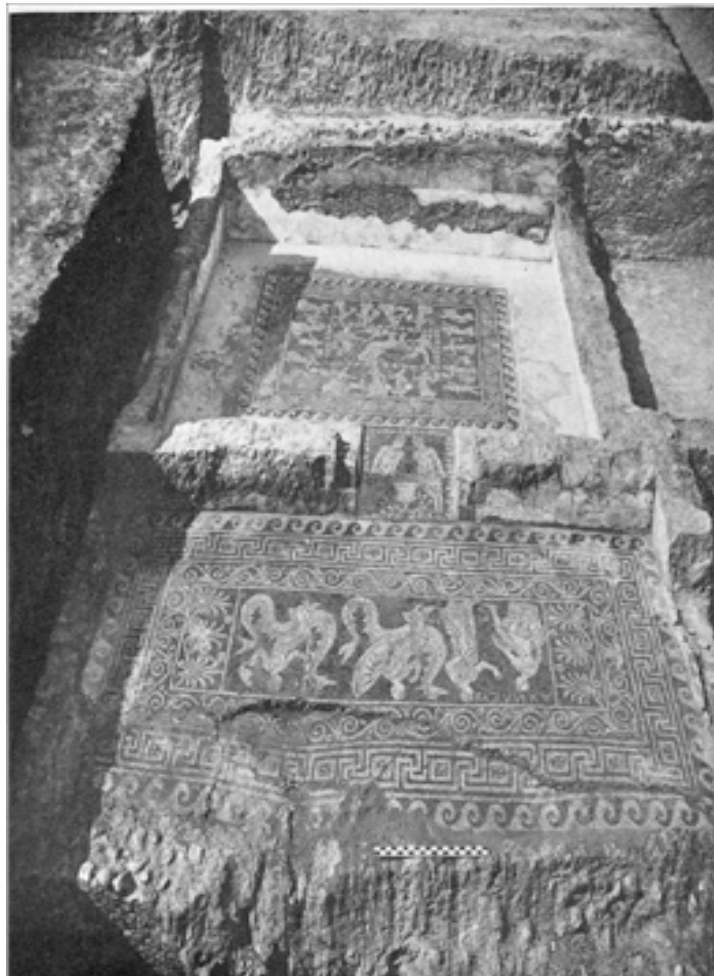
Εικόνα 60: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. «Ανθοκόρη»

Εικόνα 61: Ψηφιδωτό δωματίου Ε. Άνθος 7

Εικόνα 62: Δωμάτιο Ε. Άνθος 8

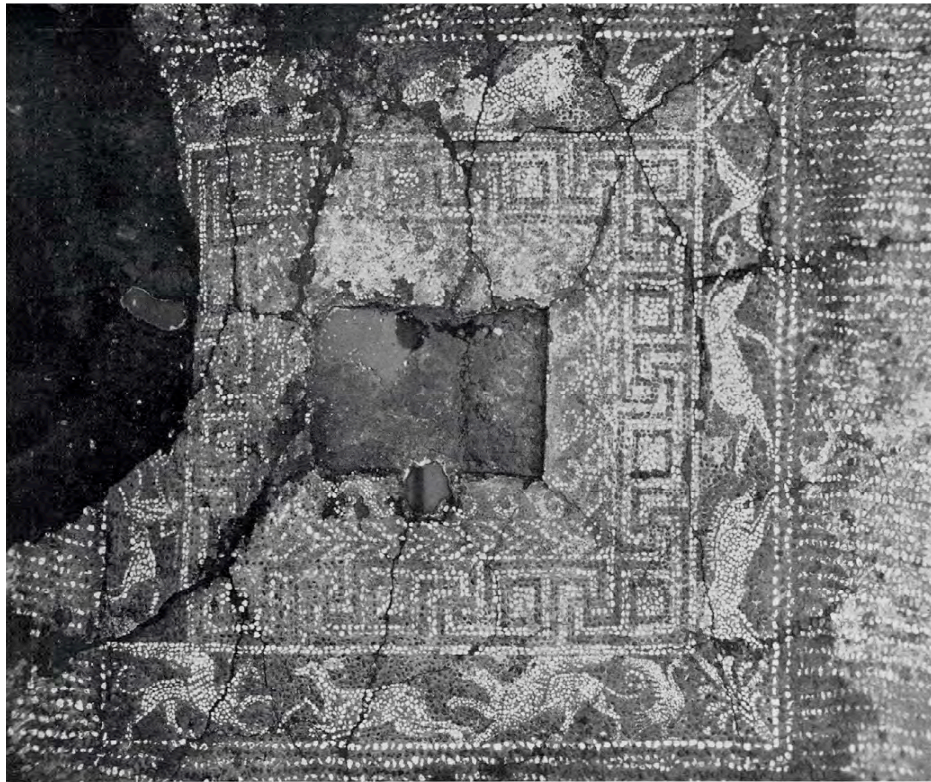
Εικόνα 63α: Όλυνθος. Οικία Αγαθής Τύχης

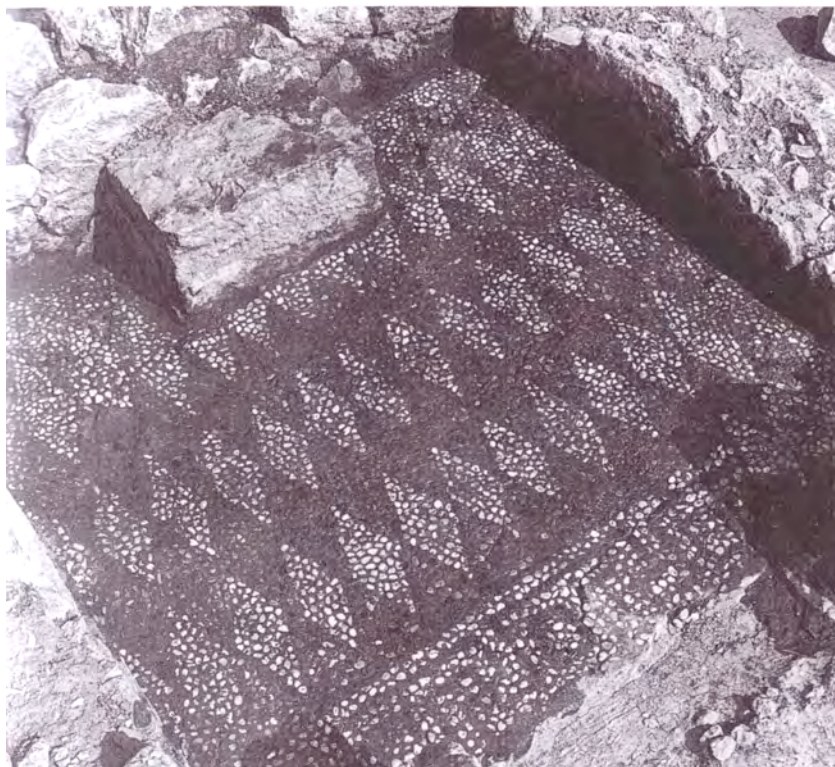
Εικόνα 63β: Όλονθος. Οικία Αγαθής Τύχης. Αχιλλεύς και Θέτις

Εικόνα 64: Αντιόχεια. Ψηφιδωτό δάπεδο σε χώρο της «Οικίας του αιθρίου»

Εικόνα 65: Το ψηφιδωτό δάπεδο αυλής (χώρος h) στην οικία των Κομώδων στην Όλωνθο.

Εικόνα 66: Βούλα Αττικής. Βοτσαλωτό δάπεδο

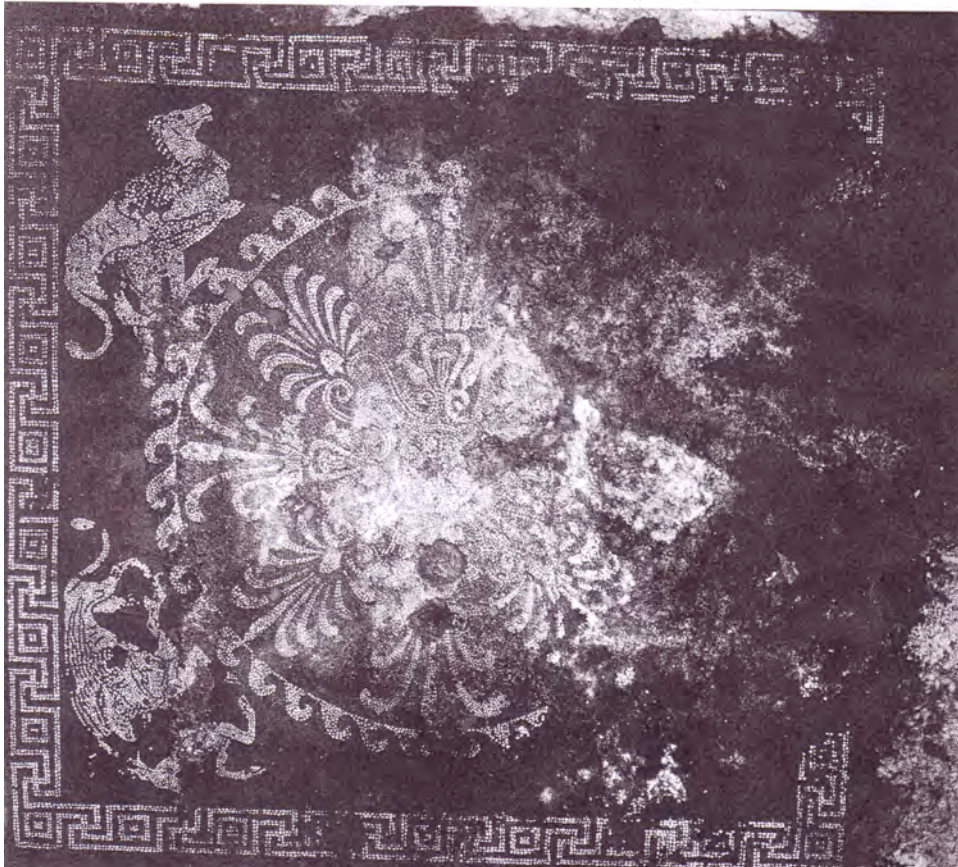

α

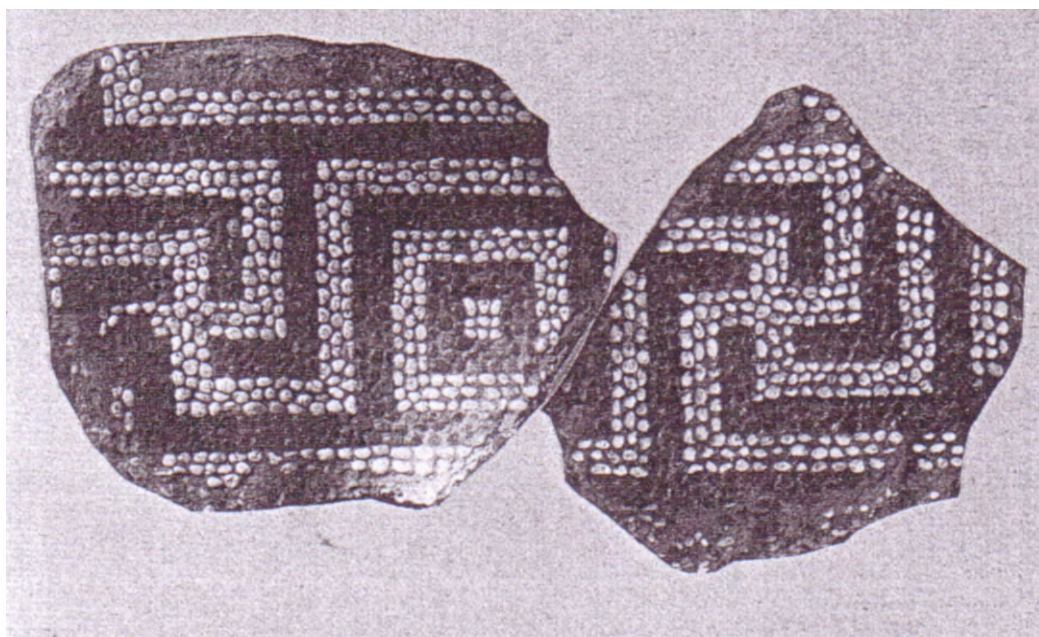

β

Εικόνα 67α-β: Το ψηφιδωτό δάπεδο των Νηρηίδων στην Όλυμπο

Εικόνα 68: Κόρινθος. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο

Εικόνα 69: Σικυώνα. Θράψμα βοτσαλωτού δαπέδου

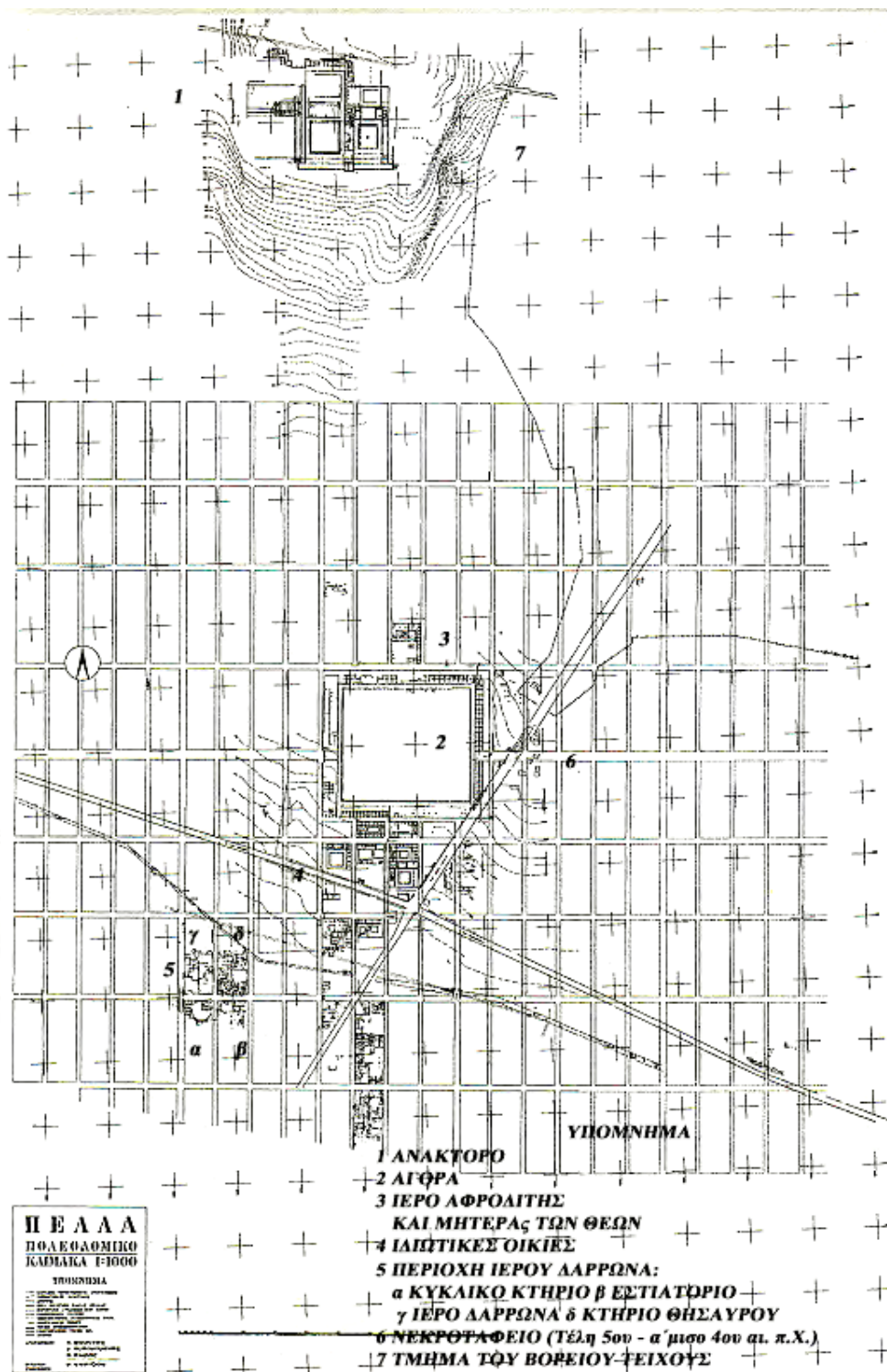
Εικόνα 70: Η χρυσελεφάντινη ασπίδα από τον τάφο του Φιλίππου Β΄

Εικόνα 71: Ελικωτός κρατήρας ακόλουθου του Ζωγράφου του Κάτω Κόσμου

Εικόνα 72α-β: Όλυνθος, Οικία Α VI 4. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο

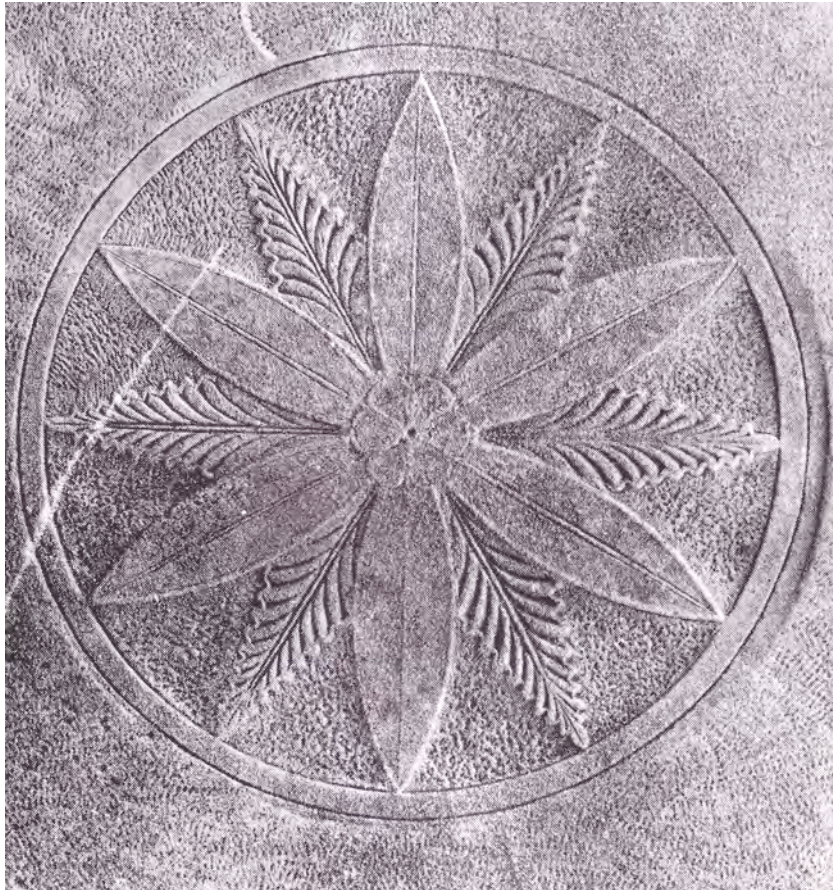
Εικόνα 73α: Αρχαία Πέλλα. Τοπογραφικό σχέδιο

Εικόνα 73β: Πέλλα. Κυκλικό κτήριο στην περιοχή του ιερού του Δάρρωνα

Εικόνα 74α: Μαρμάρινο τραπέζι Βεργίνας

Εικόνα 74β: Το μαρμάρινο τραπέζι της Βεργίνας. Λεπτομέρεια

Εικόνα 75: Το χρυσοπόρφυρο ύφασμα από τη Βεργίνα

Εικόνα 76: Ψηφιδωτό δάπεδο με φυτική σύνθεση από τη Σικώνα

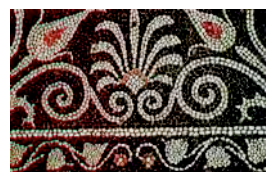
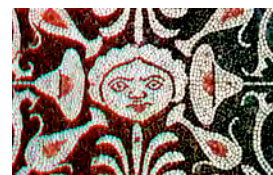
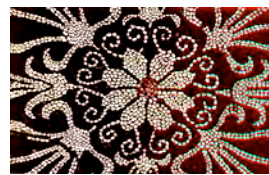
Εικόνα 77: Το ψηφιδωτό δάπεδο του εστιατορίου της Πέλλας

Εικόνα 78: Σικιών. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο με φυτικό διάκοσμο,
ζώα και ανθρώπινες μορφές

Εικόνα 79: Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση Κενταύρων από τη Σικυώνα

Εικόνα 80: Ερέτρια. «Οικία των ψηφιδωτών»

Εικόνα 81: Ασημένια οινοχόη από το Δερβένι

Εικόνα 82α-β: Το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση Βελλεροφόντη από οικία της Ολύνθου

α

β

β-γ

δ-ε

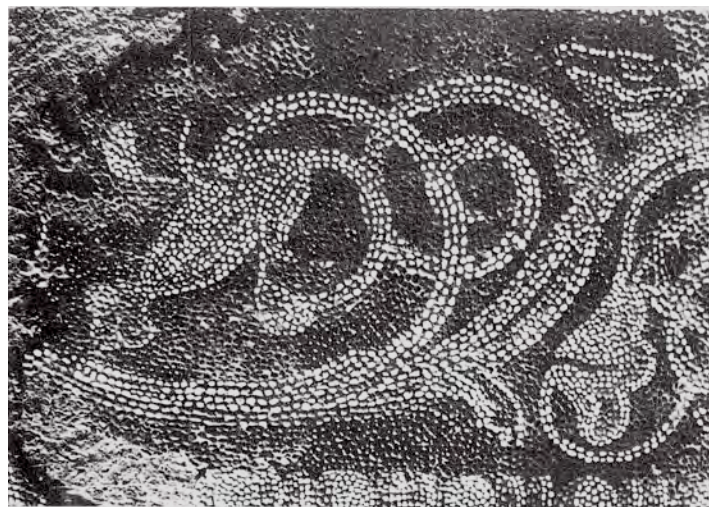
Εικόνα 83α-ε: Πέλλα. Οικία της αρπαγής της Ελένης. Κυνήγι ελαφιού.
Υπογραφή ψηφοθέτη Γνώσιος

Εικόνα 84: Πέλλα. Το ψηφιδωτό του κατωφλιού στο δωμάτιο με την παράσταση της αρπαγής της Ελένης

α

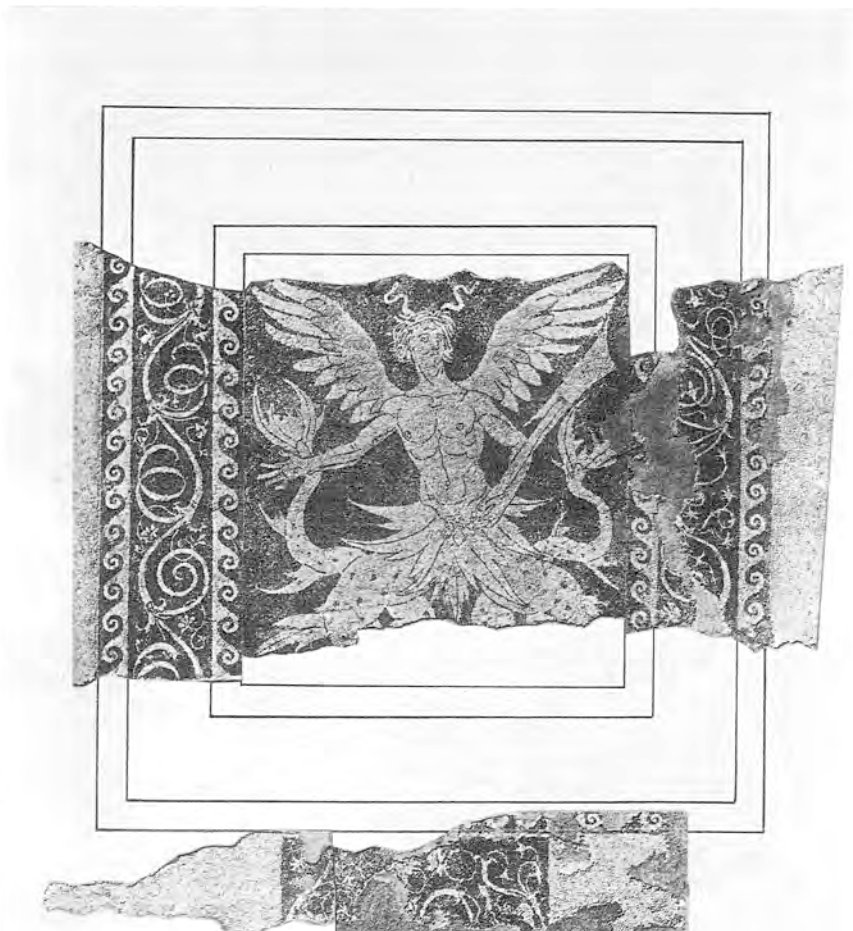

β

Εικόνα 85α-β: Πέλλα. Οικία Διονύσου. Ψηφιδωτό κυνηγιού λιονταριού

Εικόνα 86: Ρόδος, Ψηφιδωτό Βελλεροφόντη

Εικόνα 87: Ρόδος, Ψηφιδωτό Τρίτων

Εικόνα 88: Επίδαυρος, Σίμη του ναού του Ασκληπιού

Εικόνα 89: Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου της Ιλίου Πέρσεως

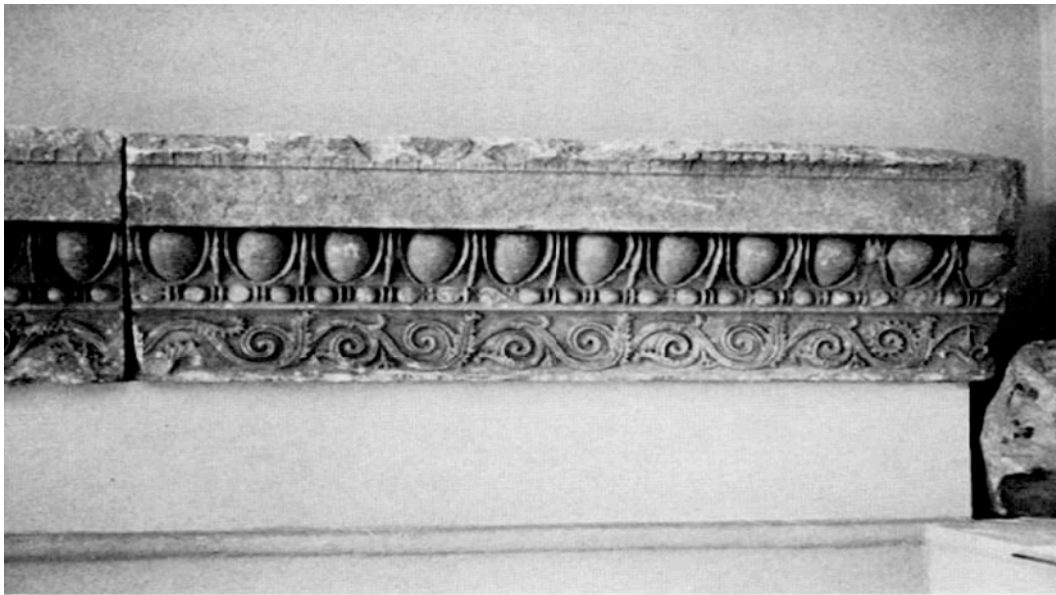
Εικόνα 90: Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου της Φιάλης με τη Μακριά Λαβή

Εικόνα 91: Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Γανυμήδη

Εικόνα 92: Ελικωτός κρατήρας της ομάδας «Gerolomini»

Εικόνα 93: Η σίμη του ναού της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα

**Εικόνα 94: Πέλλα. Ψηφιδωτό εστιατορίου.
Λεπτομέρεια**

**Εικόνα 95: Πέλλα. Ψηφιδωτό εστιατορίου.
Λεπτομέρεια**

α

β

Εικόνα 96α-β: Το ψηφιδωτό δάπεδο από τη θόλο στην περιοχή του ιερού του Δάρρωνα στην Πέλλα

α

β

γ

Εικόνα 97α-γ: Η χρυσή λάρνακα από τον τάφο του Φιλίππου Β΄ στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας

Εικόνα 98: Το εσωτερικό του θαλάμου του τάφου της Ευρυδίκης

Εικόνα 99: Το ερεισίνωτο του μαρμάρινου θρόνου στον τάφο της Ευρυδίκης

**Εικόνα 100α-γ: Μίεζα. Τάφος των
Ανθεμίων. Ο ζωγραφικός διάκοσμος του
προθαλάμου.**

Εικόνα 101α-β: Το ψηφιδωτό δάπεδο με τις «ανθοκόρες» από τον ανδρώνα οικίας στην Όλυνθο

Εικόνα 102: Η επιτύμβια στήλη του Κλεωνόμου

Εικόνα 103: Επίκρανο παραστάδας από το νεότερο ναό του Απόλλωνα στα Λίδυμα της Μιλήτου

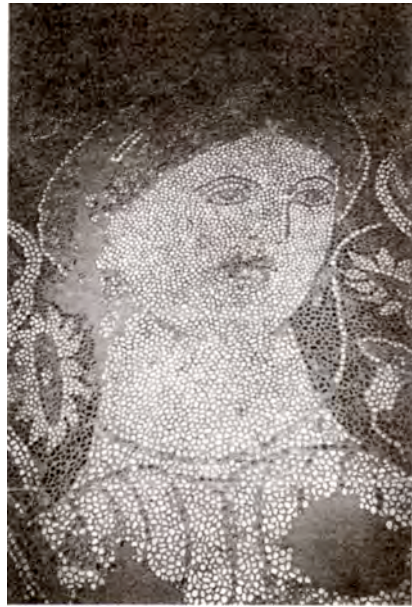
Εικόνα 104: Χρυσό έλασμα από τον τύμβο Κουλ-Ομπά

α

β

γ

Εικόνα 105α--γ: Το ψηφιδωτό δάπεδο του Δυρραχίου

Εικόνα 106: Η Β πλευρά του τάφου II στον τύμβο Α στην Αίγεια

Εικόνα 107: Η Ν πλευρά του τάφου II του τύμβου Α στην Αίγεια

Εικόνα 108α-β: Τμήμα της Δ πλευράς του τάφου Π του τύμβου Α στην Αίνεια και λεπτομέρεια άνθους της ίδιας πλευράς

**Εικόνα 109: Το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση
Αμαζονομαχίας από την Πέλλα**

Εικόνα 110: Ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Κάτω Κόσμου

Εικόνα 111: Επιτύμβια στήλη από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας